

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 491.550(09)

ТКБ: 81.2 (2 То)

Н - 18

НАЖМУДИНЗОДА РИСОЛАТ ХАЙРИДИН

**ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ
ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.19. – Назарияи забон

Роҳбари илмӣ:

доктори илми филология,
профессор Гулназарзода Ж. Б.

Душанбе – 2025

МУНДАРИҶА

НОМГЀИ ИХТИСОРАҶО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	9
БОБИ I. НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҶОТИ	
ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК.....	15-56
1.1. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даври бостон ва миёна.....	16
1.2. Таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик.....	23
1.3. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна.....	33
БОБИ II. ГУРӯҶБАНДИИ ИСТИЛОҶОТИ ЗАБОНШИНОСӢ.....	56-109
2.1. Истилоҳоти бахши овошиносӣ.....	57
2.2. Истилоҳоти бахши луғатшиносӣ.....	75
2.3. Истилоҳоти бахши сарф.....	81
2.4. Истилоҳоти бахши наҳв.....	102
БОБИ III. ИСТИЛОҶОТИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК ДАР	
ДАВРОНИ МУОСИР.....	110-144
3.1. Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даври шуравӣ.....	111
3.2. Омӯзиши истилоҳоти забоншиносӣ дар замони Истиқлол.....	124
3.2.1. Даври Истиқлол марҳилаи навини инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик.....	126
3.2.2. Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик.....	138
ХУЛОСА.....	145
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ	
ТАҲҚИҚОТ.....	149
Рӯйхати адабиёт.....	151
ИНТИШОРОТ АЗ Рӯйи МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	169

НОМГҶӢИ ИХТИСОРАӢО

БК – Бурхони Қотеъ

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ГЗАӢТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФР – Фарҳанги Рашидӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФӢ – Фарҳанги Ӣаҳонгирӣ

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба таҳқиқи масъалаҳои назариявии таърихи ташаккули ислоҳоти забоншиносии тоҷик бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Мубрамии мавзуи таҳқиқ дар ин аст, ки бояд илми забоншиносӣ дар баробари дигар масъалаҳо таърихи ташаккули истилоҳотро мавриди таҳқиқ қарор дода, донишҳои забоншиносии худро дар асоси таърихӣ он инкишоф диҳад. Зеро, маҳз истилоҳот заминаи асосии дарки дониш ва илмҳо буда, дар шароити кунунӣ таҳқиқу баррасӣ намудани он муҳим аст. Аз ин нуқтаи назар, таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик барои рушди илми ватанӣ саривақтӣ мебошад. Бояд тазаққур дод, ки дар илми забоншиносии тоҷик оид ба ҷанбаҳои мухталифи истилоҳот қорҳои илмӣ таълиф гардидааст, вале доир ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар бахшу гурӯҳҳои мушаххас қори алоҳидаи таҳқиқотӣ ба анҷом нарасидааст. Аз ин лиҳоз, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ тасмим гирифта шуд, ки вобаста ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси манбаъҳои бостонӣ, асрҳои миёна ва даврони муосир қори таҳқиқӣ ба анҷом расонида шуда, зимни он шаклгирӣ ва инкишофи истилоҳоти соҳаи забоншиносиро ба таври мушаххас таҳлил ва баррасӣ намоем.

Мавриди зикр аст, ки ҳалқиятҳои гунгун дар давоми ҳастии ҳеш луғату истилоҳоти мухталифро таҳия ва истифода намуаанд ва он яке аз заминаҳои фарҳангии миллиро ташкил дода, ҷиҳати шинохти тамаддун мавқеи шоистаро касб менамояд.

Омӯзиши ташаккули луғат ва истилоҳот дар бисёр ҷиҳат зарур буда, он барои дарки равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳалқиятҳо дар мароҳили гуногуни таърихӣ мусоидат менамояд. Луғат ва истилоҳот дар забон ҳамеша яксон намонда, ҳамеша дар тағйирот аст ва аз нигоҳи илмӣ омӯзиши он дар мароҳили гуногуни таърихӣ зарур аст.

Истилоҳ ҳамчун калима унсуре аз низоми забон буда, ҷиҳати забонӣ барои он бегона нест. Чунончи, истилоҳ аз муродифшавию мутазодшавӣ ва

ходисаи сермаъношавӣ бархӯрдоранд, вале ин мушаххасот зимнан ба шаклу шеваи хос падида меоянд. Гуфтан ба маврид аст, ки истилоҳот дар арсаи муайяни ғайрияти инсон – илм, техника, санъат ва ғайраҳо амал карда, ашъи моддиву маънавӣ марбути ин доираро дар шакли дақиқу муъҷаз ифода менамоянд. Ҳамзамон, истилоҳ вобаста ба ҳолат метавонад дар матн маънии худро гум кунад ва ё тағйир диҳад, инчунин, он метавонад дар шакли нав вобаста ба раванҳои рушди иҷтимоӣ дар шакли нав баромад кунад. Масъалаи истилоҳу истилоҳшиносӣ дар назарияи забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, аз масоили муҳимтарин ба шумор меравад. Ба таври маҷмуи омӯхтани истилоҳот ва аз нигоҳи илмӣ арзёбӣ намудани он дар шароити кунунӣ муҳим буда, он имокн фароҳам меорад, ки ба дарки дурусти соҳаҳои мухталифи ҳаёти иҷтимоӣ шинос гардем.

Мавриди зикр аст, ки истилоҳот ва ё истилоҳоти илмӣ як аз бахшҳои асосӣ ва тавоноии рушд забон мебошад. Аз омилҳои умумии инкишофи забон возеҳ аст, ки истилоҳот дар баробари хеш ба рушди ҷанбаҳои гуногуни ғайрияти инсон, аз қабилӣ илму техника, навоарӣ, ҳунару истеъдод, санъат, адабиёту фарҳанг дар қисмати ворид гардидани калимаву истилоҳоти нав саҳмгузор аст. Дар робита ба ин, метавон гуфт, ки истилоҳсозӣ яке аз василаҳои асосии сохтани қоидаҳои калимасозӣ ва ибораорории забон аст.

Омӯзишу баррасии таърихи ташаккули истилоҳот, аз ҷумла истилоҳҳои забони тоҷикӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дошта, ҷиҳати назарии он дар муайян намудани таърихи пайдоиши истилоҳот ва ҷойгоҳи онҳо дар таркиби луғавии забон, қорбурди иҷтимоии истилоҳот дар мароҳили гуногунро муайян мегардонад. Ҷанбаҳои амалии истилоҳот дар он аст, ки он ҷойи ҳолигии истилоҳсозию истилоҳпазирро пурра мегардонад. Бояд таъкид кард, ки истилоҳот дар забон, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, аз давраи зуҳури нахустин осори илмӣ форсии тоҷикӣ, ҳоссадан, дар давраи ташаккули нахустин давлати миллии тоҷикон – давлати Сомониён (асрҳои IX- X милодӣ) шакл гирифтааст.

Таърих гувоҳ аст, ки дар асри миёна, махсусан, асрҳои X-XIX бо забони ноби адабии форсии тоҷикӣ осори зиёди илмиву бадеӣ таҳия гардидаанд, ки ин осор хазинаи ганҷинаи бузурги фарҳанги тоҷиконро дар масири таърих ташкил медиҳанд. Дар ин осор оид ба соҳаи илми мухталифи замон, аз қабili забоншиносиву адабиётшиносӣ, тиб, фалсафа, таърих, чуғрофия, мантиқ, ҳандас ва дигар соири илмҳо, инчунин, касбу ҳунарҳои милливу мардумӣ истилоҳоти зиёде мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Қисми зиёди ин истилоҳот ба забони тоҷикӣ аз забони арабӣ иқтибос шуда, инчунин аз забонҳои юнонӣ, латинӣ, ҳиндӣ низ баъзе истилоҳот дар ин давра мавриди қорбурд қарор мегирифт.

Қайд қардан ба маврид аст, ки алломаи машриқзамин Абуалӣ ибни Сино нахустин донишмандоне мебошад, ки ба қорқарду таҳияи истилоҳоти илмии тоҷикӣ замина гузоштааст. Дар замони Ибни Сино забони арабӣ дар кишварҳои Шарқ чун забони илм машҳур буд, аз ин рӯ, Ибни Сино баъзе осораширо бо забони арабӣ эҷод қардааст. Дар баробари ин баъзе асарҳои илмиаширо бо забони тоҷикӣ низ таълиф намудааст. Аз ҷумла, “Донишнома” аз асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифқардаи Шайхурраис аст, ки илмҳои мантиқ, табиӣёт, ҳайат, мусиқӣ ва ғайраро дар бар мегирад. Ибни Сино дар рушду инқишофи забоншиносии тоҷик, ба вижа дар тақомули истилоҳоти забоншиносӣ ҳам нақши боризи худро гузоштааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Солҳои охир ба масъалаи омӯхтану таҳқиқ намудани таърихи забоншиносию афкори забоншиносии донишмандони алоҳида ва дар ин замина муайян қардани ҳолати забоншиносии тоҷик, омӯзиши таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Махсусан, дар ин бобат таҳқиқоти анҷомдодаи забоншиносон Д. Саймиддинов, М. Н. Қосимова, Д. Хоҷаев, С. Назарзода, М. Б. Султонов, Ш. Исматуллозода нақши муҳим доранд. Дар забоншиносии тоҷик дар ин замина баъзе қорҳо анҷом дода шудаанд. Забоншинос М. Рустамов истилоҳоти грамматикии забони тоҷикиро таҳқиқ намуда, соли 1972 китоберо бо номи “Истилоҳоти

грамматикии тоҷикӣ»[114] нашр намудааст. Ин таҳқиқот дар истилоҳшиносии тоҷик арзишманд аст. Муҳаққиқ бештар ба истилоҳоти забоншиносии баъди солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX таваҷҷуҳ намудааст ва дар баъзе маврид кӯшидааст, ки то истилоҳоти грамматикии забони муосирро бо истилоҳоти грамматикии асрҳои миёна муқоиса намояд.

Инчунин, забоншинос М. Н. Қосимова солҳои охир ба ин мавзӯ таваҷҷуҳ зоҳир карда, чанд таълифоте ҳам анҷом додааст. Чунончи: «Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин» [68], «Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷикӣ»[70], «Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X)»[71], «Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар)[69]». Ин таълифоти забоншинос М.Н. Қосимова моҳияти муҳимми муқаддамотӣ дошта, барои таҳқиқи густурдаю бунёдии ин масъалаҳо заминаи бозътимод мебошанд.

Ҳамзамон, забоншинос Д. Хоҷаев афкори забоншиносии тоҷикро дар асрҳои миёна таҳқиқ намуда, рисолаву китоб ва мақолаҳои зиёдеро таълиф намудааст [133; 134; 135; 136; 137, 138, 139; 140]. Муҳаққиқ тавониста, ки ба воситаи пажӯҳишҳои густурдаи худ низоми забоншиносии суннатиро нишон диҳад. Пажӯҳишҳои мазкур дар эҳё ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даври муосир нақши калон дорад. Маҳз тавассути пажӯҳишҳои забоншинос Д. Хоҷаев теъдоди зиёде аз истилоҳоти забоншиносии тоҷик, ки замоне қойи онҳоро истилоҳоти русию аврупоӣ гирифта буд, аз нав дар забоншиносии муосири тоҷик эҳё гардид.

Ҳамчунин, дар ин хусус забоншинос Д. М. Искандарова доир ба фаъолияти яке аз ин муҳаққиқон, забоншинос Д. Хоҷаев барҳақ чунин мегӯяд: «Афкори забоншиносии классикӣ тоҷик то рӯзҳои наздик чун таърихи забоншиносии анъанавӣ (яъне омӯхтани грамматика ва луғат), анъана, марҳалаҳо ва самти инкишоф, мавҷуд будани равиши муайян мавриди баррасии ҷиддӣ қарор нагирифта буд. Дар ин самт чун пешоҳанг қорҳои таҳқиқотӣ забоншинос Д. Хоҷаевро шуморидан мумкин аст» [57, с. 130].

Забоншинос Д. Саймиддинов истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро дар забони форсии миёна мавриди пажӯҳиш қарор дода, мақолаҳо таълиф намудааст [118; 119; 120].

Бояд таъкид кард, ки дар така бо таҳқиқоти забоншинос Д. Хоҷаев солҳои охир баъзе рисолаҳои алоҳида низ дар боби афкори забоншиносии гузашта, алаҳусус, оид ба арзиши забоншиносии луғатномаҳои тафсирии классикӣ таълиф шудааст. Масалан, рисолаи доктории М.Б. Султонов «Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ»[125], рисолаи илмӣ Ш. Исмаилов «Хусусияти забонӣ ва функционалии соҳаи истилоҳоти забони тоҷикӣ дар асрҳои XI-XII», Ҷалолова Ф. «Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ»[160], Ф. Мирзоёров «Шарҳи грамматикӣ дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои XVI-XIX»[79], Қурбонов Н.Ф. «Андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ»[72], О.М. Додаров «Масъалаҳои забоншиносӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Муҷмалӣ»[48], Ф.Б. Илясов «Андешаҳои забоншиносии Насируддин Тӯсӣ»[56], Хусрав Назарӣ «Вижагиҳои шаклирии дастури забони форсии дарӣ дар Афғонистон»[149] аз ҷумлаи ҳамин гуна таҳқиқотҳост.

Аз таҳлили таҳқиқоти мавҷуда маълум гардид, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик ба таври ҷудогона таҳқиқ нашудааст, аммо дар муқоиса бо забонҳои дигар бархе пажӯҳишҳо шудаанд. Чунончи, забоншинос С. Ҷоматов истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро бо истилоҳоти забоншиносии англисӣ таҳқиқ намуда, рисолаи докторӣ таълиф намудааст [46]. Дар таҳқиқи мазкур муҳаққиқ истилоҳоти забоншиносии тоҷикро дар се давраи таърихӣ забони форсии тоҷикӣ таҳқиқ намуда, сипас бо истилоҳоти забоншиносии англисӣ муқоиса намудааст. Муҳаққиқ истилоҳоти бахшҳои савтиёт, сарф ва наҳвро таҳқиқ ва муқоиса кардааст.

Ёдовар бояд шуд, ки дар баробари забоншиносони тоҷик муҳаққиқони хориҷӣ низ оид ба ҷанбаҳои мухталифи истилоҳоти забони тоҷикӣ мароҷ зоҷир намудаанд. Вобаста ба ин, муҳаққиқи чинӣ Чанг Лей истилоҳоти

забоншиносии тоҷикиро дар муқоиса бо истилоҳоти забоншиносии чин дар доираи кори диссертационӣ таҳқиқ намудааст [161].

Баъзе аз забоншиносони тоҷик низ дар мақолаҳои ҷудогона ба масъалаҳои истилоҳоти забоншиносӣ низ таваҷҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, забоншинос С. Анварӣ мақолае бо номи “Пиромуни мушкilotи китобу истилоҳот” таълиф намуда, таъкид мекунад, ки ҳангоми таълифи китобҳои забони тоҷикӣ мо бояд ба гузашта рӯй биёрем: “Моро лозим аст, ки гузаштаи забон ва адабиётро ба ёд биёрем ва бидонем, ки онҳо бо чӣ унвоне номбар ва тадрис мешуданд” [19].

Дар воқеъ, таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик водор месозад, ки доир ба ҳар як истилоҳоти забоншиносӣ ва таърихи он дар асоси луғату фарҳангҳо, осори илмӣ донишмандони асрҳои миёна ва матнҳои бозмондаи забонҳои матруки эронӣ маълумоти таърихӣ пайдо карда, замони ташаккули онҳоро муайян намудан мумкин аст.

Дар натиҷаи омӯзиши маводди мазкур моро водор намуд, ки таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикро аз нигоҳи илми муосири забоншиносӣ ба таври ҷудогона таҳқиқ намоем.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертационӣ бо “Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.11.2020, №647)” иртибот дорад. Мавзуи таҳқиқотии мавриди назар як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад ва ба мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот баррасии ҳамачонибаи таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик мебошад, ки дар асоси маводди фарҳангҳои мавҷудаи пешин, осори донишмандони асрҳои миёна ва муосир сураат гирифтааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Омӯзиш ва таҳлили таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик ҳадафи асосии таҳқиқи илмӣ мазкурро

ташкил медиҳад. Барои амалӣ намудани мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерин гузошта шуданд:

- омӯзиши ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва миёна;
- аз нигоҳи нав корбаст намудани таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик;
- пажӯҳиши ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна ва шаклгирии он;
- аз нигоҳи илмӣ гурӯҳбандӣ кардани истилоҳоти забоншиносӣ (бахши овошиносӣ, луғатшиносӣ, саф ва наҳв);
- корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ;
- таҳқиқи истилоҳоти забоншиносӣ дар замони Истиқлол;
- омӯзиши Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик.

Объекти таҳқиқоти мазкурро, осори илмию адабӣ ва фарҳангҳои тафсирии гузашта ва муосир ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқот. Муайян намудани таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси донишномаҳо ва фарҳангномаҳо.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқоти диссертатсиониро осори илмӣ забоншиносони ватанию хориҷӣ, аз қабили Д.Т. Тоҷиев, М.Н. Қосимова, Ш. Рустамов, Р.Х. Додихудоев, Д. Саймиддинов, Ф.Зикриёев, Б.Қамолиддинов, Х. Маҷидов, Д. Хоҷаев, С. Сулаймонов, А. Ҳасанов, Х. Раупов, М. Султонов, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, Ф. Шарипова, Ш. Исматуллозода, М. Саломӣён, Д. Ҳомидов, А. Мирбобоев, В. В. Виноградов, А. А. Реформатский, О. С. Аҳманова, В. А. Звягинцев, Ф. Гирғас, Г. М. Габучан, С.И. Баевский, В.Т. Ахвледиани, В.А. Лившиц, Ю.А. Рубинчик, А.С. Пейсиков, Л.Т. Герценберг, ва дигарон ташкил медиҳад, ки зимни баррасии мавзӯ ҳамаҷун асосҳои назариявӣ ва методологӣ истифода шудаанд.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. Донишнома, Махориҷ-ул-хуруф, Бурҳони Қотеъ, Фарҳанги Иброҳимӣ, Фарҳанги Ҳусайни Вафой, Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ, Ғиёс-ул-луғот, Ҷомеъ-ул-хикматайн, Зод-ул-мусофирин, Ҷароғи ҳидоят, Асос-ул-иктибос, Меъёр-ул-ашъор, Эҳсо(ъ)-ул-улум, Ҷаҳор гулзор, Бадоеъ-ус-саноеъ, Ал-мӯъҷам, Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун, Забони миллат-ҳастии миллат, Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик ба сифати манбаъ ва методология истифода шудаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навоварии паҷуҳиш дар он зоҳир мегардад, ки бори аввал дар илмӣ забоншиносии муосири тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифта, вижагӣҳои он дар мароҳили гуногуни таърихӣ муайян карда шудааст.

Ҳамчунин, дар натиҷаи паҷуҳиш навгонии зерин низ муайян карда шуд:

- бори нахуст аз нигоҳи илмӣ муосири забоншиносӣ ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва асри миёна ба таври ҷудогона омӯхта шуд;

- бори аввал таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣи араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик баррасӣ карда шуд;

- нахустин маротиба истилоҳоти баҳши овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф ва наҳв дар илмӣ забоншиносии гурӯҳманбӣ карда шуд;

- бори аввал қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ, рушди он дар замони истиқлол ва саҳми Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар эҳё, ғиромидошт ва ғустариши забони тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифт.

Нуқтаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- 1.Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ таърихи ғибостонӣ дошта, оинаест, ки дар он шеваи зиндагии суннатӣ ва фарҳангу тамаддуни миллӣ инъикос ғардидааст. Таҳқиқу баррасии вижагӣҳои сохторӣ ва маъноии истилоҳоти илмӣ забоншиносӣ дар шароти муосир зарур буда, ин воҳидҳои

луғавӣ дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот дар осори донишмандону фарҳангшигори мавриди истифода қарор гирифтааст;

2. Бештари истилоҳоти забоншиносӣ зимни таҳлили решашиносӣ ё этимологӣ маълум мегардад, ки таърихи қадима дошта, баромадашон ба забони мабдаи эронӣ мерасад. Пас аз густариши забони арабӣ таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва истилоҳоти забоншиносӣ зиёд мегардад ва ин омил боис гардид, ки истилоҳоти забоншиносии арабӣ вориди забони тоҷикӣ шаванд. Бинобар ин, бахши зиёди истилоҳоти забоншиносиро дар гузашта истилоҳоти арабӣ ташкил додаанд;

3. Роҳҳои инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ гуногун буда, ба воситаи осори илмӣ донишмандон то замони мо расидаанд ва дар натиҷаи таъсири забонҳои дигар шакл гирифтаанд. Дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таърихи баъзе истилоҳоти забоншиносӣ ошкор шуда, ҷиҳатҳои забонӣ ва илмӣ онҳо муайян гардида, баҳри пурғановат шудани таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ мусоидат мекунад. Таърихи муосири шаклгирии истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ ба даврони шуравӣ иртибот дошта, инчунин, ворид гардидани истилоҳоти забоншиносии аврупоӣ-русӣ вобаста ба марҳилаи таърихӣ қараён гирифтааст;

4. Муқаррар гардидааст, ки даврони Истиқлол дар эҳёи дубораи истилоҳоти забоншиносии миллии тоҷикӣ мавқеи меҳварӣ дорад. Собит шудааст, ки нақши Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар густариши забон ва истилоҳоти забоншиносӣ бениҳоят бориз аст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявӣ диссертатсия дар он аст, ки натиҷа ва хулосаҳои пешниҳодшуда дар он имкониятҳои фаровонеро барои пажӯҳишҳои минбаъдаи забоншиносӣ, масъалаҳои марбут ба истилоҳоти забоншиносӣ мукаммал месозад. Моҳияти амалӣ дар он зоҳир мешавад, ки маводди диссертатсияи мазкурро дар дарсҳои лексионӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, таърихи истилоҳоти илмӣ, ба хусус, забоншиносӣ дар факултетҳои равияи

филологӣ ва дигар риштаҳои илмҳои башардӯстӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст ва ҳамчунин, истилоҳоти махсуси илмӣ соҳаро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик” ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он, ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.19 – Назарияи забон мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дараҷаи омӯзишу таҳқиқи илмӣ олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, асоси заминаҳои амалию назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро мушаххас намуда, дар заминаи ҷамъоварии мавод ва сарчашмаҳои амиқи истифодашуда дар илми забоншиносии тоҷик таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асоси маводи фарҳангҳои мавҷудаи пешин ва осори донишмандони асрҳои миёна, инчунин, баҳрабардорӣ аз фарҳангҳои тафсири доир ба истилоҳоти забоншиносиро мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор додааст.

Ҳамчунин, саҳми дигар докталаб дар он аст, ки ӯ дар заминаи омӯзиши маводди илмӣ-методи ва сарчашмаҳои таҳқиқот, таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро бо фарогирии вижагиҳои он дар мароҳили гуногуни таърихӣ аз нигоҳи илми муосири забоншиносӣ муайян намудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсияи мазкур дар кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, бобҳои диссертатсия дар ҷаласаҳои кафедра мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин, хулосаҳои аввалияи таҳқиқи мавзуи мазкур дар шакли маъруза ва гузориши илмӣ дар конференсҳои илмӣ ва дигар ҷамоишҳои илмӣ (солҳои 2016-2025) ифода ёфтааст.

Диссертатсия дар чаласаи васеи кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратчаласаи №3 аз 05.11. 2024) муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Аз рӯйи мавзуи диссертатсия 8 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатисонии Федератсияи Россия ва Комиссияи олии аттестатисонии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нух зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 170 саҳифаи чопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I. НАЗАРЕ БА ТАЪРИХИ ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК

Таҳқиқ ва баррасии таърихи истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар шароити кунунӣ ҳамчун бахши вижаи таърихи забони тоҷикӣ эътироф шуда, дар чанд соли охир аз ҷониби донишмандону забоншиносон якчанд таҳқиқот сурат гирифтааст. Вобаста ба ин, чанд номгӯӣ пажӯҳиши суратгирифтaro метавон намбар намуд, ки онҳо доир ба мавзуи баҳси истилоҳоти тоҷикӣ, пайдоишу шаклгирии истилоҳот, тағйирот ва мавқеи қорбасти замина гузоштаанд. Аз ҷумла, «Тоҷикон»-и Б.Ғафуров[42], «Хуросон аст ин ҷо»-и М.Шакурӣ[162], «Таърихи забони тоҷикӣ»-и Р. Х. Додихудоев ва Л. Г. Гертсенберг[49], «Вожашиносии забони форсии миёна»-и Д. Саймиддинов, «Таърихи забони адабии тоҷик» [118], «Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик»[70], «Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ»-и М.Н.Қосимова[69], «Ташаккул ва таҳаввули афкори забоншиносии асрҳои миёнаи форсу тоҷик»[138], «Гуфтори нақӯ куҳан нагардад», «Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV»[147], «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик»-и Д. Хоҷаев[226] ва чанде дигарон мебошанд, ки дар меҳвари онҳо дар баробари рӯзи таърихи забон, доир ба истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва таърихи пайдоишу шаклгирии он ба таври алоҳида маълумот оварда шудааст. Донишмандону муҳаққиқони мазкур тавассути осори таълифнамудаи хеш доир ба ҷанбаҳои мухталифи забон ва инкишофи қисматҳои он дар давраи гузашта маълумот додаанд, ки онро метавон ҳамчун замина доир ба омӯзиши таърихи забон ва вижагӣҳои он истифода намуд. Бояд таъкид дод, ки забоншиносии тоҷик, аз ҷумла қисмати истилоҳотнигорӣ он таърихи тӯлони дошта, аз нигоҳи таърихи баррасӣ намудани он зарур аст.

Аз ин рӯ, дар зерқисматҳои боби мазкур таърихи истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даврони бостон ва миёна, таъсирпазирии байниҳамдигарӣ низомии грамматикӣ араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик, инчунин, ташаккули

истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна дар асоси сарчашмаҳои бозғатимод маълумот дода шудааст.

1.1. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даври бостон ва миёна

Мусаллам аст, ки таҳқиқ ва баррасии таърихи истилоҳоти забоншиносии тоҷик диққати фарҳангшиносону донишмандони гузаштара низ бетараф нагузоштааст. Вобаста ба ин, пажӯҳишгарон заминаҳои шаклирии филологияи тоҷик ва халқҳои дигари ориёиро ба асрҳои 3-6, ба даври тарҷума ва тафсири Авесто рабт додаанд. Бояд таъкид дод, ки забоншиносӣ дар кишвари Ҳинд ба майдон омадааст. Бори нахуст дар таърихи башарият аз ҷониби Панини (V-IV пеш аз милод) дастури забони санскритӣ навишта шудааст. Дар навиштаҳои Панини грамматикаи меъёрии забони санскритӣ дар таърихи ба матнҳои «Ведҳо» тасвир ёфтааст [90, с. 8]. Анъанаҳои забоншиносии Ҳинд дар мамлаҳоти Хитойу Эрон, Юнон ва баъдан дар кишварҳои муҳталифи Шарқ ва Ғарб идома ёфтаанд.

Аз ин ҷост, ки дар асоси сарчашмаҳои илмӣ таърихи забони тоҷикӣ ва таърихи ташаккули рушди онро чун дигар забонҳои эронӣ ба се даври таърихи гурӯҳбандӣ намудаанд: а) даври бостон ё қадим; б) даври миёна; в) даври нав ё ҳадида. Ду даври онро даври бостон ва миёна метавон номид ва даври сеюми инкишофи рушди забонҳои эрониро даври нав ё ҳадида шуморид.

Дар робита ба истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даври бостон пажӯҳиши ҷудоғонае нашудааст. Забоншинос Д. Саймиддинов дар мақолаҳо ва китобҳояш бархе аз истилоҳоти забоншиносиро дар забони форсии миёна таҳқиқ намудааст. Муҳаққиқ соли 1981 дар ҳаммуаллифӣ бо Герценберг Л.Г. мақолаеро бо унвони “Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время” нашр намуда, афкори забоншиносии даври қадимро бозгӯ мекунад [31, с. 96-115].

Ҳамчунин, дар таҳқиқоти диссертатсионии С. Ҷоматов, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро бо истилоҳоти забоншиносии забони англисӣ муқоиса намудааст, дар боби дуюм як фасли алоҳидаро ба истилоҳоти савтиёти қабл аз асрҳои миёна ва дар боби сеюм фаслро ба истилоҳоти сарфӣ пеш аз асрҳои миёна бахшидааст [46, с. 68-70, с. 163-165]. Муҳаққиқ истилоҳоти **харф, овоз, садо, садонок, ҳамсадо, садодор, яксадо, дусадо** ва ғайраро аз китоби “Форсии бостон”-и Д. Саймиддинов овардааст [46, с. 69].

Ба ҳамин монанд М. Ғаниева зимни муқоисаи истилоҳоти савтиётии забони тоҷикӣ бо забони фаронсавӣ фаслро ба баррасии истилоҳоти овошиносии қабл аз асрҳои миёна бахшида, истилоҳоти лаб, забон, зарба, садодор, ҳичои кушода, овозҳои садонокӣ кӯтоҳ, сохтори ҳичо ва чанде дигарро аз китобҳои Д. Саймиддинов овардааст [40 с. 47-51].

Муҳаққиқи чинӣ Чанг Лей низ дар таҳқиқи хеш, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷикиро бо истилоҳоти забоншиносии забони чинӣ муқоиса намудааст, фаслро бо номи “**Оид ба хусусияҳои истифодаи истилоҳоти забоншиносӣ дар форсии бостон**” кушодааст. Дар ин фасл муҳаққиқ кӯшидааст, ки истилоҳоти забоншиносиро дар забони форсии бостон таҳлилу баррасӣ намояд [161, с. 56-59]. Вале муҳаққиқ бештар доир ба дастури забони форсии бостон маълумот додааст.

Дар забоншиносии Эрон ҳам баъзе пажӯҳишҳо дар робита ба истилоҳоти забоншиносии пешин шудааст. Аз таҳқиқоти эроншиносон мақолаи забоншиноси эронӣ Алиашрафи Содикӣ бо исми «Илми забон дар Эрони бостон»-ро зикр намудан зарур аст. Ин донишманди шинохтаи илми забоншиносӣ дуруст таъкид менамояд, ки мутаассифона, аз давраи бостон барои равшану возеҳ таъин намудани манзараи забоншиносии форсӣ дар аҳди бостон маводи басанда боқӣ намондааст [122, с. 3].

Истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар се давраи таърихӣ забони форсӣ – давраи қадим, миёна ва нав ташаккул ёфтааст. Дар забоншиносии форсу тоҷик ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар давраи бостони забони форсӣ норӯшан аст. Чун осори хаттии забонии форсии бостон, ки то замони мо

расидааст, хеле андак буда, намтевонад ташаққули тамоми бахшҳои забонро бозгӯ кунад. Вале вучуди хат ва осори хаттӣ нишондиҳандаи он аст, ки дар давраи бостон донишҳои забоншиносӣ миёни мардуми ориёӣ шакл гирифта будааст. Ба назари мо, таҳиякунандагони алифбои ҳиҷоии меҳӣ зимни таҳияи ин алифбо аз истилоҳоти забоншиносӣ кор гирифтаанд. Дар робита ба ин забоншинос Д. Хоҷаев чунин зикр намудааст: «Ҳарчанд доир ба илми забоншиносӣ дар давраи қадим санади саҳеҳ дар даст надорем, аммо мавҷудияти хатти меҳӣ дар замони (аввалин шоҳаншоҳии ниёгон – Н.Р.) Ҳахоманишиён (асри VI-IV пеш аз мелод) гувоҳ бар он аст, ки аҷдодони мо (ниёгони мо – Н.Р.) оид ба масъалаҳои марбути ин илм тасаввурот ва анъанаи кофӣ доштанд. Пас, дар ихтирои хат аз қонунияти илми забоншиносӣ истифода шуда ва ҳамчунин, ин қавонин такмил ҳам дода шудааст» [138, с. 8].

Вобаста ба ин, забоншинос А. Мирбобоев доир ба таҳияи алифбои меҳӣ чунин маълумот овардааст: «Расмулхатти осори забони форсии бостон бар пояи алифбои меҳӣ бунёд ёфтааст, ки аслан ихтирои шумериҳост. Сипас принципҳои асосии ин хатро Ҳахоманишиён ҳангоми таҳияи расмулхатти худ ба кор гирифтанд. Бояд гуфт, ки хатти меҳии форсии бостон айнан нусхабардории хатти акадӣ нест, балки Ҳахоманишиён ҳангоми таҳияи алифбои забони худ фақат ба асл ва моҳияти хатти акадӣ таъя карданд» [77, с. 140].

Чунон ки медонем, хатти меҳӣ хатти ҳиҷоӣ буда, дар он барои ифодаи овозҳои садоноки дароз [ā, ī, ū] ва ҳиҷоҳое, ки бо садонокҳои кӯтоҳи а, i, u ба охир мерасиданд, ҳамчунин, чанд калима ва шумораҳо, аломатҳо вучуд доштанд. Ба назари мо, соҳибони ин забон зимни истифода аз ин аломатҳо аз истилоҳоти махсус кор мегирифтанд.

Замони Сосониён (солҳои 224-651) яке аз давраҳои дурахшон дар таълиф ва рушду густариши осору фарҳанги эронии қабл аз аҳди бостон ба шумор меояд. Дар ин даврон якҷо бо осори гуногуни диниву фалсафӣ ва таърихиву адабӣ дар расмулхати паҳлавӣ ва монавӣ чанд фарҳангномаи

дузабона таълиф шудааст, ки онҳо куҳантарин манбаъ дар таърихи фарҳангнавирии суннати эронӣ доништа мешавад. Ҳамаи ин фарҳангномаҳо дорои сохтору меъёр ва дигар вижагиҳои луғавию грамматикӣ дар ташреҳи луғоту истилоҳот ва таркиботу иборот мебошанд.

Дар эроншиносӣ дар робита ба фарҳангҳои замони Сосониён ва осори илмӣ ин давра, ба вижа истилоҳоти забоншиносӣ баъзе пажӯҳишҳо шудаанд [31, с. 1981].

Ҳарчанд ки аз давраи бостон барои равшан сохтани саҳифаҳои таърихи илми забоншиносии тоҷик, ба хусус, истилоҳоти забоншиносӣ маводи зарурӣ то замони мо омада нарасидааст, аммо дар асоси осори гуногуни динию фалсафӣ, ахлоқию адабӣ ва ҳуқуқию дафтардорӣ ва чанд фарҳангномаи боқимонда далели он аст, ки таърихи истилоҳоти забоншиносии тоҷик решаю бунёди амиқӣ таърихӣ доштааст. Асри сосониёро аз дурахшонтарин давраҳои фарҳангии Эрони бостон гуфтаанд. Агарчи бисёре аз осори мактуби он давра бар ҷой намонда, вале дар маъдудай китобҳои бозмонда ба забони паҳлавӣ метавон аз пешрафтҳои илмӣ он давра огоҳӣ ёфт. Донишманди таърихи забон Саймиддинов Д. дар шарҳи яке аз фарҳангҳои аҳди Сосонӣ «Frahangi oim-ewak» чунин менигорад, ки: «Фарҳангнома [Frahangi oim-ewak. – Р.Н.] якҷо бо ташреҳи луғату истилоҳот масоили грамматикаи забони авестоиро низ фаро мегирад. Нигоранда мухтасари грамматикаи забони Авесторо дар мисоли чанде аз категорияҳои морфологияи ҷинсият, шумора, ҳолатҳо [падежҳо] ва тасрифи феъл ба форсии миёна ташреҳ намудааст. Аз ин рӯ, ин фарҳангро метавон нахустин намуна аз таърихи дастурнависӣ дар суннати аҳди Сосонӣ номид» [119, с. 62].

Дар оғози «Frahangi oim-ewak» мавзӯи он ба паҳлавӣ чунин баён шудааст: Айар айē šnāxtan ī **wāz** ud **mārīgān** ī Awastāg kū-š Zand cē ud čīgōn – Дар шинохтани овоз(ҳо) ва вожаҳои Авасто, ки Занди он ҷӣ гуна бувад [220, с. 27].

Калимаи **wāz** дар мисоли боло ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба маънои “овоз” ба кор рафтааст. Вожаи овоз дар забони форсии нав идома аз

wāz-и форсии миёна аст. Донишманд Муҳаммади Ҳасандӯст вожаи овозро чунин шарҳи этимологӣ додааст: форсии нав: **āwāz** > форсии миёна: **āwāz** > эронии бостон: * **ā-vāša**. Муҳаққиқ ин вожаро аз решаи **vak-** ба маънои «гуфтан» медонад [82, с. 122].

Вожаи **mārīgān** дар забони форсии миёна маънои “калом”-ро дошт. Дар мисоли боло **mārīgān** ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба маънои “вожа” омадааст. Дар забони форсии миёна дар баробари **mārīgān** калимаи **vač** низ мавҷуд буд [24, с. 540].

Инчунин, мафҳуми вожа дар забони форсии нав идома аз **vač**-и форсии миёна гирифта шудааст. Муҳаммади Ҳасандӯст дар “Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ” шарҳи решашинохтии вожаро наовардааст, вале масдари “вожидан”-ро шарҳ додааст. Муҳаққиқ масдари “вожидан”-ро аз решаи **vāž** ба маънои “гуфтан, сухан гуфтан” доништа, решаи онро дар эронии бостон дар шакли * **vāša** муқаррар намудааст [83, с. 2844]. Луғати форсии вожаро аз ҳамин реша муштақ медонад. Ба назари мо, гунаи вожа аз забони портӣ ба форсӣ иқтибос шудааст.

Муҳаммадхусайни Бурҳон дар “Бурҳони қотеъ” вожаро чунин шарҳ додааст: “Ба луғат Занду Позанд ба маънои калима аст, ки лафз аст ва он аз ду ҳарф ё бештар мураккаб мешавад”. Дар “Фарҳанги Рашидӣ” чунин шарҳ аст: “Вожа калимаро гӯянд”. Вожа дар мутуни классикӣ зоҳиран ба кор нарафтааст ва дар замони муосир доираи корбурдаш васеъ гардидааст. Дар гузашта ҳатто фарҳангеро пайдо намекунем, ки вожаноме дар номи он дида шавад.

Аз замони таълифи “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ то замони таълифи “Луғатнома”-и Деҳхудо вожа ҳамчун муодили калимаи арабии луғат дар номгузори фарҳангҳо ба кор нарафтааст. Дар замони имрӯз бо ҳадафи коргирӣ аз забони ноби форсӣ ва парҳез кардан аз забонҳои бегона вожа корбурди фаровон дорад ва дар қаламрави забони форсӣ – Тоҷикистону Эронӣ Афғонистон аз он ба таври густарда истифода мешавад. Дар тамоми пажӯҳишҳои забоншиносии тоҷик истилоҳи вожа ба кор меравад.

Чунонки маълум шуд, истилоҳи вожа реша дар даври миёнаи забони форсӣ дорад. Ҳарчанд ки дар забони осори классикӣ мустаъмал набуд, аммо баъд аз чандин асрҳо ҷойи худро дар забон пайдо намуд. Ҳадаф аз таҳқиқи гирдовари истилоҳот низ дар ҳамин аст, ки мо истилоҳоти аслии тоҷикиро пайдо намуда, эҳё намоем.

Бояд тазакурр дод, ки “Фарҳанги оим-еваг” яке аз шарҳи дастурии забони авесто ба форсии миёна буда, дар он вожаҳои авестӣ бо назардошти маъно сохтори сарф дар шахсу шумора ва ҷинсияту ҳолат ба форсии миёна шарҳ шудаанд. Бахши дувуми фарҳанг дорои шаш пораи ҷудогона буда, дар онҳо категорияҳои грамматикӣ забони Авасто, ки махсуси забони форсии миёна нестанд, тавзеҳ шудаанд. Аз ин рӯ, ин бахшро метавон ҳамчун дастури мухтасари забони Авасто дар суннати зардуштии аҳди сосонӣ ном бурд. Муаллифи фарҳанг матолиби ин бахшро ба забони форсии миёна чунин ёд мекунад: *ōn aīrīk mārīgān az Awastāg narīh ud zanīh, 1 tāgīh ud juxtih ud wēhīn ud wadtarīh ud nīdamīh ud mayānagīh ud ayrēih* – Ин ва дигар вожаҳо аз Авасто дар **нариву занӣ** (ҷинси марду зан), **яктоиву ҷуфтӣ** ва некиву бадӣ, кеҳтарӣ ва миёнагиву меҳтарӣ [220, с. 31].

Вожаҳои **narīh ud zanīh** ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба маънои ҷинсияти мардонаву занона бори аввал дар ин фарҳанг ба кор рафтаанд. Маънои “якто” (шумораи танҳо) ва “ҷуфт” (шумораи дугона) ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ бо вожаи форсии миёнаи **1 tāgīh ud juxtih** ифода шудааст.

Дигаре аз истилоҳоти маъмул дар забони форсии миёна истилоҳи **huzwāreš** (ҳузвориш) маҳсуб мешавад. Ҳузворӣ ё узвориш дар навиштаҳои паҳлавӣ ба вожаҳо ё бахшҳои аз як вожа гуфта мешавад, ки ба забони оромӣ ва ба хатти паҳлавӣ навишта мешавад, аммо ҳангоми хондани онҳо баробари порсии миёнаи онҳо талаффуз мешуд.

Ин истилоҳ бори нахуст дар шакли зувориш дар китоби “Ал-фехрист”-и Ибни Надим аз қавли Абдуллоҳ ибни Ал-Муқаффаъ ёд шудааст, ки тарҷумаи форсии он чунин аст: «Ҳичое ҳам доранд, ки бо он зуворишн гӯянд

ва онро чудо ё пайваста ба ҳам менависанд ва дар худуди ҳазор калима аст ва барои чудо кардани муташобихот аз якдигар ба кор меравад. Масалан, касе бихоҳад гӯшт бинависад, ки дар арабӣ лаҳм аст, ба саро менависад ва гӯйшт мехонад ва агар хост, ки нон бинависад, ки дар арабӣ хубз аст, хубз менависад ва нон мехонад... ва ба ҳамин минвол ҳар чиро, ки мехоҳанд, менависанд ва чизҳое, ки эҳтиёҷ ба гардонидани он нест, онро ба лафзи ҳудаш оваранд» [55, с. 24-25].

Баҳс ва андешаи эроншиносон пирумунӣ истилоҳи ҳузвориш дар муқаддимаи Муҳаммад Ҷаводи Машкур ба “Фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ” баррасӣ гардидааст: Истилоҳи **huzwāreš** аз ду ҷузъ – **huzwā** ва **rišn** таркиб ёфтааст. Овози **h** аз ҷузъ – ду ҷузъ – **huzwā** решашиносӣ нашудааст. Дар забони форсии миёна дар шакли **uzwār** вомехӯрад. **Uzwār** ба маънои «ифшо кардан, дарк кардан» шарҳу тавзеҳ шудааст. Ҷузъи **rišn** аз феъли оромии **praš** ба маънои “фаҳмидан, тавзеҳ додан” аст [196, с. 85].

Аввалин китобе, ки ҳузворишҳои паҳлавиро гирдоварӣ намуд, “Фарҳанги паҳлавик” буд. Дар ин фарҳанг 500 ҳузвориш, ки дар навиштаҳои порсии миёнаи зардуштиён бо хатти паҳлавӣ ба кор мерафт, омадааст. Ибни Муқаффаъ мегӯяд, ки агар касе бихоҳад гӯшт бинависад **lxm** навишта ва **gōsht** мехонд ва нонро **īsrh** навишта ва нон мехонданд. Дар тамоми матнҳои паҳлавӣ 1200 ҳузвориш шинохта шудааст.

Қайд кардан ба маврид аст, ки истилоҳи дигари забоншиносӣ дар забони форсии миёна дабира ба ҳисоб меравад. Дар фарҳангҳои тафсирии форсӣ дабира ба маънои хат маънидод шудааст. Дар забони форсии миёна вожаи дабира ба маънои хат ба кор намерафт, балки истилоҳи диндабира мустаъмал буд. Хати Авесто дар замони Сосониён «дин-дабира», яъне хат барои сабти матнҳои динӣ ном гирифтааст. Дин-дабира хатест, ки тақрибан дар асрҳои 3–4 дар асоси хатти паҳлавӣ ихтироъ гардида, барои сабти Авесто истифода шудааст. Ин хат барои дурусту беғалат хондани Авесто ихтироъ карда шуд.

Аз таҳлилу баррасии фарҳангҳои бостон маълум шуд, ки дар ин давра истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ ташаккул ёфтааст. Мутаассифона, истилоҳоти забоншиносии бостон то замони мо нарасидааст. Ба назари мо, ба ин ду омил сабаб шудааст. Нахуст ин ки ҳамаи осори хаттии давраи бостон, ки дар онҳо афкори забоншиносии он давра мавҷуд буд, то замони мо нарасиданд. Аз тарафи дигар, бештаре аз ин истилоҳоти тоҷикӣ ҷойи худро ба истилоҳоти забоншиносии арабӣ доданд.

1.2. Таъсирпазирии байнихамдигарии низоми грамматикии араб, олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик

Ибтидои донишҳои забоншиносӣ дар мардуми эронитабор аз шарҳу маънидоди асосҳои қавонини забони форсӣ-тоҷикӣ дар фарҳангномаҳо шуруъ шудааст ва ин анъана минбаъд ҳам дар давраҳои мухталиф идома ёфтааст. Дастурнависӣ аз асосҳои қавонини забони форсии тоҷикӣ дар мардуми эронитабор таърихи хеле қадима дорад. Аммо, дертар ҳангоми истилоҳи арабҳо ин бахши кори пажӯҳишгарони илми лисонӣ шакли навро гирифт ва он сабабгори баланд гардидани мақом ва нуфузу таъсири истилоҳоти забоншиносии араб гардид. Истилоҳоти забоншиносии араб, бояд гуфт, ки ба китобат шудани китоби муқаддаси мусулмонон Қуръон иртибот дорад. Дар ин бобат донишманди улуми адабӣ дар асри XIV Маҳмуди Омулӣ чунин қайд намудааст: «Ва ин фанни гузида ва илми писандида аст (манзури назар илми наҳв аст. - Р.Н.) ва гӯянд сабаби вазъи ин илм он бувад, баъзе аз араб таркиботи ғайримустақим мекарданд» [210, с. 45]. Барои беғалат хондану навиштани оятҳои Қуръони карим ва ҳадисҳо дар баробари **илми наҳв** **илми эъроб** низ пайдо шуд, то ки дар талаффуз ва китобат ба ғалатҳо роҳ дода нашавад.

Забоншиноси шинохтаи тоҷик Д. Хоҷаев нақши донишмандони форсу тоҷикро дар тадвину таълифи дастурҳои забони арабӣ арзёбӣ намуда, чунин таъкид менамояд, ки: «Бинобар шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ, нахустин таълифгарони дастурҳои грамматикаи араб ба мисли Сибавайх (Себӯя)

донишмандони эронитабор будаанд[140, с. 46-47]. Ба ақидаи Д. Хоҷаев яке авомили тӯлонӣ ва умри дароз ёфтани дастурҳои арабӣ дар таълимгоҳҳои тоҷикӣ руҳи забони тоҷикӣ доштани онҳо будааст.

Вобаста ба ин, забоншинос К. Исмонов зимни таҳқиқи мактабҳои забоншиносии араб ба чунин натиҷа мерасад, ки забоншиносии араб аз забоншиносии форсӣ тоҷик таъсирпазирӣ дорад: “Аз суҳанони шарқшиносон ва донишмандони муосири араб таъсири бевосита ва бавоситаи забони форсӣ ва донишмандони эронӣ дар таъсиси забоншиносии араб ҳулоса мешавад. Ба ин маъно, ки аз як тараф, донишмандони эронӣ бевосита дар поягузорӣ ва пайрезии забоншиносии араб даст доштаанд, аз тарафи дигар, нахустин тарҷумаи китобҳои ба мантиқ бахшидаи ӯгонӣ маҳз тавассути забони паҳлавӣ ба арабӣ сураат гирифтааст” [58, с. 45].

Қобили зикр аст, ки ба истилоҳоти забоншиносии тоҷику форс, бештар грамматикаи араб таъсир гузоштааст.

Бояд тазаққур дод, ки илми забоншиносии араб бо номи **Абуласвад ад-Дуалӣ** қарин мебошад, зеро бо супориши халифаи чоруми ҳазрати Алӣ ибни Абутолиб ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи қоидаҳои забони арабӣ машғул шуда, баъзе аз онҳоро равшан намудааст. Аз ҷумла, вай ба ҳаракатгузорӣ дар вожаҳо асос гузошта, ҳодисаҳои дастурии муайяншавандаю муайякунанда, ҷумлаҳои саволию хитобӣ, хелу анвои ҳиссачаҳоро равшан сохт. Бо ҳамин ба илми забоншиносии араб бунёд гузошта шуда ва дар ин замина мактаби забоншиносии Басра пайдо мешавад.

Дар байни донишмандони ин мактаб дар шарҳу тавзеҳи баъзе масъалаҳои забоншиносӣ ва истилоҳоти илми ин соҳа ихтилофи назар пайдо мешавад ва мухолифони мактаби забоншиносии Басра дар шаҳри Куфа мактаби забоншиносии дигарро ташкил медиҳанд, ки бо номи мактаби забоншиносии Куфа машҳур мешавад. Чанде баъд дар шаҳри Бағдод мактаби забоншиносии дигар арзи вучуд менамояд ва ҳаводорони ин мактаб, яъне мактаби забоншиносии Бағдод, тасмим мегиранд, ки ихтилофоти назарро миёни забоншиносони мактаби Басра ва Куфа аз байн баранд. Ба тарзи дигар

гӯем, мактаби забоншиносии Бағдод хусусияти мобайнӣ дошт. Ғайр аз ин, дар мамолики араб пайи ҳалли масъалаҳои **сарфу наҳви забони арабӣ** боз ду мактаби дигар бо номи мактабҳои забоншиносии **Андалус** ва **Миср** пайдо мешаванд [147, с. 56].

Ногуфта намонад, ки афкори забоншиносии араб на танҳо дар мамлакатҳои араб, балки дар дигар манотике, ки дар зери нуфузи ҳилофат буданд, низ таъсир дошт. Аз ҷумла, ин таъсир ба афкори забоншиносии форсу тоҷик низ мушоҳида мешавад. Ин таъсирро мо дар тамоми осори илмии донишмандони форсу тоҷик, ки ба масъалаҳои забоншиносӣ бевосита ё бавосита даст задаанд, дида метавонем. Ин донишмандон ҳам дар шарҳи масъалаҳои назарӣ ва ҳам амалии мавзуоти забоншиносӣ, корбурди истилоҳот комилан аз афкори забоншиносии араб истифода кардаанд. Ба сифати намуна мо метавонем чанд осори илмиро дар ин қисмат оварем: аз ҷумла, «Эҳсо-ул-улум»-и Абунасири Форобӣ, рисолаи «Мантик», «Донишнома»-и Абуалӣ Сино, «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»-и Носири Хусрав, «Асос-ул-иктибос»-и Насируддини Тусӣ, «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва ғайра. Метованд дарҷ намуд, ки дар ин осори мондагори таъсири низоми грамматикаи арабро дар забони тоҷикӣ равшан эҳсос кард, аз ҷумла, дар қисмати корбурди истилоҳоти фанӣ, шарҳи баъзе қоидаҳои сарфию наҳвӣ ва дигар ҷанбаҳо.

Дар илми филологияи араб илми луғатшиносӣ ва фарҳангшиносӣ бештар рушд карда, дар низоми улуми адабӣ ҷойи муҳимро касб намудааст. Сабаби ин рушд дар он аст, ки барои арабҳо калима чизи муқаддас (худодод) ба шумор мерафт. Аз ин ҷост, ки қадимтарин луғати арабӣ «Китоб-ул-ъайн» буда, мураттиби он Ал-Ҳалил-бинни Аҳмади Фароидӣ ба ҳисоб меравад. Дар қисмати муқаддимаи ин луғат мураттиб фонетикаи забони арабию истилоҳоти савтиётиро тавзеҳ додааст. Ҳамчунин, дар он вожаҳо чун намуна ва чун шохид аз «Қуръон», шеърҳои қадимаи арабӣ, лексикаи баъзе аз шеваҳо, ба мисли шеваи Яман, Ҳичоз оварда мешавад. Арабҳо ҳамеша дар луғатномаҳо ғановати таркиби луғавии забони худро бо ифтихор қайд

мекарданд ва машхуртарин вожаҳоро бо муродифҳояшон шарҳу тавзеҳ медоданд.

Мусаллам аст, ки забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна бо таъсир ва пайравӣ аз ҳамин анъаноти забоншиносии араб шакл гирифта, инкишоф ёфтааст. Илми забоншиносии тоҷик мисли адабиёту нақди он таърихи қадимӣ ва саҳифаҳои рангину пурчилое дорад. Инчунин, аз асарҳои оламшумули донишмандони асри миёна ба мисли «Эҳсо (ъ) ул-улум»-и Абунасири Форобӣ (асри X), «Ал-фехрист»-и Ибни Надим (асри X), «Мафотех-ул-улум»-и Котиби Хоразмӣ (асри XI), «Қомеъ-ул-улум»-и Имом Фаҳриддини Розӣ (аввали асри XIII), «Мифтоҳ- ул-улум»-и Соққокии Хоразмӣ (асри XIII), «Меъёри Қамолӣ ва мифтоҳи Абуисҳоқӣ»-и Шамси Фаҳри Исфажонӣ, «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн»-и Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ (асри XIV) ва дигарон бармеояд, ҳанӯз дар асрҳои X-XI бисёр бахшҳои илми филологӣ ташаккул ёфта, донишмандони арабнависи эронинаҷод таълифоти ҷашмрасе дар риштаҳои забоншиносӣ нигоштаанд.

Мавриди зикр аст, ки қисми зиёди донишмандону муҳаққиқони ориёитабор буда, дар омӯзишу рушди низомии грамматикаи забони арабӣ ҷойгоҳи хосса гузошта, бо далелҳои муътамад вижагиҳои онро муайян кардаанд. Дар ин ростон олмону донишмандон Абубашир Амр ибни Усмон ибни Камбар Форсии Байзовӣ маъруф бо номи Себивайҳи Форсӣ (761-808) муаллифи «Алқитоб», ки то имрӯз дар илми забоншиносии араб маъруф аст. Ҳамзамон, донишмандон Абулҳасан Саъид Ибни Мусаъадаи Хоразмӣ Балхӣ яке аз ҷеҳраҳои донишманди варзидаи наҳви арабӣ, Ҳаким Абуҳафс Ибни Аҳваси Суғдӣ муаллифи яке аз нахустин луғатҳои тафсирии форсии тоҷикӣ бо номи «Фарҳанги Абуҳафс», Имом Абучаъфар Ҷорири Табарӣ аз номвартарин наҳвиёни он замон, Абусаъид Ҳасан ибни Абдуллоҳ ибни Марзбони Серофӣ яке аз маъруфтарин наҳвиён, Абуалӣ Ҳасан Ибни Аҳмад Ибни Абулғаффори Форсӣ бузургтарин донишманди илми луғат ва наҳв, ки «Алэзоҳ ва наҳв», «Қавоҳир-ун-наҳв» таълиф намудааст. Ҳамзамон, донишмандони асри миёнагӣ Абунасири Исмоил Ибни Ҳумоди Қавҳарӣ,

Абулҳасани Аҳмади Қазвини Розӣ маъруф ба Ибни Форс, Абумансур Абулмалик Ибни Муҳаммад Саъолибии Нишопурӣ, Абунаср Бадруддин Ибни Абубакр Ибни Хусайн Ибни Ҷаъфар маъруф ба Абунасри Фарох, Абумансур Қатрони Табрэзӣ ва дигарон низ дар ташаккули илми шабоншиносӣ саҳми бориз гузоштаанд.

Бояд ёдовар шуд, Ҳаким Алӣ Ибни Аҳмад Ибни Абунаср Асадии Тӯсӣ яке аз аввалин луғатнигорон, ки луғати ӯ бо номи «Луғати фурс» то ба имрӯз омада расидааст. Абубакр Абдуқодир Ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ забоншиноси маъруфи эронитабор буда, асарҳои ӯ дар омӯзишу таълими сарфу наҳви арабӣ имрӯз ҳам дар истифода мебошад. Абуабдуллоҳ Хусайн Ибни Аҳмади Сузанӣ аз забардасттарин уламои илми луғату наҳви арабӣ буда, «Ал-масодир», «Ал-луғат-ул-форсия» асарҳои муҳимми ӯ мебошанд. Абулфазл Аҳмад Ибни Муҳаммад Ибни Аҳмад маъруф ба Майдонии Нишопурӣ луғатшиносу наҳвшиноси маъруф буда, «Ал анмузич фй-н-наҳв», «Ас-сомӣ фй-л-асомӣ» ба қалами ӯ тааллуқ дорад. Абулқосим Маҳмуд Ибни Умар Ибни Муҳаммади Хоразмӣ машҳур ба Замахшарӣ (1075-1114) аз бузургтарин уламоҳои замонааш буда, «Муфасссал ва-л-анмузич» [дар наҳв], «Муқадди- мат-ул-адаб» [дар луғати арабӣ-форсӣ] «Асос-ул-балоға» таълифоти ӯ мебошанд. Абучаъфар Аҳмад Ибни Алӣ Ибни Муҳаммад Байҳақӣ (1077-1149) донишманди номвар ва муаллифи «Тоҷ-ул-масодир», «Янобеъ-ул-луғат» [147, с. 7].

Тавре ки аз манобеи болозикр аён шуд, ҳанӯз аз таърихи ташаккули филологияи араб, аз ҷумла, низоми грамматикӣ он ҷойгоҳи тоқикон дар шаклгирӣ ва рушди низоми забони арабӣ бағоят калон аст.

Дар робита ба ин, донишманди эронӣ Хусайнкулии Котибӣ дақиққан чунин менигарад, ки «нависандагон ва муаррихон дар забони арабӣ таълифи кутуб ва рисолат намудаанд, монанди Ибни Муқаффаъ, Бадеуззамони Ҳамадонӣ, Ибни Амид, Ҷарири Табарӣ, Фаҳри Розӣ, Шайх Абдулқодири Ҷурҷонӣ, Истаҳрӣ, Ибни Сино, Форобӣ ва садҳо ҳукамо ва фузало

эронинажод буда ва ба таври яқин боиси таъсири нуфузи қавоиди лисонӣ ва нақди калимот ва истилоҳоти форсӣ ба арабӣ гардидаанд» [155, с. 7].

Боиси тазаккур аст, ки ин донишмандон дар забони арабӣ ва форсии тоҷикӣ ба ҳадде забардаст буданд, ки ғояҳои забоншиносии онҳо масоили таваҷҷуҳи онҳо дар рушди дастури ҳарду забон нақш гузоштааст. Қисме аз ин олимону донишмандон ба шарҳу тавзеҳи масоили марбути асосҳои дастури забони тоҷикӣ ва рушду шаклгирии луғатнигории форсии тоҷикӣ замина гузоштаанд. Ҳамзамон, баъдан аз тарафи ин гуна олимон фарҳангҳои тафсирию дузабонаи зиёде таҳия гардид, ки дар онҳо ба шарҳу тавзеҳи баъзе қоидаҳои савтиётӣ, лексикӣ, калимасозӣ, сарфу наҳв ва ҳусни маълумот дода шуда буд. Зина ба зина ин шарҳу тавзеҳот дар фарҳангҳои баъдӣ, чуноне ки луғатшиноси тоҷик Ҳ. Рауфзода таъкид кардааст, то ҳади очеркҳои грамматикӣ мерасанд [105, с. 4].

Ҳамзамон, дар асри миёна илова бар луғату фарҳангномаҳо, доир ба шарҳу тавзеҳоти асосҳои илми сарфу наҳви арабӣ як қатор асарҳои энциклопедӣ таълиф гардиданд, ки онҳо ҷойгоҳи муҳимми таърихӣ ва илмию фарҳангӣ доранд, аз ҷумла «Ал-феҳраст»-и Ибни Надим, «Эҳсоъ-ул-улум»-и Абунасрӣ Форобӣ, Котибии «Мафотех-ул-улум»-и Хоразмӣ, «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамси Фаҳрии Исфаҳонӣ, «Ҷомеъ-ул-улум»-и Имом Фаҳрии Розӣ, «Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-ъюун»-и Маҳмуди Омулӣ, «Арӯзи Ҳумоюн»-и Абдулқаҳор Исҳоқи Самарқандӣ.

Қайд кардан ба маврид аст, ки равобити фарҳангии Арабу Аҷам таърихи хеле қадим дошта, дар бисёр риштаҳои илм, алаҳхусус, улуми филологӣ, муштаракоте доранд. Ин равобити фарҳангӣ ҳанӯз аз замони Ҳахоманишиён шуруъ гардида, дар аҳди Сосониён идома доштааст. Албатта, дар ин равиш равобиту баҳамтаъсиррасонӣ дар баҳши забоншиносӣ низ истисно нест.

Сарчашмаву далоили таърихӣ собит месозад, ки робитаи илмиву фарҳангии Арабу Аҷам таърихи қадим дорад ва пас аз истилоҳи арабҳо таъсири илму фарҳанги арабӣ бештар зухур ёфтааст. Аз ҷумла, дар қавонони

низомии дастури забони арабӣ, яъне низомии грамматикии араб, нақши донишмандони тоҷиктабор хеле муассир аст. Бо анҷоми ин амал уламои эронитабор, аз як сӯ, таъсири афкори забоншиносии форсии тоҷикиро ба низомии дастури забони арабӣ ҷо дода бошанд, аз сӯи дигар, ба он куллан гирифтор гардиданд, ки ин таъсир то ибтидои асри XX дар таълифи осори илмӣ забоншиносии тоҷик, баҳусус, таълифи дастуру китобҳои дарсӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ ба таври мучалло эҳсос мешавад. Аз ин ҷост, ки дар илмӣ забоншиносии форсии тоҷикӣ ва араб таъсири мутақобила мушоҳида мешавад. Вобаста ба таъсири мутақобилаи забоншиносии ворсии тоҷикӣ ва араб муҳаққиқ Д. Хоҷаев чунин андеша намудааст, ки «хусусан аз давраи таълифи китоби Сибавайх [Себӯя] соли 790 бо номи «Ал-китоб» хеле назаррас аст [138, с. 13]. Чи тавре ки маълум аст «Ал-китоб»-ро ҳуди донишмандоним араб эътироф намудаанд ва дар илмӣ забоншиносии араб ва Шарқ беҳамто буда, тамоми низомии дастури забони арабиро ташкил мекунад. Дар натиҷаи таълифи ин асар миёни донишмандони соҳаи забоншиносӣ ду ҷараён шакл гирифт, ки дар заминаи онҳо ду мактаб - мактаби забоншиносии Басра ва мактаби забоншиносии Куфа таъсис дода шуд.

Илова бар ин, чанде баъд мактаби забоншиносии Бағдод ташкил шуда, он асосан ба омӯзишу таҳқиқи сохти дастурии забони арабӣ равона гардида, инчунин, оноро мактаби дастуриёни Басра, Куфа ва Бағдод низ меғуфтанд.

Аввалин мактабе, ки ба рушди ғояҳои забоншиносии араб ва такмили грамматикаи забони арабӣ заминаи мусоид гузоштааст, мактаби Басра буд.

Тавре ки баъзе асноду манобеъ шаҳодат медиҳад, нахустин афкори забоншиносии араб тариқи аввалин намоянда ва бунёдгузори ҳамин мактаби Басра Абуласвад ад-Дуалӣ пайдо шудааст. Муаллифи «Ал-фехрист» Исҳоқ Ибни Надим дар мақолаи ба илмӣ наҳв бахшидаи хеш, ки се ғанро дар бар мегирад, ғанни нахустро ба зуҳури наҳв ва аҳбори наҳвиёни Басра, ҷаҳони ғусаҳои араб ва номи китобҳои онон рабт додааст. Инчунин, ғанни дуюмро ба шарҳи аҳбори наҳвиёну луғавиёни мактаби Куфа ва номи китобҳои онон,

дар фанни сеюм оид ба гурӯҳи нахвиёне маълумот медиҳад, ки андешаҳои ин харду мактабро ба ҳам омешиш додаанд [147, с. 56].

Бояд тазаккур дод, ки забоншиносии араб дар ибтидои зуҳураш аз ғояҳои забоншиносии Юнони бостон низ баҳра гирифтааст. Вобаста ба ин, Абуласвад ад-Дуалӣ, ки нахустин маротиба калимоти забони арабиро гурӯҳбандӣ ва тақсимбандӣ кардааст, ба таҷрибаи забоншиносии Юнон фуру рафта, дар мутобаит бо он аксари калимоти арабро ба се ҳисса: **исм, феъл, харф** гурӯҳбандӣ кардааст.

Мавриди зикр аст, ки илми забоншиносии араб маъмулан аз даврони зуҳури китоби мукаддаси Қуръон ба низоми муайян даромада, шакл гирифтааст ва он ин китоби осмонӣ рабт дошт.

Аз ин ҷост, ки дар заминаи эъроб илми сарфу наҳв шакл гирифта пайдо шуд. Дар ин бобат саҳми Абуласвад ад-Дуалиро бояд махсус таъкид кард. Ин донишманд бо ҳидояти ҳазрати Алӣ ибни Абутолиб-халифаи чаҳоруми рошиддин асосҳои низоми грамматикаи арабро гузошт. Сарчашмаҳои ривоятҳои гуногунро дар иртибот ба ин масъала меоранд, ки аксарияти онҳо дар дастури таълимии Якубов Т. [182, с. 67-80] оварда шудааст.

Шаҳри Басра аз бостон яке аз марказҳои бузурги илму фарҳанг ҳисобида шуда, дар ин ҷо дар баробари рушди дигар илмҳои илми забоншиносии араб рушду густариш намудааст.

Гарчанде ки қисми зиёди бунёдгузори грамматикаи араб донишмандони форсу тоҷик бошанд ҳам, вале онҳо имкони муносиб надоштанд ба таҳияи низоми дастури забони форсии тоҷикӣ даст зананд. Зеро дар асри миёна забони илму таҳсилот арабӣ буд ва низоми дастури забони форсӣ низ тибқи низоми дастури забони арабӣ сурат мегирифт. Баъдан дар натиҷаи шакл гирифтани низоми давлатдорӣ дар ин давра низоми сиёсии хилофат суфт шуда, дар ин замина баъзе дастурҳо ҷиҳати сода кардани нуктаҳои асосии грамматикаи арабӣ бо забони форсӣ таҳия гардиданд.

Шаклгирии илми забоншиносии тоҷик, ки ҳанӯз дар аҳди Сосониён шуруъ шуда буд, танҳо дар асрҳои IX-X дар ин самт аз ҷониби донишмандони тоҷик баъзе иқдомҳо гузошта мешавад. Аз ин рӯ, поягузори илми забоншиносии форсии тоҷикӣ боз ҳамон донишмандони фарзонаи аҳди Сомониён, ҳамон донишмандони тоҷик буданд, ки бо забони арабӣ асарҳои оламшумул эҷод кардаанд. Инҳо – Абубакр Муҳаммад Ибни Закариёи Розӣ, Абунаسر Муҳаммади Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино мебошанд.

Дар асрҳои миёна муҳаққиқони дигаре, аз қабили, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон аз дастоварду комёбии донишмандону забоншиносии Юнону Ҳинд ва Араб баҳра гирифта, масоили назарияви забоншиносии тоҷикиро ба қадре мустаҳкам карданд. Махсусан, дар асрҳои XV-XIX як қисми олимону донишмандони дигар ин анъанаро довам дода, инкишоф додаанд, аз ҷумла, ба мисли Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, Вочидалии Мучмалӣ. Доир ба хизматҳои шоёни ин донишмандон забоншинос Д. Ҳоҷаев чунин анедша намудааст: «Бунёди назариявии забоншиносии тоҷик дар асри миёна ба асоси системаи фалсафии Абунасри Форобӣ ба воситаи таълифоти нодири Абуалӣ Сино «Донишнома» интиқол мешавад» [147, с. 50].

Мавриди зикр аст, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷику форс дар асри миёна бештар дар асоси низоми грамматикии забони арабӣ ташаккул ёфта, дорои хусусиятҳои амалӣ буда, зимни пажӯҳиш, таҳқиқ ва корбурди қонунҳои забон, шарҳу тавзеҳи ҳодисаҳои ҷудогонаи забон, беғалат ироа намудани матн ва дар навиштор ба ғалатҳо роҳ надодани нависандагон ин истилоҳотро донишмандон дар таълифоти хеш мавриди корбурд қарор додаанд.

Ҳам дар осори ба илми луғат бахшидаи забоншиносони араб ва ҳам форсу тоҷик ба вижагиҳои муродиӣ, ҳамшаклӣ ва таззодии калимаҳо эътибори махсус дода шудааст.

Масалан, барои маълум гардидани истифодаи луғат дар забони арабӣ ва тоҷикӣ, ки мавриди истифодаи тарафайн доранд, санде аз истилоҳотро

мисол меорем: **алфоз, баъид, кулл, қабех, қариб, қиёс, маҷоз, мустаъмал, мутаадад, мутародифа, муфрад, муҳмал, муштарақ, муъарраб, наводир, тазод, танофур, фасех, ҷузъва ғ.** Бояд ёдовар шуд, ки қисми зиёди ин истилоҳот аз дастуру таълифоти олимони араб оид ба луғатшиносӣ иқтибос гардиданд.

Аз ҷумла, истилоҳоту таркибҳои зерин, ки дар осори забоншиносии араб, махсусан, дар осори Сибавайҳ, Халил ибни Аҳмад, Замахшарӣ ва дигарон қорбурд гардида, ҳамзамон, дар таълифоти илмӣ олимони асримиёнаи форсу тоҷик, аз ҷумла, Абуалӣ Сино, Насируддини Тӯсӣ, Носири Хусрав, Абдурахмони Ҷомӣ, Шамси Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Вочидалии Мучмалӣ, Атоулло Ҳусайнӣ ва дигарон низ қорбурд шудаанд: **адот, афъол, васл, замир, замма, изофат, исм, исми мафъул, исми фоил, касра, қайд, лозим, масдар, мафъул, мозӣ, муаннас, музаккар, музореъ, музоф, музофунилайҳ, мустақбал, мутааддӣ, муфрад, муҳаффаф, муштақ, акира, насб, насб, нидо, рабт, сиға, сифа (т), сукун, танвин, танкир, тасғир, ташбеҳ, фатҳа, феъли фоил, ҳарфи ишора ва ғ.**

Вочидалии Мучмалӣ ҳарчанд кӯшиш кардааст, ки асосҳои сарфии забони тоҷикиро дар ҳаҷми барномаи мадрасаҳои форсӣ матраҳ созад, аммо ногузир аз калимоту истилоҳоту таркиботи арабӣ ба таври фаровон истифода кардаст. Чунончи: **сарф, феъл, масодар, мутаъадӣ, фоъил, иқтизо, муқтазӣ, мафъул, муштарақ, сиға, воҳид, ғоиб, мозӣ, музореъ, музаккар, муннас, қулия, соқит, мустақбал, вақф, мабнӣ, маъруф, сокин, лафз, мутаққалим, муҳтафӣ, мутлақ, истимрорӣ, мафтӯҳ, мусбат, манфӣ, муфрад, мураккаб, маҷҳул, наҳй, мустаъмал, афъол, мусарриф, ҷомид, иштиқоқ, муъҷама, бадал ва ғ.**

Тавре ки мебинем, аксари ин истилоҳот имрӯз ҳам дар дастуру китобҳои дарсӣ аз асосҳои забони форсии тоҷикӣ мустаъмаланд. Муҳаққиқ М. Рустамов баъд аз таҳқиқи истилоҳоти грамматикӣ тоҷикӣ ба чунин натиҷа мерасад: “Аз рӯйи ҳисоби мо, истилоҳоти арабӣ 30-35%-и истилоҳоти грамматикӣ забони муосири тоҷикиро ташкил медиҳад” [114, с. 11].

Дар асоси анъанаву сунатҳои забоншиносии араб қисми зиёди донишмандони забоншиносро бо исми наҳв ном ёд меоваранд ва вожаи «наҳв» ҷиҳати ифодаи қисми таркибии илми забон фаҳмида мешуд ва ҳамин анъана дар низоми ақидаҳои забоншиносии Вочидалии Муҷмалӣ риоя шудааст. Минҷумла, дар фасли дуёми боби нухуми китоби «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун», ки «Дар баёни қавоиди наҳви форсӣ» ном дорад, масъалае матраҳ гардидааст, ки доир ба сарфу наҳв тааллуқ доранд. Чунончи, муаллиф ба се ҳисса: **исм, феъл ва ҳарф** тақсимбандӣ шудани калимот, шарҳи ҳар кадоме аз ин ҳиссаҳои нутқ, шарҳи калимасозии баъзе пасванду пешванд ва миёнбандҳо, тарзу воситаҳои ташкили ибораю ҷумлаҳоро овардааст. Ҳамчунин, оид ба сараъзою аъзоҳои пайрав, анвои баъзе ҷумлаҳо маълумот додааст.

Зимни таҳлилу баррасӣ ва таҳқиқи маводи бадастомада аён шуд, ки мавқеу ҷойгоҳ ва таъсирпазирии низоми грамматикаи араб на танҳо дар назария ва амалияи низоми умумии омӯзишу дарки қонуниятҳои забони тоҷикӣ мушоҳида мегардад, инчунин, нақши ва таъсири он дар корбурди истилоҳоти баҳши сарф низ ҷойгоҳи хоссаро ташкил намудааст.

Аз ҷашмандози дигар таъсири забони арабӣ, ки шаклгирии он аз даврони ҳилофати араб оғоз гардидааст, дар корбурди дигар забонҳои роиҷи замон низ бе таъсир намондааст.

1.3. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна

Воқеан, агар ба таърихи ташаккулу таҳаввули истилоҳоти забони тоҷикӣ назар афканем, метавонем дид, ки истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Дар ин бобат муҳаққиқ А. Зарипов диду нигоҳи худро чунин баён намудааст: “Асрҳои IX-X давраи шукуфоии фарҳангу тамаддун, тараққиёти илмҳои ҷомеашиносӣ ва адабиёти бадеӣ, инчунин, марҳилаи пайдоиши асарҳои зиёди фалсафӣ, динӣ, тиббӣ, ҷуғрофӣ, риёзӣ ва амсоли инҳо барои мардуми тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, як зумра

олимон ва донишмандони бузурги тоҷик ба монанди, Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Носири Хусрав ва дигарон ба арсаи илм омаданд, ки дар бобати офаридани истилоҳоти илмӣ сайъ варзидаанд” [52, с. 46].

Истилоҳ вожаи хос, мушаххасан дорои вазифаи хос буда, метавонад ҳамчун калима ё ибораи маъноӣ илмидошта, дар доираи фаъолияти як илми мушаххас, мафҳуми муайянеро мухтасару мушаххас ифода намояд. Дар баъзе мавридҳо истилоҳ метавонад маънии истилоҳии худро дигар карда, ҳамчун калимаи муқаррарии забон истифода гардад. Қайд кардан зарур аст, ки калима ё вожа дар сурати маъноӣ истилоҳӣ пайдо карданаш дигар маъниҳои он қатъӣ назар карда мешавад.

Омӯзиш ва таҳқиқи таърихи ташаккули истилоҳот ифодагари аслии сатҳи тараққиёти ҳар як халқу миллат дар давраҳои гуногун ба шумор меравад. Барои дарки фаҳмиши истилоҳ мебошад онро аз нигоҳи этимологӣ маънӯву мафҳум ва мавқеи он дар илми забоншиносии умумӣ огоҳӣ дошта бошем.

Аз таърихи забон бармеояд, ки аввалин назарияҳои марбут ба «истилоҳ» дар илми забоншиносии Ғарб дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX падида омаданд. Дар бораи истилоҳоти забоншиносии осори илмӣ тоҷик донишмандону шарқшиносони шинохта, ба монанди Жилбер Лазар, В.В. Бартолд, Муҳаммади Муин, Маликушшуаро Баҳор, Забехуллоҳи Сафо, Тақии Биниш, Ҷалоли Матинӣ, Ризо Содиқӣ, Аҳмади Баҳманёр, В. А. Лившиц, Л.П. Смирнова, Д. Саймиддинов, М. Қосимова, С. Сулаймонов, А. Байзоев, А. Ҳасанов, С. Назарзода, М. Султонов, А. Юсуфов ва Ш. Исматуллозода таҳқиқотҳои илмӣ анҷом додаанд.

Ноғуфта намонад, ки мувофиқи ин назарияҳо баъзе олимони Аврупо истилоҳотро ба формулаҳои риёзӣ кимиёвӣ қиёс карда, онҳоро ба ҳамдигар шуморида, истилоҳотро танҳо бо мақсади ифодаи мафҳумҳои вижа миёни одамон донистаанд. Аз ин рӯ, ба таркиби луғавӣ дохил кардани онҳоро зарур намешуморанд. Баъзеи дигар олимони забоншинос ба монанди Гринаф,

Киттрич, Э. Жилбер ва Т. Сейвори истилоҳотро ба калимаҳои муқаррарӣ муқобил мегузоштанд.

Ҳамчунин, дар истилоҳшиносии рус ва иддае аз истилоҳшиносии дигари Аврупо дар ифодаи мафҳуми истилоҳ, асосан вожаи «термин»-ро истифода мебаранд. «Термин (terminus) – дар фаҳмиши римиёни бостон маънои Худованди марзхоро ифода мекард, ки сангҳо ва аломатҳои марзӣ дар ҳимояи он қарор доранд ва муқаддас маҳсуб меёфт.

Вобаста ба ин, баъдтар забоншиносон ва фарҳангнависон барои ин вожа шарҳи гуногун муқаррар кардаанд: «Истилоҳ калимаест, ки мафҳуми мушаххас ва ё ҷудогона ва ё дар таркиби ҳукм (фикр) ва ё ҳулосабарорӣ ба он мутобиқат мекунад. Истилоҳоти илмӣ калимаҳое ҳастанд, ки дар соҳаи илми зикршуда аҳаммияти махсус дошта, ҳадди муайяни маъноӣ доранд. Маҷмуаи истилоҳоти муқарраршудаи ҳар як илм истилоҳсозии он илмро ташкил мекунад» [102, с. 139-140].

Ҳамин тариқ, калимаи «термин» аз маънии асосии хеш дур шуда, оҳиста-оҳиста маънии дигари истилоҳӣ пайдо намудааст. Чунончи, имрӯз калимаи «терминал» ба маънии вокзалу фурудгоҳ мавриди истифода қарор дорад, аммо мафҳуми терминал вобаста ба заминаи истифодааш дорони маъноҳои гуногун мебошад ва дар умум маънои ҳаракати як нуқтаи рост ба дигар нуқтаро дар бар мегирад.

Тазаккур бояд қард, ки имрӯзҳо яке аз масъалаҳои муҳимтарини забоншиносии умумӣ масъалаи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ ба ҳисоб меравад. Ҳама ашёе, ки ба таъину таҳқиқи мафҳуми истилоҳ алоқамандӣ дорад, пайвандгари илми забоншиносӣ бо дигар соҳаҳои маърифат ва таърихи моддиву маънавии инсоният мебошад.

Боиси тазаккур аст, ки дар даврони Шуравӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин калима дар шакли «термин» истифода бурда мешуд. Термин дар забони модарии мо бо вожаи арабиасли «исталаҳа», яъне маънии ислоҳ гаштан, беҳ шудан, сулҳ қардан, мувофиқа қардан, созиш қардан, шарт бастан ва пазируфтани ба вучуд омада, дар ин забон маъноҳои шартӣ будан, мувофиқаи

умумӣ, суҳанронии маъмулӣ ва ниҳоят ҳамчун ифодаи махсуси истилоҳро дорад ва дар забони модарии мо маъмулан ба маънии муайяни воҳиди луғавӣ – истилоҳ (термин) мавриди қорбурд қарор дорад.

Вобаста ба фаҳмиши истилоҳ забоншиносии тоҷик Мирзо Ҳасани Султон дар таҳқиқоти хеш чунин навиштааст “Истилоҳ калимаи хос, саҳеҳтараш калимае ба вазифаи хос аст. Вай калима ё ибораест, ки тобиши махсуси маъноии илмӣ дошта, дар ҳавзаи амалқарди як илми мушаххас мафҳуми муайянеро ба шакли мучазу дақиқ ифода мекунад. Истилоҳ метавонад гоҳе дар матн маънии истилоҳии худро аз даст бидиҳад ва ба сифати калимаи маъмули забон истифода гардад. Зикри ин нуқта муҳим аст, ки ҳангоми маъноии истилоҳӣ пайдо кардани калима ва ё вожа ҳамаи маъноҳои дигари он қатъи назар мегардад” [125, с. 14].

Аз матолиби дар боло оид ба истилоҳ овардашуда метавон чунин хулосагирӣ кард, ки ҳанӯз таърифи ягонаи мафҳуми истилоҳ мавҷуд набуда, вале аз рӯйи хулосаи Мирзо Ҳасани Султон таърифи истилоҳ чунин хоҳад буд: «Истилоҳ калимаест (ё ибораест), ки дар ҳавзаи амалқарди як илм мафҳуми комилан мушаххасеро ифода мекунад ва ҳамзамон бо воҳидҳои дигари забонӣ, ки бо онҳо дар робита қарор дорад, як системаи муназзаму томи истилоҳотро ташкил медиҳад» [125, с. 25].

Вобаста ба ин, ба андешаи мо метавон истилоҳро аз калима ва ё вожа бо чунин хусусиятҳояш фарқ намуд:

1. Истилоҳ – калима (ё ибора) ба вазифаи вижа мебошад;
2. Истилоҳ фаҳмиши ягона ва дақиқ дорад, аммо калима метавонад чанд маъноро ифода намояд;
3. Истилоҳ бо мафҳум занҷираи ногузастанӣ дорад, аммо на ҳар гуна калима ба мафҳум алоқаманд мебошад;
4. Истилоҳ дорои ҳадди муайяни маъно аст.

Таърих шоҳид аст, ки мароҳили рушди забоншиносии тоҷик бо ворид шудани теъдоди зиёди калимаҳо таркиби луғавии он бой гардида, ин чараён аз асри IX, яъне аз замони ташкили давлати Сомониён маншаъ гирифта, то

имрӯз идома дорад. Гарчанде ки чараёни аз истеъмол боз мондани калимаҳо низ дар раванди ҷаҳонишавӣ вучуд дорад, дар баробари ин дар баробари дигар масъалаҳои забони халқиятҳои мутамаддин дар ҳоли инкишоф аст. Вобаста ба ин, донишмандони истилоҳшинос чунин рушди забоншиносиро ба омилҳои пешрафти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳанг, илму таҳсилот ва ғайра мансуб медонанд. Дар воҷеъ, рушди иҷтимоӣ ифодаи мафҳумҳои навро бо калимаю истилоҳоти нав дар забон талаб менамояд.

Воқеан, ҷиҳати рушду такомули забоншиносӣ, бавижа, истилоҳот дар асри миёна миҳфилҳои зиёде бо фарогирии донишмандону олимони амал мекард, ки онҳо ба масъалаҳои ҷудогонаи забон маҳсу мунозира карда, доир ба истилоҳот осори зиёди манзуму мансур, ки дар самтҳои адаб, дин, ахлоқ, иқтисодиёт, сиёсат, таърих ва фарҳангу луғатҳо бахшида шудаанд, боқӣ гузоштаанд.

Дар таҷа ба гуфтаҳои боло забоншиносӣ дар низоми илми адабӣ ҷойгоҳи вижа дорад ва таърихи тулониро аз даврони қадим то ба имрӯз тай намудааст. Дар робита ба ин, дар илми адабӣ таваҷҷуҳи асосӣ ба масоили забон ҳамеша дар мадди назар мебошад. Донишмандони илму адаб ва фарҳанги форсу тоҷик масоили савтӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва вожагонии забонро дар доираи каломӣ бадеъ, авзони шеър, фасоҳату балоғат, салосати сухан ва ғановати каломӣ бадеъ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Вобаста ба ин, Забоншиносии тоҷик Д. Хоҷаев сарчашмаи афкори забоншиносии тоҷикро дар доираи шаш гурӯҳ пешниҳод намудааст:

“1. Шарҳу эзоҳи истилоҳоту мавзӯҳои ҷудогонаи бахшҳои забоншиносӣ дар фарҳангу луғатномаҳо;

2. Рисола ва бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки бевосита доир ба илми забоншиносианд;

3. Баҳси забоншиносӣ дар асарҳои фалсафӣ, мантиқ ва шарҳи баъзе мавзӯҳои мушаххас дар онҳо;

4. Асарҳои энциклопедии донишмандони асрҳои миёна, ки ба гурӯҳбандии улум бахшида шудаанд;

5. Тавзеҳи мавзуъҳои забоншиносӣ дар асарҳои улуми сегонаи адабӣ (аруз, санъатҳои бадеӣ, қофия);

6. Суханҳои манзуму мансури шоиру нависандагон ва донишмандон оид ба арзишу мақоми забону сухан, луғат, сарфу наҳв ва қавлу калом” [226, с. 4].

Ба назари мо, манбаъҳои мазкур дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷик нақши муҳим доранд. Истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ маҳз дар ҳамин манбаъҳо дарҷ гардидаанд. Мо низ зимни ҷустуҷӯ ва ғирдоварии истилоҳот ба ҳамин манбаъҳо рӯҷуъ намудем.

Яке аз манбаъҳои ташаккул ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ дар асрҳои миёна осори фалсафӣ ва ба мантиқ бахшидашуда будааст. Мусаллам аст, ки аз давраҳои қадим донишмандон аввалин назарияҳоро дар бобати забон ва дастур пешниҳод кардаанд. Дар осори донишмандон зимни таснифи улум мавқеи илмҳои забоншиносиро аввал шуморидаанд, ки инро метавон дар таснифоти Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Закариёи Розӣ, Носири Хусрав ва Насируддини Тӯсӣ ба таври возеҳ мушоҳида намуд. Ин донишмандон масъалаи забоншиносиро ҳамеша дар робита бо илми мантиқ овардаанд.

Вобаста ба ин, ақидаи донишманди эронӣ Муҳаммадризо Ботиниро дар ин қисмаи ба маврид дарҷ намуд: “фаъолияти файласуф барои шинохти ҷаҳони беруну даруни инсон ба забон маҳдуд мешавад. Дар заминаи мантиқ бояд ёдовар шуд, ки мабоҳиси мантиқӣ, дар ҳақиқат, мабоҳиси забонӣ ҳастанд. Мабонии мантиқ аз забон истихроҷ шудааст ва қасоне то он ҷо пеш рафтаанд, ки ғуфтаанд: мардуме, ки дорони забони мутафавит бошанд, дорони мантиқи мутафавит ҳастанд” [84, с. 79].

Дар робита ба ин, забоншиносии тоҷик Д. Хоҷаев низ ба маврид ишора намудааст, ки: «Илми забоншиносии форсу тоҷик, хушбахтона, аз асрҳои IX-X сар карда оҳиста-оҳиста ба шарҳу маънидодӣ асолати забони тоҷикӣ мепардозад, ки дар ин роҳ хизмати донишмандони алоҳида беҳамто аст» [147, с. 50].

Инчуни, Абунаси Форобӣ, Абулӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насриддини Тусӣ ва дигарон ҳар кадоме оид ба бахшҳои луғатшиносӣ, овошиносӣ, сарф, имлои илми забоншиносӣ хулосаю назари арзишмандро пешниҳод намудаанд, ки то кунун арзиши илмиву амалии худро гум накардаанд. Донишмандони мазкур на танҳо сари масъалаҳои забоншиносӣ баҳс намудаанд, балки барои ҳар яке аз бахшҳо ва масъалаҳои забоншиносӣ истилоҳи мувофиқу муносибро интихоб кардаанд. Истилоҳоти интихобнамудаи онҳо асрҳо идома карда, то замони мо омада расидаанд.

Бояд қайд кард, ки илми сарфу наҳв дар гузашта эътибори хос доштанд ва аҳли донишу суҳанварон ин илмҳоро ба хубӣ аз бар карданд.

Илми сарфро дар гузашта бо номҳои «илми тасриф ва иштиқоқ» ҳам ном бурдаанд, ҳарчанд ки ҳар кадоме аз онҳоро илми мустақил ҳам мегӯянд. Дар илми имрӯзаи забоншиносӣ низ бахши калимасозиро ҳамчун илми алоҳидаи забоншиносӣ ҷудо мекунанд. Маъмулан, имрӯз илми сарф дар забоншиносӣ бо унвони «морфология» маълум аст ва ҳамчун қисми мустақили грамматика омӯхта ва тадрис дода мешавад.

Мавриди зикр аст, ки дар низоми илми филологияи асри миёна бахшҳои сарф, тасриф ва иштиқоқ моҳиятан ба илми сарфи муосир наздик буда, асосан, доир ба сохтори калима, тасрифи феъл, калимасозии ҳиссаҳои мустақили нутқ баҳс мекунанд.

Агар моҳияти илми сарф аз муайян намудани вазъи калима аз ҷиҳати бинои исми калима бошад, пас он ҳама тағйироти сохторие, ки дар калима пайдо мешаванд, бояд ба асоси қонунҳои сарф сураат бигирад. Аз ин ҷост, ки донишмандони калом дар гузашта барои ҳамаи қисмҳои калом ва умуман нутқ риояи қонунҳои сарфро шартӣ муҳим донистаанд ва бесабаб ҳам нест, ки аксаран, дар таҳқиқи худ ба илми тасрифу иштиқоқ бештар таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд.

Аз ҷумла, доир ба истилоҳоти савт ё фонетика дар таълифоти донишмандон маълумоти ҷолиб ба назар мерасанд. Аз ин ҷост, ки

бостонитарин асаре, ки дар он ба истилоҳи савтиёти «мусаввит» [садонокҳо] ва «сомит» [ҳамсадоҳо] вомехӯрем, «**Китоб-ул-мусикӣ**»-и Форобӣ мебошад.

Яке аз манбаъҳои ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикро рисола ӯ бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки ба илми забоншиносӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд. Дар ин ҷода нақши Абуалӣ ибни Сино беандоза зиёд аст.

Донишманди ҳамадон Абуалӣ ибни Сино асари пураарзише бо номи «Махориҷ-ул-хуруф» таълиф кардааст, ки дар он сабабҳои пайдоиши хуруф (овозҳо), дастгоҳи овозҳосилшавӣ, хусусияти сифатияи микдории фонемаҳо, овозҳои хоси забони тоҷикӣ ва арабӣ баён шудаанд. Ин рисола аз нигоҳи илми забоншиносӣ нодиртарин асар буда, дар зинаи аввали ташаккули забоншиносии форсу тоҷик навишта шудааст.

Ҳамзамон, Абуалӣ ибни Сино дар осори худ чунин истилоҳоти забоншиносиро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст: «падид омадани овоз, овоз – мавҷ задани ногаҳонии ҳаво, овоз аз муқобили «кӯб», «канд», баёни маънӣ, бад-он пасованда, овози бархоста, аз куфтан бошад, **падид омадани ҳарфҳо**, тамаввуч, падидоварандаи овоз, сифат, ҳарфҳо, бозшинохта шудан, **муфрад**, мураккаб, ҳарфҳои муфрад, «**боъ**» [б], «**тоъ**» [т], «**чим**» [ч], «**дол**» [д], «**зод**» [з] аз ҷиҳате «**тоъ**» [т], «**қоф**» [қ], «**қоф**» [қ], «**лом**» [л], «**мим**» [м] ва «**нун**» [н], ҳарфҳои тозӣ «**ҳамза**», «**ҳоъ**» [х], аз канораҳои маҳраҷ ҳосил шудан, гузаргоҳи ҳаво, «**айн**» [ъ], мутаваассит, «**хо**» [х] ва «**ғайн**» [ғ], «**хо**» [х], ҳадди муштарак, «**қоф**» [қ], хуруф, забони тозӣ, «**қоф**»-и ҳафиф, ки тозиён дар замони мо онро ба ҷойи «**қоф**» ба кор мебаранд, ҳарфе, ки ба «**чим**» монанд аст ва дар гуфтори эронӣ чун бигӯянд «**ҷоҳ**» шунида мешавад, «**чим**» [ч], «**чим**»-и арабӣ [ч], «**қоф**»-и арабӣ [қ] ва «**қоф**»-и ғайриарабӣ [ғ], бонги таркиданӣ... [226, с. 44].

Дар бахши ҷаҳоруми рисола Абуалӣ Сино дар бораи ҳолатҳои ҳосилшавии овозҳо суҳан ронда, баъзе аз истилоҳоти бахши савтиётро ба кор бурдааст. Масалан, дар падидаи омадани **овози “ҳо” (х)**-и ҳуттӣ чунин мегӯяд: “Падидаи омадани **ҳарфи “ҳо” (х)**-и ҳуттӣ монанди “**ҳайн**” аст, ба ҷуз он ки

кушодагии ғузруфи беном тангтар аст ва ҳаво аз гулӯ рост намегузарад, балки ба берун майл мекунад, то рутубатро бифшорад ва пеш биронад ва аз кашонда шудани аъзои рутубат ба пеш сурати “ҳо” паид меояд” [7, с. 232].

Чунонки дидем, Ибни Сино истилоҳоти овоз ва ҳарфро ба як маъно ба кор бурдааст, вале дар забоншиносии муосири тоҷик ин ду истилоҳ аз ҳам фарқ мекунанд. Истилоҳи овоз дар баҳши фонетика ба ҳамон маъно, ки Абуалӣ ибни Сино ба кор бурдааст истифода мешавад. Истилоҳи ҳарф тағйири маъно кардааст. Дар “Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ” истилоҳи ҳарф чунин шарҳ дода шудааст: “**Ҳарф**. Аломати графикае, ки дар таркиби алифбои ин ё он забон барои ифодаи овозҳои нутқ (фонемаҳо) хизмат мекунад: ҳарфи садонок, ҳарфи ҳамсадо; ҳарфи хурд, ҳарфи калон” [26, с. 235].

Муҳаққиқи афкори забоншиносии форсу тоҷик Д. Хочаев дар мавриди омӯзиши ақидаҳои донишмандон доир ба масоили мухталифи забон ба баъзе истилоҳоти мутадовил дар асарҳои онҳо “хуруф”-ро эрод гирифта, чунин меногорад “хуруф як андоза моҳияти истилоҳиашро ба маънии савтиёт ё овозҳои гуфтор ифода карда натавонистааст, зеро овозҳои, ки “ҳаракат” номгузори карда шудаанд, дар забони тоҷикӣ овозҳои мустақиланд...” [147, с. 125].

Бори нахуст таснифи калимаҳо ба ҳиссаҳои нутқ: ном, куниш ва ҳарф дар рисолаи «Мантиқ» ва «Донишнома»-и Абуалӣ Сино дида мешавад: «Ҳар лафзе муфрад ё ном бувад ё куниш, ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро «исм» хонанд ва мар кунишро наҳвиён «феъл» ва мантиқиён «калима» хонанд. Исму калима, «Бизанад» ва ҳамеша далел бувад бар касе, ки он маънӣ ўро бувад, чун «зананда» ё «хазанда»» [226, с. 49].

Ҳамчунин, дар идома менигорад, ки “Ва гуфтори мо, ки «дӣ» нафси маъноаш **замон** аст, лафзҳои мураккаб, қазия, лафзҳои муфрад, гуногунтаркиб, «қазия» «хабар», «сухани ҷозим», «Шумор ё тоқ аст ё ҷуфт», ҳамлиро ду пора бувад – яке мавзӯ ва маҳмӯл, шартӣ низ ду пора бувад. Аммо муттасилро ду пора буваду бас: яке **муқаддам** ва яке **тоӣ**. Ва

муқаддам он бувад, ки шарт ба вай мақрун бувад ва толи он бувад, ки ҷавоб бувад. Мисоли ин он аст, ки чун гӯем: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад». Гуфтори мо «Агар офтоб барояд» - муқаддам аст ва гуфтори мо, ки «рӯз бувад» - толи аст. Ва аммо андар мунфасил бошад, ки як муқаддамо як толи бувад ва бошад, ки толиҳои бисёр бувад. Мисоли аввал он аст, ки гӯӣ: «Ё ин шумор ҷуфт бувад ё ин шумор тоқ бувад». [226, с. 49].

Нахустин муқаддам аст ва дуом толи аст ва ин ҷо ҷуз якӣ набувад. Ва мисоли дигар он аст, ки гӯӣ: «Шумор ё ҳамчанди он шумор бувад, ё кам, ё беш», ки ин ҷо як муқаддамо ду толи аст. Ва бошад, ки беш аз ду бувад ва бошад, ки бекарона бошад, чунон ки гӯӣ: «Ҳар шуморе ё ду бувад, ё се, ё чаҳор» ва инро карона нест. Пас, фарқ миёни муқаддаму толи ва миёни мавзӯ ва маҳмул ба ҷойи эшон лафзе муфрад биистад ва ба ҷойи муқаддаму толи наистад, зеро ки муқаддаму толи ҳар яке ба нафси хеш қазиятеанд, чунон ки гӯӣ: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад». Гуфтори ту «офтоб барояд» - қазият аст ва гуфтори ту «рӯз бувад» - қазият аст. Лекин лафзи шарт муқаддамо аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ: «Агар офтоб барояд», бо андар омадани лафзи «агар» ин суҳан аз қазиятӣ берун шуд, то на рост асту на дурӯғ... [226, с. 49].

Вобаста ба ин, ба ақидаи забоншинос Д. Хоҷаев барои таърифи ин умур бояд ба каломе гузарем, ки се чизро тасдиқ кунад. Аз ҷумла, “Исм лафзи муфрадест, ки маъноеро ифода намуда, се замони ин маъноро, ки ба вай ҳамроҳ мешавад, далолат намекунад, мисли «Зайд», аммо калима дар ҳар як чиз чун исм мавҷуд буда, замони муайяноро ифода мекунад, чунон ки ту гӯӣ: «кӯфт», «зад», ки маънояш «зарб» буда, ду чизи дигарро ифода мекунад: яке нисбати он [кӯфтан] ба мавзӯест, ки муайян нест ва дигаре пайдоиши он дар замони берун аз мавзӯ, яъне замони гузашта аст”[226, с. 46].

Донишмандони гузаштаи форсу тоҷик дар робита ба тамоми бахшҳои забоншиносӣ фикру андешаи худро баён кардаанд. Ҳатто доир ба баъзе масъалаҳо, ки донишмандони аврупоӣ дар асри XIX ва XX сари он баҳс мекарданд, донишмандони форсу тоҷик ҳанӯз дар асрҳои X-XI он

масъалаҳоро ҳаллу фасл намуда, истилоҳоти муносибери барои он масъалаҳои забоншиносӣ гузошта буданд. Чунончи, Носири Хусрав дар асараш “Қомеъ-ул-ҳикматайн” нутқ, қавл ва каломро чунин тасниф намудааст: «Нутқ мар нафси нотиқаро сифате ҷавҳарӣ аст. Ва он мафҳум аст ва мафъул, на маҳсус аст ва на мушор. Ва қавл аз нутқ асар аст ва бар ӯ далел аст»[210]. Инро метавон таснифот ва тавзеҳоти беназир гуфт, зеро забоншиносии матн дар забоншиносии муосири ҷаҳон маҳз ба чунин таснифот ва маҳз ба чунин тавзеҳот тамоюл пайдо кардааст.

Дар идомаи суҳанони худ Ҳакими бузург Носири Хусрав мефармояд: «Ва аммо калом маҷмуи қавлҳо бошад, ки маънӣ ҷуз бад-он қавлҳо ва ба тартиби он гузорида нашавад. Чунон ки ба мисол касе гӯяд: «Имрӯз ба даргоҳи амир шудам ва бор хостам ва андешидам, ки агар бор нахоста, пеши амир шавам савоб набошад ва маро хор кунад. Ва чун бор хостам, амир чун донист, ки ман адаб нигоҳ доштам, маро пеш хонд ва лутф кард ва ҳоҷати ман раво фармуд кардан». Инро калом гӯянд, ки қавлҳои ба овоз гуфта ба тартиб андар ӯ маҷмуъ бошад» [209, с. 167].

Забоншинос 3. Мухторов ин андешаи Носири Хусравро чунин натиҷагирӣ намудааст: “Ҳаким Носири Хусрав қавлро бо ҷумла баробар дониста, маҷмуи қавлҳоро калом меномад, ки дар забоншиносии муосир онро гуфтумон ва ё худ дискурс меноманд” [81, с. 48].

Дар рисолаи «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тусӣ дар боби фанни аруз, ки фасли аввал «Дар ишорат ба аҷзои аввалини шеър ва он ҳуруф ва ҳаракот аст», фасли дуюм «Дар кайфияти эътибори ҳуруфи мутаҳаррик ва сокин дар шеър ва ишорат ба тақтеъ», фасли сеюм «Дар аҷзои сонияи шеър, ки аз ҳуруфи мутаҳаррик ва сокин муаллаф шаванд» ном доранд, муаллиф саҳми ҳуруфро дар ташкили шеър равшан сохтааст. Ҳамчунин, ӯ дар фанни дуюми рисола, ки илми қофия аст, дар бораи ҳуруф ва ҳаракоте, ки дар ташкили қофия иштирок мекунанд, маълумот медиҳад [212, с. 56].

Заминаи ҳамаи ин гуфтаҳои забонӣ аз сарфу наҳв (филология) ва мантиқ (фалсафа) маншаъ мегиранд, гарчанде мантиқ аз наҳв ба кулӣ

тафовут дорад. Зеро наҳвиёти ҳар забон вижагиҳои махсуси миллий дорад, ки сохти грамматикӣ ин ё он забонро инъикос менамояд, вале қонунҳои мантиқ умумибашарӣ аст. Собит гардидааст, ки дар сохтори наҳвии пешини забонамон ҳолати наҳвии калима муҳим буд, зеро калимаҳо дар нақшҳои фоилу мафъул, муайянкунандаву муайяншаванда тағйири сурат мекарданд ва ин хусусият аз давраи қадим аз навиштаҳои Ҳахоманишиён идома дошт.

Ҳамзамон, роҷеъ ба истилоҳоти забоншиносӣ Шамси Қайси Розӣ дар нигоштаҳои худ маълумоти ҷолибе додааст. Аз ҷумла, дар боби дувуми илми «Қофия»-и китоби «ал-Муъҷам» ӯ чунин баёни андеша намудааст: «Ва ба ҳукми он ки қавонини луғати дариро миқёсе «андозае» дуруст нест, ки маърифати саҳеҳ ва фосиди он аз ӯ талабанд [яъне дастуре нест, ки тамоми қавонини забони тоҷикӣ-дарӣ дар он инъикос ёфта бошад] ва дар шарҳи хато ва савоби **каломи порсӣ** асле муътамад алайҳи не, ки ба вақти ҳоҷат бад-он мурочиат кунанд...» [228, с. 168].

Пас аз ин тавзеҳот Шамси Қайс Розӣ хусусияти калимасозию шаклсозии қариб тамоми пешванду пасвандҳо, бандакҳо, пайвандаку пешояндҳоро як-як тавзеҳ медиҳад, ки дар маҷмӯъ асосҳои калимасозии забони тоҷикиро фаро мегирад.

Бисёр ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки муҳаққиқ ҳатто вижагии пасвандгунагии калимаи «об»-ро таъкид намуда, пасвандҳои буноб, ғарқоб, гирдоб, гулоб, дулоб, дӯшоб, зардоб, заҳоб, кӯзоб кӯлоб, кӯроб, қитъаоб, поёноб, сапедоб, сароб, селоб, симоб, тезоб, хуноб, хушоб, шӯроб ва ғайраро ҳамчун мисол истифода намудааст [228, с. 124].

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки муаллифони рисолаҳои аруз ва қофия дар шарҳи масоили арузу қофия муҳимтарин мавзӯҳои илми забоншиносӣ, махсусан савтиётро тавзеҳ додаанд. Чунончи, Шамси Қайси Розӣ дар ду фасли боби якуми рисолаи «Аруз» оид ба овозҳои нутқ, саҳми онҳо дар ташаккули каломи мавзун изҳори ақида кардааст. Чунончи: «Бидон, ки **малфузи ҳуруфро** дар **талаффуз** се ҳайати хос аст, ки онро **ҳаракати ҳуруф** хонанд: чунон ки агар дар **гуфтани ҳарф** даҳон бигшоянд, онро **ҳаракати**

фатҳа хонанд ва ҳарфро **мафтуҳ** гӯянд ва агар дар гуфтани он **лабу даҳонро** ба пеш берун оранд, онро **ҳаракати замма** хонанд ва **ҳарфро мазмум** гӯянд ва агар дар гуфтани он **мили даҳон** ба сӯйи зер диҳанд, **онро ҳаракати касра** хонанд ва ҳарфҳоро **максур** гӯянд. Ва ин се ҳайат [шакл] усули ҳаракоти ҳуруф аст ва соири анвоъи ҳаракот, ки дар оммаи луғат чун юнонию арабию румию туркию форсӣ ва ғайри он ёфт шавад, ҳам бар ин се усул мутафарреъ [мутааллиқ, дахлдор] аст» [228, с. 40].

«**Ҳарфи фоил ва сифат** – «о»: доно, бино, шунаво, гӯйо, зебо, шикебо; ҳарфи нидо ва дуо – «о»: Худовандо, шоҳо, чоно, бимонадо, биравадо; **ҳарфи нисбат** – «о»: фароҳо, дарозо, паҳно, бориқо; **ҳарфи изофату замир** – «ат»: аспат, ғуломат, медиҳамат; **ҳарфи тасғир** – «ча»: ғуломча, бодомча, боғча, сароча, тоқча, сабуча, чубча; **ҳарфи мавзеъ** – «лоҳ»: девлоҳ, санглоҳ; **ҳарфи «манд» ба маънии наът**: донишманд, хирадманд, ҳунарманд, дардманд; **ҳарфи хирфот [касбу ҳунар]** – «гар»: мисгар, кӯзагар, кулолгар; **ҳарфи шакл ва шабех** – «сор»: шармсор, нагунсор ва ба маънии мавзеъ низ бошад: кӯҳсор, шохсор; **ҳарфи сифат** – «дор»: обдор, тобдор, чондор, пардадор, роҳдор; **«ҳо»-и лаёқату нисбат** – «она»: шохона, зиракона, мардона, занона; **«ҳо» -и таҳсис (маҳсус гардонидан)** – «а»: «дандона» аз «дандон», «чашма» аз «чашм», «забона» аз «забон», «поя» аз «пой», «гӯша» аз «гӯш», «даста» аз «даст», «ноҳуна» аз «ноҳун», «тана» аз «тан», «пушта» аз «пушт» [228, с. 34].

Ҳамзамон, Абдуқаҳҳор ибни Исҳоқ дар китоби худ “Арӯзи Ҳумоюн” улуми адабиро чунин шарҳ додааст: “Ва улуми адабӣ ҳар илмест, ки олат бошад дар нигоҳ доштани зеҳн аз ғалат дар калом ва калима аз ҳайсиати назму наср” [1, с. 32].

Ҳамчунин, донишманду адаби қарни XIV Шамсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ илми адабиро аз навъҳои илми хат, луғат, аруз, иштиқоқ, тасриф, наҳв, маонӣ, бадеъ, қавофӣ, баён, тақриз, давовин, амсол, иншо ва истифо иборат доништааст: [94, с. 11].

Мавриди зикр аст, ки яке аз донишмандони муваффақи улуми адабӣ дар қарни XIV Маҳмуди Омулӣ ба шумор рафта, китобе бо номи «Нафоис-

ул-фунун ғй ароис-ил-уюн»[210] таҳия кардааст ва ин асари азишманд аз осори донишмандони пешин фарқияти калон дорад.

Инчунин, китоби «Нафоис-ул-фунун ғй ароис-ил-уюн»-и Маҳмуди Омулӣ дар бораи беш аз 120 намуди илм маълумот дода, он аз ду қисм иборат буда, қисми аввал «Дар бораи улуми авохир» ном дошта, қисми дуюм «Дар бораи улуми авоил» номгузорӣ шудааст[210]. Маҳмуди Омулӣ дар қисмати улуми авохир (илмҳои баъдина) ду баҳши калон бо номи «илми адабиёт» ва «муҳовара» ҷудо кардааст, ки дар онҳо аксари илмҳои марбути забоншиносӣ шарҳ дода мешавад. Масалан, ӯ илми адабиётро ба қисматҳои зерин ҷудо мекунад[210]:

1. Илми хат; 2. Илми луғат; 3. Илми иштиқоқ; 4. Илми тасриф. 5. Илми наҳв. 6. Илми маъонӣ; 7. Илми баён; 8. Илми бадеъ. 9. Илми аруз. 10. Илми қофия; 11. Илми тақризи шеър; 12. Илми амсол; 13. Илми давовин (коргузориҳои идораи давлатӣ); 14. Илми иншо (мақтубу ҳуҷҷатҳои расмӣ); 15. Илми истифо (фатвою ҳуҷҷатҳои қонунгузорӣ) ва ғайра [210].

Фанни дуюм дар илми луғат, ки он маърифати мадлулоти калимот аст мутлақан ва кайфияти авзои он баҳшида шудааст [226, с. 122-123].

Хоча Ҳасани Нисорӣ низ дар «Чаҳор гулзор» тамоми вожаҳоро дар асоси пайравӣ ба анъанаҳои сарфу наҳви араб ба се қисм: исм, феъл ва ҳарф ҷудо намуда, ҳар кадомро бо мисолҳои мушаххас шарҳ додааст.

Таълифоти арзишманди Хоҷа Ҳасани Нисорӣ «Чаҳор гулзор» моҳиятан ба таҳқиқи чор фанни таълимӣ: асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ, санъатҳои лафзӣю маънавӣ, аруз ва қофия равона шудааст. Гулзори якуми «Чаҳор гулзор» аввалин дастури меъёр аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, муаллиф ин дастурро махсус барои мактабҳои ибтидоии форсизабонон таълиф намудааст. Агар Абуалӣ Сино муҳимтарин масъалаҳои назариявии асосҳои дастурии забони тоҷикиро дар асри X, Шамси Қайси Розӣ заминаи асосҳои дастури онро дар асри XIII гузошта бошад, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар асри XVI ба ин масъала нуқта гузоштааст.

Масалан, дар мавриди тағйири баъзе ҳарфҳо мисолҳои зиёдеро мавриди истифода қарор медиҳад, ки онд ба табдили таърихии овозҳо, марбути асосҳои феълӣ мебошанд. Ба воситаи табдили овозҳои алоҳида асосҳои феълӣ фарқ карда мешавад: Монанди: хоҳ//хост, чаҳ//част, раҳ//раст, банд//баст, шикан//шикаст, бардор//бардошт, гузор//гузошт, пиндор//пиндошт.

Илова бар ин, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ феъли лозимӣ ва мутааддиро чунин таъриф додааст: «Феъли лозимӣ он аст, ки фоил он феълро барои худ бикунад ва барои дигар накунад ва масдари феъли лозимӣ бисёр аст. Дар ин ҷо барои таълими навомӯзон чанд масдар навишта мешавад ва он ин аст: «хӯрдан» ва «нӯшидан» ва «нишастан» ва «дидан» ва ғайри он. [226, с. 3]

Донишманд ҳодисаи ивазшавии овозҳои алоҳидаро бо мисолҳои мушаххас шарҳ медиҳад, чунончи ӯ мегӯяд, ки гоҳо овози «ғайн»-и арабӣ ба «коф» ва «гоф»-и форсӣ ва баъзан овози «ф» ба «п» ва «в» ба «б» иваз мегардад: Масалан: Лағом-лағом, ғулӯла-гулӯла, ғучӣ-кӯчӣ, фил-пил, сафед-сапед, навишт-набишт, навард-набард.

Ҳодисаи савтӣ низ аз назари Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дур намондааст ва муҳаққиқ ин ҳодисаро вобаста ба фасоҳати шеър калом медонад ва калимаҳои зеринро мисол меорад: шоҳ-шаҳ, моҳ-мах.

Хулоса, андешаҳои савтии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ҳарчанд бо як низоми муназзам тасвир наёфта бошад ҳам, аксар масъалаҳои марбути ин бахши забоншиносиро фарогир буда, муҳимтарин нишонаҳои аломатҳои фонемаҳои садоноку ҳамсадоҳои забони тоҷикиро дар бар мегирад.

Аз ин рӯ, дар осори ба улуми адабӣ бахшидаи донишмандони форсу тоҷик масъалаҳои забоншиносӣ низ ҳаллу фасл шудаанд. Ин донишмандон зимни баррасии масъалаҳои забоншиносӣ кӯшидаанд, ки барои баёни андешаҳои худ истилоҳгузинӣ кунанд.

Забони тоҷикӣ, ки дар давраи қадим онро забони дарӣ номидаанд, дар давраҳои бостон низ ҳамин унвонро дошта, аз замони Сосониён мардуми Эрон ҳама ба забони паҳлавӣ сухан мегуфтанд.

Вобаста ба заминаҳои таърихӣ шаклиро забони тоҷикӣ забоншинос М. Қосимова низ дар таҳқиқоти хеш мутаваҷҷеҳ шуда, чунин менигорад, ки “Дар давраи бостон аз замони Таҳориён андак-андак адибоне, ки бо забони дарӣ эҷод менамуданд, пайдо шуданд ва дар давраи ҳукмронии Сафғориён ва ба маротиб бештар аз он дар давраи Сомониён ин забон доираи бисёр васеъ ва бисёр ҷолибе пайдо кард ва тадриҷан дар қаламрави забони паҳлавӣ бештар мунташир гардид [71, с. 9]”.

Дар замоне, ки забони дарӣ зухур намуда буд, мардуми қаламрави забони паҳлавӣ ба китобхое ниёзманд буданд, ки забони дариро аз рӯйи онҳо биёмузанд. Аз ҳамин давра муқаддимаи фарҳангнавирии забони тоҷикӣ ва таҳияи истилоҳоти забоншиносӣ оғоз гардидааст.

Мураттибону муаллифони фарҳангу луғатҳои тафсирии тоҷикӣ дар илова ба шарҳу маънидоди калимаҳо, инчунин, шарҳҳои дастурӣ ва ба истилоҳи забоншиносони имрӯз шарҳҳои грамматикӣ додаанд. Шарҳҳои дастурие, ки муаллифони фарҳангҳо додаанд, ду навъ аст. Якум, онҳо дар муқаддимаи фарҳангҳо ҳар як қисмати забоншиносиро кӯшидаанд аз нигоҳи илмӣ шарҳ диҳанд. Дуюм, дар раванди шарҳи калимаҳо низ вобаста ба мавқеъ ва вазифаҳои, ки калимаҳо дар забон доранд, баъзе шарҳҳои дастуриро овардаанд.

Дар гузашта масъалаи омӯхтани қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ диққати донишмандонро ҷалб карда, дар ин росто, пеш аз ҳама, хизмати фарҳангшинонро қайд кардан лозим аст. Аксари муаллифони фарҳангҳои пешин дуруст дарк кардаанд, ки пеш аз тартиб додани луғат қонуну қоида ва хусусияти забонро доништан лозим аст ва ин аст, ки дар баъзе фарҳангномаҳо шарҳҳои луғавӣ ва дастурӣ ба ҷаҳм мерасад.

Бояд таъкид дод, ки баррасиву пажӯҳиши фарҳангшинонро яке аз қисматҳои асосӣ ва муҳими забоншиносӣ маҳсуб шуда, дар таърихи ташаккули забони тоҷикӣ собиқаи тӯлонӣ дорад ва дар шароити кунунӣ низ таҳқиқ намудани он муҳим аст.

Ҳар як забон дорои давраҳои ташаккули таърихӣ буда, ки бо осор ва фарҳангҳои эҷодшудаи он замон баёнғари сатҳи ташаккули луғавии забон дар истилоҳоти соҳаҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеа ба шумор меравад.

Муаллифони фарҳангҳо барои ҳифзу такмил ва барои ояндагон мерос мондани вожаҳои забон ва ошно намудан ба дӯстдорони адаб истилоҳоти хоси китобҳо ва девонҳои шеърӣ шоирону донишмандон хидматҳои шоёне намудаанд.

Илова бар ин, забоншиносон таърихи фарҳангшиносии форсиву тоҷикиро ба таври шартӣ ба марҳилаҳои бостон ва миёна ҷудо менамоянд. Дар давраҳои қадим фарҳангшиносии тоҷик ба ҷузъи чанд намунае аз фарҳангҳои тафсириву дузабона ва сезабона дигар осоре то имрӯз ҳифз нагардидааст, то ки дар заминаи онҳо оид ба сатҳи фарҳангшиносии дар сарфи тақрибан якуним ҳазорсолаи таърихи забон ба таври зарурӣ маълумот ҷамъоварӣ намуда, мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор диҳем.

Ба ақидаи донишмандон таърихи фарҳангшиносии забони тоҷикӣ дорои се марҳила мебошад.

1. Марҳилаи бостон (асрҳои IX-III пеш аз мелод).
2. Марҳилаи миёна (асрҳои III пеш аз мелод -VIII).
3. Марҳилаи нав (асрҳои V- VII миёна то имрӯз).

Аз давраи бостон забони авестӣ ё забони бохтарии қадим ва форсии бостон ба забони тоҷикӣ наздикии зиёд дошта, падарбузургони забони мо доништа мешаванд. Бевосита бо ин ду забон ягон фарҳанге ба даст наомадааст, то дар бораи фарҳангшиносии давраи бостон қазовате карда битавонем. Вале аз он ки дар ин давра ин забонҳо ҳам истифодаи давлатӣ ва ҳам истифодаи маъмурии расмӣ доштааст, шояд фарҳангҳо низ таҳия шудаанд, вале шояд ки онҳо бар асари ҳаводиси таърих аз байн рафта бошанд.

Зикр бояд кард, ки аз давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ ба забони модарии мо забонҳои форси миёна, портӣ, бохтарӣ ва суғдӣ иртиботи бевосита доранд. Дар ин давра бо ин забонҳо фарҳангномаҳои зиёде таҳия

шудааст, ки дар байни онҳо фарҳангҳои дузабона ҷойи махсусро ишғол менамоянд. Махсусан, ба забони форсии миёна, ки давомдиҳандаи мустақими рушди забони форсии бостон мебошад, фарҳангҳои ҳам дузабона ва ҳам тафсири ба мо расидааст ва то андозае таҳқиқ ҳам шудааст.

Аз нигоҳи забоншинос А. Мамадназаров марҳилаи нави рушди забони тоҷикӣ дорои фарҳангҳои тафсири, нимтафсири, дузабона, чандзабона бо нусхаҳои сершуморе мебошад. Ин марҳила аз асрҳои V-VII мелодӣ шуруъ гардида, то имрӯз идома дорад. Ҳамчунин, фарҳангнависи барои матнҳои қадима, махсусан, матнҳои дини зардуштӣ баъдан ҳам идома ёфта, нусхаҳои ин гуна фарҳангҳо дар марказҳои эроншиносии дунё нигоҳ дошта мешаванд [73, с. 191].

Яке аз давраҳои дурахшон дар таълиф ва рушду густариши осору фарҳанги эронии қабл аз аҳди бостон ба шумор меояд. Дар ин давра якҷо бо осори гуногуни диниву фалсафӣ ва таърихиву адабӣ дар расмулхати паҳлавӣ ва монавӣ чанд фарҳангномаи дузабона низ таълиф шудааст, ки онҳо қуҳантарин манбаъ дар таърихи фарҳангнависии суннати эронӣ дониста мешаванд.

Бояд таъakkур дод, ки аз давраи Сосониён чор фарҳангномаҳои «Фарҳанги авестой ба паҳлавӣ», «Фарҳанги паҳлавӣ» ва ё «Фарҳанги хузворишҳои оромӣ ба паҳлавӣ», Пираҳо аз «Фарҳангномаҳои форсии миёна ба суғдӣ» маҳфуз мондаанд, ки ин дорои сохтору меъёр ва дигар вижагиҳои луғавию грамматикӣ дар ташреҳи луғоту истилоҳот ва таркиботу иборот мебошанд.

Яке аз ин фарҳангномаҳои арзишманд – «Фарҳанги паҳлавӣ», ки дар он вожаҳои оромии роиҷ дар матнҳои паҳлавӣ ва дигар осори аҳди Сосониён гирдоварӣ ва ташреҳ шудаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар асоси бахшҳои матни фарҳанг бо истифода аз дастнависҳои гуногуни нусхаҳои паҳлавӣ, позанд ва порсӣ вожаҳо дар тартиби алифбои паҳлавӣ, ҳарфнавишти хузворишҳо, овонавишти баробариҳои паҳлавии ҳар як хузвориш бо замимаи маъноӣ форсӣ-тоҷикии онҳо нигошта шудааст.

«Фарҳанги паҳлавӣ» аз муҳимтарин манбаъ дар мушкилоти шинохти ҳузворишҳои оромӣ дар осори паҳлавӣ буда, ҳамчун дастури роҳнамо ва омӯзишӣ истифода мешудааст. Ҳамзамон, ин фарҳангнома имрӯз низ барои омӯзандагону пажӯҳандагони осори паҳлавӣ, ба вижа донишҷӯёну унвонҷӯён ва пажӯҳишгарон ҳамчун дастури роҳнамо бояд мавриди истифода қарор дошта бошад, зеро бидуни ин фарҳанг наметавон аз осори паҳлавӣ ва дар маҷмӯъ аз адабиёти он даврон истифода кард.

1. Farhangi Pahlavig – «Фарҳанги паҳлавӣ» ва ё фарҳанги ҳузворишҳои паҳлавӣ фарҳанги оромӣ ба паҳлавӣ буда, дар суннати порсҳои Ҳинд таҳти номи Mana-khoda ёд мешавад. Нависанда ва замони таълифи фарҳанг маълум нест. Гумон меравад, ки матни кунунии «Фарҳанги паҳлавӣ» пас аз замони ҳузворишнигорӣ дар расмулхати паҳлавӣ танзим шудааст. Дар иртибот ба ин матлаб чанде аз пажӯҳишгарон замони танзими фарҳангро ба охири аҳди Сосониён ва ё давраи аввали бостонӣ мансуб донистаанд [118, с. 190].

Ҳамчунон ки аз навиштаи ноширон ва феҳристи дастнависҳо бармеояд, «Фарҳанги паҳлавӣ» тайи чандин қарнҳо пайваста нусхабардорӣ ва такмил гардидааст.

Имрӯз чанде аз дастнависҳои фарҳанг дар китобхонаҳои Ҳинд, Копенҳаген, Порис, Оксфорд ва Санкт-Петербург нигоҳдорӣ шуда, аммо сарнавишти бештар нусхаҳои хусусӣ, ки дар ихтиёри порсҳои Ҳинд қарор доштаанд, маълум нест. Бинобар он, дар мавриди дастнависҳои дар таҳқиқот ва нашри фарҳанг ёдшуда чизе наметавон қазоват кард. Аз эҳтимол дур нест, ки бештар нусхаҳои хусусии маҳфуз дар Ҳинд, чунонки имрӯз дастнависҳои дигар низ қарор доранд, бо иллати набудани шароити хуб ва муносиб барои нигоҳдории осор бо мурури замон аз байн рафта бошанд.

Бояд ёдовар шуд, ки даврони ташаккули рушди фарҳангнигорӣ ба даврони навини таърихи забон, ки бо номи форсии нав ё форсии дарӣ ёд мешавад, рост меояд.

Аз асри XI ва баъд дар забони форсӣ-тоҷикӣ фарҳангҳои зиёде, аз қабили «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Тафсир фи луғат-ил-фурс»-и

Қатрони Табрэй, «Муқаддимат-ул-адаб»-и Замахшарӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Баҳори Аҷам»-и Рой Текчанди Баҳор, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуллаши Таттавӣ, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алиҳони Орзу, «Шамс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ» ва дигар таълиф шудаанд, ки онҳоро метавон ҳамчун замина барои омӯзиши ин давраи истифода намуд.

Дар робита ба ин, донишманд Саид Нафисӣ дар мақолаи «Феҳристи фарҳангҳои форсӣ» 202 луғатро муайян карда, ки қисме аз онҳо то кунун омада расидааст. Дар «Луғатнома»-и Деҳхудо шумораи онҳо 250 адад нишон дода шудааст.

Олимони ин давраи ба таври кулӣ ба ду марҳила – марҳилаи фарҳангшиносии минтақаи Хуросон (асрҳои X- XV) ва давраи луғатсозӣ дар сарзамини Ҳиндустон (садаҳои XV-XIX) ҷудо намудаанд. Кишвари Ҳинд аз асрҳои X-XI яке аз ғажраҳои адаби форсӣ-тоҷикӣ ба ҳисоб мерафт.

Ба андшаи инчониб бояд як марҳилаи дигар – марҳилаи фарҳангшиносии замони муосир низ илова карда шавад, зеро дар ин марҳила дар таҳияи фарҳангҳои форсӣ тоҷикӣ таҳаввулот ба вуҷуд омад, ки ин таҷрибаи фарҳангшиносии бояд мавриди пажӯҳиши алоҳида қарор гирад.

Яке аз қадимтарин луғати тафсирий, ки то замони мо омада расидааст, «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ (асри XI) мебошад[66]. «Луғати фурс» тафсири калимаҳои нодиреро, ки дар осори шоирону олимони Осиёи Миёна ва қисми шарқии Хуросони асри X ва ибтидои асри XI волеҳӯранд, дар бар мегирад.

Метавон ин калимаҳо бо намунаҳои аз осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ ва дигарон истифода намуд.

Дар фарҳангҳои баъдина аз ашъори Ҳоконӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон низ мисоли фаровон пешниҳод гардидааст.

Ба ин гуна фарҳангҳо маъмулан рушду такомул ёфта, забони тоҷикӣ форсиро дар тамоми ҳудуди интишоии ин забон дар бар гирифтаанд. Метавон гуфт, ки фарҳангҳои то асри XV таълифшуда дар минтақаи Осиёи

Миёна ва Хуросону Эрон идомаи мантикии ҳамин «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ мебошад [87, с. 8].

Ёдовар бояд шуд, ки дар асри XV ва махсусан, дар асри XVI баъд аз зуҳури давлати теуриёни ҳинд ва ба мақоми давлатӣ расидани забони тоҷикии форсӣ дар Ҳиндустон фарҳангшиногон иштирофу густариши нав ёфт ва ин сарзамин маркази илми фарҳангшиногон ва фарҳангшиносии тоҷикӣ гардид.

Ҳамчунин, дар асрҳои XV–XVII дар Ҳиндустон фарҳангҳои номдоре ба монанди «Шарафномаи Мунярӣ»-и Иброҳими Форукӣ (асри XV), «Тухфат-ус-саодат»-и Зиёуддини Муҳаммад (асри XVI), «Муаййид-ул-фузало»-и Муҳаммад ибни Лоди Деҳлавӣ (1519), «Мадор-ул-фазоил»-и Файзӣ (1593), «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу (1608), «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайн ибни Халафи Табретӣ (1652), «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашид ат-Татавӣ (1654) ва дигарон таҳия шуданд [87, с. 8].

Ҳамзамон, дар асрҳои XVIII–XIX дар минтақаҳои форсизабон фарҳангу луғатномаҳои бисёре таълиф шуданд, ки машҳуртарини онҳо «Баҳори Аҷам»-и Рой Текчанди Баҳор (1739), «Сироч-ул-луғот» ва «Ҷароғи ҳидоят»-и Сирочиддин Алихони Орзу (миёнаҳои асри XVIII), «Ҳафт қулзум»-и Ҷозиуддин Ҳайдар (1818), «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин (1827), «Фарҳанги Онандроч»-и Муҳаммади Подшоҳ (1888) ба ҳисоб мерафт [87, с. 8].

Ҳамзамон, аз баррасии нуктаҳои боло метавон ёдрас намуд, ки дар забоншиносии муосири тоҷик эҳтиёҷ ба омӯхтани таърихи истилоҳоти забоншиносии пешин бараъло саруру саривақтӣ мебошад.

Зеро нақши олимону донишмандон гузашта ва муосири тоҷик дар ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ бориз аст.

Вобаста ба ин, муҳаққиқи тоҷик М. Султонов чунин қайд менамояд: «Абуалӣ ибни Сино на танҳо файласуфу табиби номӣ, балки забоншиносии машҳур ҳам ба ҳисоб меравад.

Асарҳои сершумори ӯ дар инкишофи забонҳои тоҷикию арабӣ манбаҳои муҳим ва асосиро ташкил медиҳад. Ибни Сино дар илми забоншиносӣ як қатор асарҳои беназир таълиф намудааст, ки қадру қимати худро то ҳол гум накардаанд. Асарҳои ба илми забоншиносӣ бахшидаи Сино «Лисон-ул-араб» ва «Махориҷ-ул-хуруф мебошанд» [124, с. 20].

Ҳамин тариқ, дар шаклгирии истилоҳоти забоншиносии бахшҳои сарфу наҳв донишмандони асримиёнаи форсу тоҷик, аз қабili Ибни Сино, Шамси Қайси Розӣ, Насириддини Тӯсӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ саҳми муҳим гузоштаанд.

Аз нуқтаи назари илми забоншиносии муосир он бахши грамматикаро, ки қоидаҳои ибораорой ва ҷумлабандиро омӯхта, мавқеъ ва ҳолати калимаро дар ҳаёти ин воҳидҳо нишон медиҳад, наҳв (синтаксис) меноманд.

Таҳқиқ ва омӯзиши осори донишмандони асрҳои миёна нишон додаанд, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик, асосан, дар ҳамин давра ташаккул ёфтааст ва раванди такмилу такомули он то ба имрӯз идома дорад. Дар таҳлилу баррасии қисмату вижагиҳои забон бевосита ба истилоҳоти забоншиносӣ низ рӯ оварда шудааст.

Ҳамин тариқ, дар ин боби таҳқиқоти диссертатсионӣ, ки унвони «Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик» гирифтааст, масоили ташаккули истилоҳот дар даврони бостон, миёна, таъсирпазирии байниҳамдигарии низоми грамматикӣи араб, андешаҳои олимони тоҷиктабор ва ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ дар гули таърих, ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар асрҳои миёна мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифта, дар ин бобат аз рӯйи маводи мавҷуда доир ба шаклгирии истилоҳоти забоншиносӣ маълумоте чанд оварда шуд.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзиши мавод маълум гардид, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик таърихи дерин ё қуҳан дошта, онҳо дар фарҳангномаҳо, осори адабӣ, таърихӣ ва илмӣ мутаффакирон, донишмандон ва уламои асрҳои миёнаи тоҷик мавриди қарор гирифтаанд. Мавриди қарор

қарор гирифтани истилоҳоти забоншиносӣ дар осори пешин далолат бар он мекунад, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик таърихи деринро молик буд.

БОБИ II. ГУРҶҲАНДИИ ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСӢ

Чи тавре ки ба ҳамагон маълум аст, истилоҳоти забоншиносии тоҷик ба монанди дигар қисматҳои илми филология таърихи қадима дошта, дар мароҳили мухталифи замон вобаста ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ шаклҳои гуногунро ба худ гирифта, то замони ммо омада расидааст. Гарчанде, ки аз давраи бостон барои возеҳ баён кардани ин мавзӯ маводи кофӣ дастрас нест, вале дар асоси манбаи таърихӣ бисёре аз таҳиякунандагони фарҳангномаҳо эронитаборон буда, дар рушду такомули донишҳои замон саҳми назаррас гузоштаанд. Бисёри ин фарҳангномаҳо дар заминаи осори фалсафӣ, қофия, аруз, мусиқӣ дар аҳди бостон ба забони форсии тоҷикӣ таълиф гардидаанд ва ин шаҳодат аз он медиҳад, ки илми забоншиносии тоҷик ва истилоҳоти илмӣ он решаҳои амиқи тӯлонӣ дорад.

Аз ин чашмандоз шаклгириву таҳаввули истилоҳ дар ҳар як соҳаи илму дониш як далеле ба рушди он соҳа замина гузошта, дарки фаҳмиши онро дар худ таҷассум менамояд.

Ҳамин тавр, дар тули таърих, хосатан, дар асрҳои X-XIX бо забони адабии тоҷикӣ осори зиёди илмӣ, таълимӣ, адабӣ ва бадеӣ иншо гардидаанд, ки ин осор хазинаву ганҷинаи ғановатманду пурарзиши фарҳанги тоҷиконро ташкил медиҳад. Ҳамчунин, дар меҳвари онҳо оид ба ин ё он соҳаи илми замони алоҳида (забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, мантиқ, фалсафа, ҳандаса, илоҳиёт, коргузорӣ, маориф, чуғрофия, мусиқӣ, тиб ва ғайра) ва касбу ҳунар истилоҳоти зиёде корбаст гардидаанд. Абуалӣ ибни Сино ва пайравони ӯ як қатор истилоҳотро дар забони тоҷикӣ сохтаанд, ки дар байни он истилоҳоти илмӣ забоншиносӣ низ гурӯҳи муайянро фаро гирифта, онҳо то ҳол дар ин соҳаҳои илми муосир мавриди корбаст қарор доранд.

Истилоҳоти забоншиносии қадим (асрҳои X-XIX) бештар дар осори марбут ба адабиётшиносӣ (махсусан илми аруз), мусиқишиносӣ, дар луғатҳо (ба мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیر»-и Ҳусайни Инҷу, «Луғати фурс»-и Асадии

Тӯсӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Чароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу, «Баҳори Ачам»-и Рой Текчанди Баҳор, «Мунтахаб-ул-луғот», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотеъ», «Фарҳангнома»-и Хусайни Вафой, «Шамс-ул-луғот» ва дигар) хеле фаровон корбаст гардидааст. Ин истилоҳот мансуб ба бахшҳои мухталифи илми забоншиносӣ мебошад. Баъзан, истилоҳоти забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ муштарак буда (ба мисли таҷнис: ҳам дар адабиётшиносӣ ва ҳам дар забоншиносӣ), чудо кардани онҳо каме мушкилӣ меорад. Махсусан, дар асарҳои Форобӣ «Китоб-ул-мусиқӣ», Абуалӣ Сино «Махориҷ-ул-хуруф», Насируддини Тусӣ «Асос-ул-иктибос», Шамси Қайси Розӣ «Ал-мӯъҷам», Абдулрахмони Ҷомӣ «Фавоиди зиёия», Хоҷа Ҳасани Нисорӣ «Чаҳор гулзор» ва фарҳангҳо (дар боло номашон зикр гардидааст) истилоҳоти забоншиносӣ корбурди хеле зиёд дорад. Истилоҳоти забоншиносии пешинро аз рӯйи мансубияташ ба ин ё он бахши илми забоншиносӣ ба чунин гурӯҳҳо метавон чудо кард:

- истилоҳоти мансуби овошиносӣ [фонетика];
- истилоҳоти мансуби луғатшиносӣ [лексикология];
- истилоҳоти мансуби сарфиёт [морфология];
- истилоҳоти мансуби наҳвиёт [синтаксис].

2.1. Истилоҳоти бахши овошиносӣ

Овошиносӣ ё фонетика бахше аз забоншиносӣ аст, ки ба таҳқиқи овозҳои гуфтори инсон мепардозад. Ин бахши забоншиносӣ дар таърихи афкори забоншиносии тоҷик мақом ва мартабаи вижа доштааст. Таълифи асарҳои чудогона дар робита ба овозҳои забони форсии тоҷикӣ далели ин гуфтаҳост. Дар забоншиносии суннатӣ ин илм бо номи савтиёт ва илми хуруф маълуму машҳур буд. Забоншинос Д. Хоҷаев зимни баррасии ин бахши забоншиносӣ дар забоншиносии суннатӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки “ин илм бунёди қадимтаре дошта, маърифати онро аҳли илму қалами гузаштаи мо муҳим ҳам донистаанд” [140 с. 105].

Истилоҳоти овошиносиро дар аксари рисолаҳои муаллифони асри миёна, ки ба илми сегонаи адабӣ – аруз, қофия, нақди адабӣ ва мусиқӣ бахшидаанд, метавон пайдо намуд. Дар тамоми ин осор овозҳои нутқро бо истилоҳи **хуруф** зикр кардаанд. Дар афкори забоншиносии гузашта **харф** ҳам ба маънои овоз буд ва ҳам ба маънои аломати графикӣ.

Носири Хусрав дар “Зод-ул-мусофирин” дар робита ба харф чунин менависад: “Ва агар гӯяд: “**Харф** чист?”, гӯем, ки харф аз ном ба манзалати нуқта аст аз хат ва мар харфро маънӣ нест, балки маънӣ андар зери харф ояд. Чун доно мар онро ба ҳам фароз орад, ба номҳое, ки он ба наздики гурӯҳе аз мардумон маъруф бошад...” [140, с. 33].

Дар забоншиносии муосири тоҷик ҳамчун истилоҳ бештар ба маънои дуоҷуи мустақим аст.

Дар забоншиносии суннатии тоҷик низ овозҳои нутқро ба ду гурӯҳ – **ҳамсадо** ва **садонок** ҷудо кардаанд, вале бо истилоҳоти дигар ном бурдаанд. Дар забоншиносии гузашта овозҳои ҳамсадоро **сомит** ва овозҳои садонокро **мусавват** гуфтаанд.

Қадимтарин осоре, ки дар он ба истилоҳи овошиносии «**мусаввит**» (садонок) ва «**сомит**» (ҳамсадо) воҷеҳурем, «Китоб-ул-мусиқӣ»-и Форобӣ маҳсуб меёбад.

Дар “Ғиёс-ул-луғот” истилоҳи **сомит** ба маънои “ҳомӯш” шарҳ дода шудааст. Дар дигар фарҳангҳо **сомитро** ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ чунин шарҳ додаанд: “овое, ки дар тавлиди он навъе монев дар масири ҷараёни ҳаво эҷод шавад”.

Дар аксари китобҳои фалсафии асрҳои миёна, рисолаҳои ба мусиқӣ ва аруз бахшидашуда низ ҳамин истилоҳи сомит ва мусавват ба кор рафтаанд. Забоншинос Парвиз Нотил Хонларӣ дар робита ба ин ду истилоҳ чунин гуфтааст: «Қадимтарин ҷое, ки дар адабиёти бостон ба ин ду истилоҳ – «сомит» ва «мусавват» воҷеҳурем, мегӯяд донишманди Эрон Парвиз Нотили Хонларӣ, «Китоб-ул-мусиқӣ»-и Форобӣ мебошад» [189, с. 152].

Абунастри Форобӣ яке аз нахустин донишмандоне маҳсуб меёбад, ки асарҳои илмӣ оламшумул таълиф намуда, дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ ҳиссаи арзанда гузоштааст. Яке аз асарҳои муҳимми ин донишманд «Иҳсо(ъ)-ул-улум» аст, ки ба табақабандии улум бахшида шудааст ва дар он оид ба гурӯҳбандии илми забон ҷасли алоҳида мавҷуд аст. «Иҳсо(ъ)-ул-улум» аз панҷ ҷасл иборат буда, ҷасли аввали он илми забонро ташкил медиҳад. Аз муҳтавои ин ҷасл маълум мегардад, ки Абунастри Форобӣ аз асосҳои назарии илми забоншиносӣ, алалҳусус, таълимоти Арасту дар илми забоншиносӣ, огоҳии комил доштааст. Дар ин асари пурмуҳтавои худ донишманди мумтоз чунин истилоҳоту луғоти соҳаи савти забони тоҷикиро қорбурд намуда, роҷеъ ба онҳо ибрози андеша қардааст: **хуруфи муъҷама, теъдоди хуруф, маҳраҷи ҳар ҳарф, олоти савт, хуруфи мусаввит, идғом** (ду ҳарфро бо шидат як хондан, яъне як ҳарфро ба ҳарфи дигар даровардан, ки ҳар ду аз як ҷинс бошанд) [156, с. 41-49].

Баъд аз Форобӣ донишманди тоҷик Абуалӣ ибни Сино рисолае таҳти унвони «Маҳориҷ-ул-хуруф» таълиф қардааст, ки дар он сабабҳои пайдоиши хуруф (овозҳо), дастгоҳи овозҳосилшавӣ, хусусияти сифатӣ миқдории фонемаҳо, овозҳои ҳоси забони тоҷикӣ ва арабӣ баён шудаанд.

Фаромӯш набояд сохт, ки муодили истилоҳи фонетика дар забоншиносии тоҷик қаблан бо номи “савтиёт” ё “овошиносӣ” маъмул буда, мутафаккири варзидаи тоҷик Абуалӣ ибни Сино ҳанӯз дар асри X онҳоро дар навишти рисолаи “Маҳориҷ-ул-хуруф” қорбасти намудааст. Роҷеъ ба ин масъала профессор Ҳоҷаев Давлатбек дар китоби “Гуфтори нақӯ қуҳан нағардад” чунин овардааст: “Донишманди ҳамадон Абуалӣ Сино асаре бо номи “Маҳориҷулхуруф” навиштааст, ки дар он сабабҳои пайдоиши хуруф (овозҳо), дастгоҳи овозсозӣ, хусусиятҳои сифатӣ миқдории фонемаҳо, овозҳои ҳоси тоҷикӣ ва арабӣ баён шудаанд” [147, с. 12]. Албатта, гарҷанде Абуалӣ ибни Сино дар ҷаҳон ҳамчун табиб овозадор бошад ҳам, аммо дар дигар соҳаҳо ба мисли забоншиносӣ ва фалсафа нақши беҳамтои ҳудро гузошта тавонистааст. Ҷӣ тавре ки маълум аст, Ибни Сино на танҳо олим ва

файласуфи бузурги чаҳон, балки ҳамчун яке аз чехраҳои таърихи табобат дар хама даврахост [171, с. 241].

Дар гузашта овошиносӣ ё фонетика (савтиёт) на ҳамчун як қисми забоншиносӣ, балки ба ҳайси як илми алоҳида мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифта буд. Илми савтиёт ё худ овошиносӣ яке аз қадимтарин ва маъмултарин илмҳо маҳсуб ёфта, ҳадафи асосии он тавсиф ва баёни овозҳои забон доништа мешуд. “Чунонки пайдост, овоз ё савт чун хурдтарин воҳиди забон аз ду ҷиҳат: яке аз назари вокҳо (фонемаҳо) ва дигаре аз ҷиҳати тавлиди онҳо, ки ба арабӣ онро “худус” мегӯянд, мавриди пажӯҳиши забоншиносон қарор мегирад” [123, с. 8].

Абуалӣ ибни Сино дар баробари истилоҳи ҳарф, ки баромади арабӣ дорад, истилоҳи тоҷикии овозро низ ба кор бурдааст. Чунончи: «Аммо ҳоли мавҷ, аз ҷиҳати ҳайатҳое, ки дар гузаргоҳи худ аз маҳбасҳо ва **махраҷҳо** мепазирад, **харфро** ба вучуд меорад. Пас, **харф** ҳайате аст, ки **овоз** ориз мегардад ва бад-он овози дигар, ки дар зеру бамӣ бад-он монанд аст, бозшинохта мешавад ва ин тафовут дар шунида шудан аст» [7, с. 229]. Абуалӣ Сино ҳам дар рисолаи «Махориҷ-ул-хуруф» ва ҳам «Шифо» зимни истилоҳи «**хуруф**» овозҳои нутқро дар назар дошта, онҳоро ба ҳуруфи сомит (ҳамсадо) ва мусавват (садонок) ҷудо кардааст.

Донишманди мумтоз Абуалӣ Сино овозҳои садонокро шарҳу тавзеҳ дода, истилоҳоти **мусаввит** ва **мусаввити кӯтоҳро** ба кор бурдааст: «Амри **мусаввитҳо** бар ман душвор аст, аммо мепиндорам, ки “алифҳои кубро ва суғро” аз ин ки ҳаво ба равонӣ ва бемузоҳамат раҳо шавад, падида меоянд ва адои ду “вов” бо андак музоҳамат ва танг кардани лабҳо ва таъйи сусте бар думболи лаби болост. Ва дар ду ё андаке бар лаби поин таъйи мешавад. Ҳар **мусаввити кӯтоҳе** дар кӯҷактарин замон веҷеъ мешавад ва ҳар баландӣ дар ду чандони он» [7, с. 237].

Ҳамчунин, ӯ чунин луғоту истилоҳоти бахши савтиёти забони тоҷикиро мавриди қорбурд қарор додааст: алиф, ҳуруф, ибдол, маҳраҷ, маҳбас, сомит, мусавват, ҳарф, ҳаракат, мунфатиха, ғунна, тақрир, мунҳариф,

хуруф ал- мадд, имола ... «**алиф**»-и мусаввит (садоноки «о») ва хоҳари **ӯ** «**забар**» (яъне **фатҳа** «а»), «**вов**»-и мусаввит ва хоҳараш «**пеш**» («у»-и кӯтоҳ), «**ё**»-и мусаввит ва хоҳараш «**зер**» («и»-и кӯтоҳ), **ҳарф**, «**алифи мамдуди мусаввит**» (овози садоноки дарози «о»), «**вов**»-и мусаввит («ӯ»-и дароз) ба «**пеш**» ва «**ё**»-и мусаввит ба «**зер**» [7, с. 237].

Ибни Сино дар баробари овардани номи овозҳо, ҳамчунин истилоҳоти ифодакунандаи номи узвҳои овозҳосилкунанда ва дастгоҳи овозсозиро низ овардааст: «Аммо **забон** бинобар он чи таҳқиқ шудааст, ҳашт **азала** аст, ки онро **ҳаракат** медихад. Аз он ҷумла, ду **азалаи паҳнкунанда** аст, ки аз **зоидаҳои гирдшакле**, ки дар чапу ростии наздики гӯшхост, меоянд ва ба ду сӯи забон мепайванданд ва чун дарҳам кашида шаванд, забонро паҳн мекунанд. Дигар, ду **азала**, ки аз болои устухони ломӣ меоянд ба васати забон мегузаранд ва чун дарҳам кашида шаванд, забонро ба ҷилав мекашанд ва забон ба дунболи онҳо мераваду **кашида** ва **дароз** мешавад. Дигар ду **азала**, ки аз канори поини ин устухон меоянд ва аз миёни **азалаҳои паҳнкунанда** мегузаранд. Ва ин ду ҳаракатҳои **муварраби забон** ҳосил мешавад. Дигар ду **азала**, ки зерини ин ду қарор гирифта ва чун дарҳам кашида шаванд, забон густурда мегардад, аммо қач қардани забон ба боло ва дарун қори ҳамон **азалаҳои паҳнкунанда** ва қадкунанда аст» [7, с. 231]

«Махориҷ-ул-хуруф»-и Абуалӣ Сино як асари илмию таҳқиқии барҷастае дар илми забоншиносии форсу тоҷик башумор меравад, ки дар он теъдоди зиёде истилоҳоти бахши овошиносӣ ба қор рафтааст ва метавон он истилоҳотро дар забоншиносии имрӯзи тоҷик низ ба қор бурд.

Ҳамин тавр, ду донишманди тавоно, яъне Абунастри Форобӣ ва Абуалӣ Сино дар осори худ луғоту истилоҳоти соҳоти овошиносиро мавриди истифода қарор дода, роҷеъ ба сифату вижаҳои онҳо маълумоти дақиқ додаанд, ки ин нигоштаҳои эшон моҳияти худро имрӯз низ гум накардааст. Нигоштаҳои онҳо роҷеъ ба ҷиҳатҳои савтӣ дар осори муҳаққиқону донишмандони минбаъда, чун: Насируддини Тӯсӣ, Шамс Қайс Розӣ, Хоҷа

Ҳасани Нисорӣ ва чанде дигарон мавриди корбурд қарор гирифта, тақмил ёфтааст.

Чунон ки пештар қайд намудем, истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар баробари рисолаҳои ҷудогона дар осори ба улуми сегонаи адабӣ – аруз, қофия ва бадеъ низ ба кор рафтааст.

Вобаста ба ин, яке аз донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ ба ҳисоб меравад, ки назарияҳои ғирдовардаи ӯ ба забоншиносӣ алоқаи зич дорад. Ин муҳақиқи нуктасанҷ дар илми сегонаи адабӣ бо номи «Ал-муъҷам фӣ маъойир ашъор-ил-Аҷам» асаре таҳия намудааст, ки аз он метавон истилоҳоти зиёди забоншиносиро ғулчин намуд.

«Ва бидон, ки дар саҳеҳи луғати дарӣ моқабли **“дол”-и муҳмала**, илло **“ро”-и** сокин, чунон ки **“дард”-у “мард”** ё **“зо”-и** сокин, чунонки **“дузд”-у “музд”** ё **“нун”-и** сокин, чунон ки **“каманд”-у “газанд”** набошад. Ва ҳар **“дол”**, ки моқабли он яке аз **хуруфи мадду** (дарозию) лин (нармию мулоимӣ) аст, чунон ки **“бод”-у “шод”-у “суд”-у “шунуд”-у “дид”-у “калид”** ё яке аз **хуруфи саҳеҳи мутаҳаррик** аст, чунон ки **“намад”-у “сабад”-у “дод”-у “омад”** ҳама **“дол”-и муъчамаанд**. [228, с. 180].

Чунон ки мебинем Шамси Қайси Розӣ истилоҳоти **“дол”-и муҳмала, хуруфи мадд, “дол”-и муъчама** ва **золи муъчамаро** ба кор бурдааст.

“Дол”-и муҳмала номи ҳарфи ډ дар алифбои арабии тоҷикӣ аст, ки ба болои он як нукта гузошта шавад, ҳарфи ڊ (зол) ҳосил мешавад. Бинобар ин, барои фарқ гузоштан миёни **“дол”-у “зол”** ба ин ҳарфҳо истилоҳоти махсус гузоштаанд. **“Дол”-и муъчама** бошад ба **“дол”-е** гуфта мешавад, ки нуктадор аст, яъне **“зол”**. Шамси Қайси Розӣ **золи муъчама** гуфта, **“зол”-и аҷамиро** дар назар дорад.

«Ва далел бар сикҳати ин даъво он аст, ки агар касе масалан, дандонҳо бар миёни лаб ниҳад, ки **махраҷи “фо”-ст** ё сари забон дар паси саноё ниҳад, ки **махраҷи «син»** аст ва нафас фурӯ гузорад, агар чи аз он овози **“фо”** ва **“син”** фаҳм тавон кард, ӯро ба **“син”-у “фо”** мутақаллим нахонанд, илло, ки овоз аз **махраҷ** даргузоранд, то яке аз ин ҳайъоти сегона дар талаффузи он

зоҳир шавад, чунон ки гӯяд: “фа” ё “фу”, ё “фи”, он ки гӯяд ҳарфе гуфт» [228, с. 40].

Махраҷ ҳамчун истилоҳи савтиётӣ дар фарҳангҳо чунин шарҳ дода шудааст: Ҷойи баромад, ҷойи хориҷ шудан; баромадгоҳ; ҷойи талаффуз кардани ҳарфҳои алифбо дар кому ҳалқ; кори узвҳои нутқ барои талаффузи овозе; бо адои махраҷ хондан бо риояи тарзи ҳоси талаффузи ҳарфҳо қироат кардан [215, с. 771].

Ҳодисаи бадалшавии овози “и” ба “э”-ро донишмандони гузаштаи форсу тоҷик бо истилоҳи имола ёд кардаанд. Чунончи, Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” ин истилоҳро ба қор бурдааст: “Фатҳаи онро миёни **имолат** ва тафҳим (калон) дар лафз орад, чунон ки на фатҳаи мушаббаъ (пурра) бошад ва на имолати равшан ва онро имолати байн-байн хонанд” [228, с. 41].

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ истилоҳи имоларо шарҳу тавзеҳ дода ва чунин намуна овардааст: «Бидон, ки дар истилоҳи порсийён имола ба касраи ҳамза табилии ҳуруфи иллат аст ва тарҳим андохтани ҳарфе аз калима, хоҳ аз аввал бошад ё охир ва он барои зарурати шеър ва қофия [225, с. 53]..

Саъдӣ чунин фармудааст:

Ба қудрат ниғаҳдори болову шеб,
Худованди девони рӯзи ҳисеб,
Зиҳӣ, мулки даврон, ки сар дар нишеб
Падар рафту пойи писар дар рикеб.

«**Нун**»-и «нишеб»-ро тарҳим карда, «шеб» гуфта. Агар «нишеб» мегуфт, шеър номавзун мегардид ва дар «ҳисеб» ва «рикеб» қоидаи имола ҷорӣ намуда, чаро ки дар лафзи нишеб ى «йо» ҳарфи радиф аст ва бо ҳарфи равии паси қофияи «нишеб» ва «ҳисоб» ва «рикоб» намешавад. Аз ин сабаб «алифи»-и «ҳисоб» ва «рикоб»-ро ى «йо»-и маҷҳул бадал карда, қофия сохта [225, с. 53].

Ҳоча Ҳасани Нисорӣ тамоми овозҳои (ҳарфҳои) ҳичосозро ба се навъ чудо намуда ва бо чунин истилоҳ ном мегирад: **мастурӣ** (пӯшида), **малфузӣ** (талаффузшаванда), **мактубӣ** (навишташаванда) чудо мекунад.

Насируддини Тӯсӣ яке аз он донишмандони асримиёнагии форсу тоҷик аст, ки фикру ақоиди забоншиносии Абуалӣ Синоро инкишоф дода, дар «Асос-ул-иктибос» ва «Меъёр-ул-ашъор» бо далелҳо собит намудааст. Дар илми забоншиносии форсу тоҷик Насируддини Тӯсӣ пайрави мактаби забоншиносии Абуалӣ Сино ҳисобида мешавад.

Ба андешаи забоншинос Д. Хоҷаев Насируддини Тӯсӣ бо таълифи «Меъёр-ул-ашъор» пойдевори бахши овошиносии илми забоншиносии тоҷикро, ки Абуалӣ Сино гузошта буд, боз ҳам устувор сохт [Хоҷаев, 2021, 148, с. 18]. Хоҷа Насируддини Тӯсӣ ҳарчанд, ки доир ба улуми адабӣ таълифот дорад, вале дар робита ба илми забоншиносӣ асар таълиф намудааст. Вай китобе дар заминаи илми забоншиносӣ нанавиштааст, вале дар китоби «Меъёр-ул-ашъор» баҳсҳо ва андешаҳои пиромуни масоили забоншиносӣ, ба вижа овошиносӣ дорад. Бояд таъкид кард, ки андешаҳои забоншиносии ин донишманди камназир бештару беҳтар дар боби овошиносӣ (фонетика) ва луғат (лексикология) мушоҳида мешавад.

Насируддини Тӯсӣ низ овозро бо истилоҳи ҳарф қайд кардааст:

«Дар улуми дигар тақрир кардаанд, ки **хуруф** дар асл ду навъ будааст, яке **мусавват** ва яке **мусаммат**» [212, с. 29].

Ва ё чойи дигар: «Ва дар забони порсии дарӣ аз ҷумлаи **хуруфи** бистухаштгонаи **мусаммат** ҳашт ҳарф соқит бошад ва он: «со» ва «ҳо» ва «сод» ва «зод» ва «то» ва «зо» ва «айн» ва «қоф» аст. Ва панҷ ҳарфи **мусаммати** дигар дар ин луғат зиёдат шавад ва он: «по» ва «чим» ва «жо» ва «фо» ва «гоф» аст» [212, с. 20].

Ин донишманд дар баробари ин овозҳоро ба садоноку ҳамсадо ҷудо карда, ҳамчунин садонокҳоро ба дарозу кӯтоҳ ҷудо намудааст ва онро бо истилоҳи **мусаввати мақсур** ва **мамдуд** ёд намудааст:

Дар идома донишманди Насируддини Тӯсӣ таъкид намудааст, ки: «Ва дар илми дигар тақрир кардаанд, ки хуруф дар асл ду навъ будааст: яке **мусавват**, яке **мусаммат** ва **мусавват** ё **мақсур** аст ё **мамдуд** ва мақсур ҳаракат бошад, монанди: заммат ва фатҳат ва касрат. Ва мамдуд хуруфи

мадд, ки ахвоти он ҳаракот бошанд, ки ҳар яке аз ишбоъ яке аз он ҳаракот тавлид кунад. «Ва ҳуруфи мусаммат боқии ҳуруф аст» [212, с. 19].

Истилоҳоти мусаввати мақсур ва мамдуд дар забоншиносии муосири тоҷик ба кор нарафта, ба ҷойи он имрӯз садонокӣ кӯтоҳ ва дароз мустаъмал аст. Ин ду истилоҳ арабӣ буда, бештар дар забони осори классикӣ ба кор рафтааст.

Аз ҷумла, дар таълифоти Шамс Қайси Розӣ истилоҳоту луғоти зерин, чун: **ҳуруфи таҳачҷӣ** (дар луғат «**таҳачҷӣ**» ҳуруфи ҳиҷсос аз), «**алиф**», «**бо**», «**то**», «**пе**», **ҳуруфи тасриф**, **калимоти адавот** (воситаҳо), **илҳок**, **илҳокӣ** (ҳамроҳ кардан), **малфузи ҳуруф**, **ҳаракати ҳуруф**, **ҳаракати фатҳа**, **мафтӯҳ**, **ҳаракати замма**, **мазмум**, **зер**, **ҳаракати касра**, **ҳарфҳои мақсур**, **ҳаракоти ҳуруф**, **анвои ҳаракот**, **усёул**, **мутафарреъ** (мутааллиқ, дахлдор), **ҳарфҳои мутаҳаррик**, **сокин**, **маҳраҷҳои ҳосилшавии овозҳо**, **ҳолатҳои малфузӣ**, **мактубӣ** ва монанди инҳоро мавриди истифода қарор додааст, ки қорбурди инҳо далолат ба таърихи қадима доштани ин унсурҳои савтӣ мекунад.

Тъдоди ҳуруф миқдори ҳарфҳои ин ё он забон буда, ин ҷо муҳаққиқ миқдори ҳарфҳои арабиасоси форсии тоҷикиро дар назар дорад, ки иборат аз 32 адад аст.

Олоти савт (олот а. **آلات** ҷ. олат; савт I а. **صوت** 1. садо, овоз). Дар ин ҷо мафҳуми олоти савт ба маънои воситаҳоест барои овоз ё садо хидмат мекунад. Ё ба истилоҳи имрӯза дастгоҳи нутқ аст [220, с. 789].

Ҳуруфи мусаввит (мусаввит а. **مَصَوّت**, ниг. **садонок** **صداناک** 1. Саододор; 2. як қисм овозҳои забон ғайр аз ҳамсадоҳо ва нимсадоҳо) [220, с. 197].

Мусавват дар истилоҳи имрӯзаи мо овози садонок аст: а, и, у, о, э [е], ӯ [69, с. 12].

Идғом а. **ادغام** кит. 1. даровардан, дохил кардани чизе дар чизи дигар. 2. грам., ниг. **Ассимилятсия** [220, с. 557].

Донишманди асри XV Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» чандин истилоҳоти овошиносиро шарҳ додааст: «**Бидон**, ки

махрачи «ҳо» ва «айн» миёни **ҳалқ аст** ва махрачи «син» ва «сод» - тарафи забон ва тарафи дандонҳои пеш ва махрачи «фо» андаруни лаби зерин ва канори дандонҳои пеши болоӣ ва махрачи «бо» - миёни ду лаб...» [227, с. 13-19].

Ҳамчунин, донишманди тоҷик, ки дар асри XVI умр ба сар бурдааст, Хоча Ҳасани Нисорӣ дар асари «Чаҳор гулзор»-и худ дар гулзори якум оид ба чунин масъалаҳои забоншиносӣ баҳс кардааст. Гули аввал «Дар баёни тақсими асмои ҳуруфи таҳачҷӣ ва тафсили забони форсӣ», гули дуюм «Дар асмои ҳаракот ва саканот ва ақсоми афъол», гули сеюм «Дар ташреҳи анвои ҳуруфи муфрада, мураккаба ва тағйиру табдили баъзе ҳуруф», гули чаҳорум «Дар тақсими изофат ва қоидаи маҳмӯл бар қалб» мебошад, ки ин ҷо якчанд намунашонро меоварем, ба монанди: **“алиф»-и фоилият, «бо» -и мусоҳибат, «то»-и хитоб, «нун»-и сокин, «дол»-и мафтӯҳ** ва ғайра [225, с. 23-56].

Ҳоло чанд истилоҳоту луғоти марбути соҳаи овошиносиро аз таълифоти ин донишманд чун намуна оварда мавриди баррасӣ қарор медиҳем:

Асмои ҳуруфи таҳачҷӣ ҳиҷо ба ҳиҷо хондан; ҳуруфи таҳачҷӣ грамм. ҳарфҳои алифбо. Аъзои ўро чун ҳуруфи таҳачҷӣ аз ҳам ҷудо кард. “Равзат-ус-сафо”. Номи ҳарфҳои ҳиҷосоз. [216, с. 355].

Мастурӣ ҳарфҳои пӯшида. Дар он миён аврате буд, ки хужро ба ҷилбоби ҳаё мепӯшид ва дар мастурии ҳол мекӯшид. “Хористон”. [216, с. 653].

Малфузӣ 1.Талаффузшаванда; 2.Талаффузшуда, талаффуз кардашуда; ғайрималфуз талаффузнашаванда(оид баҳарф). ҳарфҳои лафзӣ [26, с. 311].

Мактубӣ китобатшуда, навишташуда.

Меҳнати беҳад кашид Ибни Ямин дар кӯйи дӯст,

Чун кунад инҳо, ки дар пешонияш мактуб буд! Ибни Ямин. [215, с. 626].

«Ё»-и маҷхул ёест, ки дар мобайн ва охири калима онро “е, э” мехонанд: сер, рег, одаме, шоҳиде;

Фатҳа номи аломатест бар ифодаи садоноки **а** дар хатти арабӣ меояд, номи дигараш забар аст ва дар болои калима гузошта мешавад;

Касра номи аломатест бар ифодаи садоноки **и** дар хатти арабӣ меояд, номи тоҷикияш зер аст ва дар поёни калима гузошта мешавад;

Замма номи аломатест, ки бар фаҳмиши садоноки **у** дар хатти арабӣ меояд, номи тоҷикияш пеш аст ва дар болои калима гузошта мешавад ...[220, с. 732];

Сукун номи аломатест, ки барои ифодаи садоноки **а** дар хатти арабӣ меояд ва дар болои калима гузошта мешавад ...[220, с. 732];

«коф»-и тасғир пасванди -ак (-акак), ки хурдиро ифода мекунад ...[220, с. 732];

Ташдид ҳарфҳои ҳамсадоии шаддадор аст, ки дар решаи калима ду ҳамсадо меояд, яке аз онҳо навишта шуда, ба ҷойи дигараш аломати ташдид гузошта мешавад ...[220, с. 732];

Мад(д) مَدّ 1. кашиш. 2. кашиши овоз дар вақти хондан ё гуфтор. 3. ниг. мадда II; **мад кашидан** а) дарозтар аз маъмулӣ талаффуз кардан, калимаеро кашол дода гуфтан...[220, с. 732].

Вақф а. таър. 1. мулк (замин, бино ва ғ.), ки соҳибаш онро барои масрафи мадраса ё масҷиде бахшида ё васият кардааст; 2. таваққуф, истодан (мас., вақти хондан ист, вақф кардан) [220, с. 345];

Танвин//Танвини фатҳа (ـَ) дар охири калима дар болои (алиф) гузошта мешавад ва ҳамчун пасванди «-ан» хонда мешавад. Зарфҳое, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд бо пасванди «-ан» ба охир мерасанд, дар охир танвини фатҳа мегиранд: اساسًا شخصًا خصوصًا تدريجًا حقيقتًا حتمًا
ابدًا كاملًا جدًا عمومًا

«Мим»-и мавқуф а. аз ҳаракат боздошташуда, таваққуфёфта; ба вақти дигар монондашуда; **мавқуф будан**, вобаста будан, марбут будан; **мавқуф**

гузоштан а) монондан, боздоштан; б) ба вақти дигар мондан, ба таъхир андохтан [220, с. 727].

«**Ҳо**»-и мухтафӣ/ғайрималфуз хо-и хаввазе, ки дар охири калима навишта шуда, садонокхоро ифода мекунад, яъне ҳ хонда нашуда, овозҳои **а, и, э**-ро ифода мекунад;

«**Мим**»-и мафтуҳ а. مفتوح 1. кушода, боз. 2. фатҳшуда, тасхиркарда. 3. дар алифбои арабии тоҷикӣ ҳарфи ҳаракати фатҳа дошта, ки баъд аз он садонок «а» хонда мешавад; алифи мафтуҳ чунин ҳарфи алиф, ки «а» хонда мешавад. Мими мафтуҳ ишора ба яке аз бандакҳои ҳабарӣ ё феълии шахси якуми шумораи танҳост: **-ам**.

«**Коф**»-и аҷамӣ ин ҳарфест бар ифодаи овози «г» меояд ва дар таркиби алифбои арабӣ вучуд надорад.

«**Бо**»-и муваҳхадаи тозӣ ин ҳарфи «б» аст, ки дар таркиби калимаҳои арабӣ меояд.

«**Бо**»-и аҷамӣ ин ҳарфи «п» аст, ки дар таркиби алифбои арабӣ вучуд надорад («тӯб» ва «тӯп» ва «тоб» ва «топ» ва «шобур» ва «шопур» ва «барад» ва «парад»),

Таҳфиф сабук кардан; кам кардан, яъне чун истилоҳи савтӣ барои ихтисор шудани овозҳо истифода мешавад.

Аз мисолҳои овардашуда маълум мегардад, ки дар асари мазкур беш аз **90** адад луғоту истилоҳоти баҳши овошиносии забоншиносӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст, ки чанде аз онҳо дар таълифоти донишмандони қаблӣ ба назар намерасиданд. Аз ҷумла, дар таълифоти асосгузори таърихи забоншиносии тоҷик Абуалӣ Сино луғоту истилоҳоти забоншиносӣ дар шакли тоҷикӣ (аз қабилӣ забар, зер, пеш ва ғ.) истифода шуда бошад, дар нигоштаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ки ӯ низ яке аз донишмандони тавоноии давр буду муаллифи нахустин дастури забони тоҷикӣ дар таърихи забоншиносӣ ба ҳисоб меравад, ин луғоту истилоҳоти забоншиносӣ, асосан, дар шакли арабӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Инчунин, Ҷамолиддин Хусайни Инҷӯ дар даврони Акбаршоҳ ба таҳияи луғате оғоз менамояд ва онро дар даврони ҳукмронии Ҷаҳонгир ба охир расонида, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»[223] номгузорӣ мекунад. Дар ин фарҳанг истилоҳоту луғоти забоншиносиро дар муқаддима бо исми «ойин» шарҳу тавзеҳи муфасссали дастурӣ дода, дар ойини сеюм – Дар теъдоди ҳуруфи таҳачҷӣ, яъне маълумоти савтӣ медиҳад. Аз ҷумла, чунин луғоту истилоҳоти баҳши овошиносиро зикр менамояд: ҳуруфи таҳачҷӣ, ҳуруфи «дол» ва «зол»-и манқута, ҳуруфи масрурӣ: «бо», «то», «со», «ҳо», «хо», «ро», «зо», «то»-и (итқӣ), «зо»-и (изғӣ), «фо», «ҳо»-и (ҳавваз), «ё», ҳуруфи малфузӣ: «алиф», «ҷим», «дол», «зол», «син», «шин», «сод», «зод», «айн», «ғайн», «коф», «коф», «лом»; ҳуруфи мактубӣ ва малбубӣ: «мим», «нун», «вов», ҳуруфи ҳаштгона, сокин, золи муъҷам, манқута, «то»-и фавқонӣ, «ё»-и таҳтонӣ, «вов»-у «ё»-и маъруф, «вов»-и маҷхул, «ё»-и маҷхул, «вов»-и маъдула, табдили «бо» ба ду ҳарф: аввал ба «вов», ҳамчу х(в)об – х(в)ов; табдили «то» ба «дол»: чунон ки танбура– думбура ва дастос–дасдос. Ва табдили «ҷим» ба ҷаҳор ҳарф, аввал, ба «зо», ҳамчу: раҷа–раза; дувум, ба «зо»-и порсӣ, монанди гаҷ–гаж, лаҷн– лаҷм, ҳаҷир–ҳаҷир, бож–коҷ; сеюм, ба «коф»-и аҷамӣ, чун охшиҷ– охшиқ; ҷаҳорум, ба «то»-и фавқонӣ, чун тороҷ – торот ва ғ. [226, с. 89-90].

Ҳамзамон, муаллифи «Фарҳанги Рашидӣ» оид ба вожаҳо ва калимаҳои шадданок (ташдиддор) чунин менигорад: «Дар асли луғати фурс ҳарфи мушаддад дар як калима наёмада ва он чи дар ашъори қудамо ёфта шуда аз зарурати шеър аст ва «фаррух» дар асл фар-рух буд, пас ду калима бошад ва куллия будани ин низ муҳтоҷи татаббӯъ аст» [188, с. 213].

Фарҳанги дигар, ки бо унвони «Бурҳони қотеъ» маълум аст ва мурааттиби он нух ғоида ва бисту нух гуфторро дар пешгуфтори он мавриди баррасӣ қарор додааст, ки ҳар як ғоидаи он мавзуи баҳси алоҳидаи ҳудро дорад ва ин ҷо мо аз ғоидаи сеюм. **-дар баёни маърифати теъдоди ҳуруфи таҳачҷӣ ва тафриқаи миёни “дол” ва “зол” ва сиғаҳое ки дар форсӣ муқаррар аст.** Ин ҷо дар бораи бисту ҳашт ҳарфе суҳан меравад, ки дар

навбати худ ба се қисм чудо мешаванд: қисми якумро **масрурӣ ном бувад ва ин иборат аз дуvozдах ҳарф буда аз духарфи иборат мебошад**, яъне «**бо**» ва «**то**» ва «**со**» ва «**ҳо**» ва «**хо**» ва «**ро**» ва «**зо**» ва «**то**» ва «**зо**» ва «**фо**» ва «**ҳо**» ва «**ё**». Қимати дувум **малфузӣ бошад, иборат аз сенздаҳ ҳарф буда, сеҳарфӣ аст: «алиф» ва «чим» ва «дол» ва «зол» ва «син» ва «шин» ва «сод» ва «зод» ва «айн» ва «ғайн» ва «қоф» ва «қоф» ва «лом» бошад**) ва ниҳоят қисми сеумро **малбубӣ хонанд иборат аз се ҳарф аст, он ҳам сеҳарфӣ бувад: «мим» ва «нун» ва «вов»**. Ва инҳоро **мактубӣ** низ гӯянд» [206, с. 21].

Дар хусуси табдили ҳарфҳои ҷаҳоргонаи форсӣ дар ғоидаи **ҷаҳоруми** муқаддимаи «Бурҳони қотеъ» чунин маълумот оварда шудааст: «Монанди табдили **алиф** ба **доли абҷад** ва «**ё**»-и **ҳуттӣ**, ҳамчу: **ба он** ва **ба ин** ва **бад-он** ва **бад-ин** ва **акдаш** ва **якдаш** ва **армағон** ва **ярмағон**. Ва табдили **бои абҷад** ба **мим** ва **вов**, ҳамчу: **ғужб** ва **ғужм** ва **об** ва **ов** ва **хоб** ва **хов** ва **бузург** ва **вузург** ва **бас** ва **вас**... [206, с. 25].

Муҳаммадхусайни Бурҳон дар «ғоидаи сеум»-и «Бурҳони қотеъ», ки «дар баёни теъдоди **ҳуруфи таҳачҷӣ** ва тафриқаи миёни **дол** ва **зол** ва сиғаҳое, ки дар форсӣ муқаррар аст» ном дорад, оид ба «**зол**»-и аҷамӣ баҳс кардааст. Вобаста ба ин, чунин таъкид менамояд, ки: «Ва имтиёз миёни ҷаҳор ҳарфе, ки хоссаи форсиён аст, бар се нуқта бошад. Ва тафриқаи миёни **дол** ва **зол** аз ин рубой, ки Хоҷа Насир фармудаанд, метавон намуд, рубой:

Онон ки ба форсӣ сухан меронанд,
Дар маърази **дол** золро биншонанд.
Моқабли вай ар сокину ҷуз вой бувад,
Дол аст, вагарна **золи** муъҷам хонанд»

[206, с. 22].

Ҳуруфи муъҷама тартиби алифбои ҳарфҳои арабӣ, ки ихтирои аҳли аҷам аст. Ҳарфҳои нуқтадори алифбои арабӣ, ҳуруфи манкута махсуб меёбад [220, с. 877].

Рашидӣ дар муқаддимаи фарҳангаш фаслро бо номи “Баёни **хуруфи муфрази таҳачӣ**” овардааст, ки дар он хусусиятҳои овозии ҳарфҳои тоҷикӣ ва хоси арабӣ дахл кардааст. Дар ин фасл дар робита ба ҳарф чунин менависад: “Бояд донист, ки чунонки дар каломи араб **хуруфи таҳачӣ** мавзӯ барои ғарази таркиби калимот аст ва баъзе аз он хуруф маъонӣ низ доранд, чун ҳамзаи истифҳом ва бои чора ва тои чора ва монанди он. Ҳамчунин, дар фурс низ ин **хуруф** мавзӯ аз барои таркиби калимот аст ва баъзе аз он маъонӣ низ доранд. Бинобар ин ин бисту ҳашт **ҳарф** бо чаҳор **ҳарфи** дигар, ки махсуси фурс аст, оварда шуд ва ҳарчанд ки ҳашт **ҳарф** аз ин ҷумла дар фурс наёмада, аммо дар эроди он **хуруф** низ ғавоид аст” [188, с. 14].

Донишманди дигар дар асри XIХ Ризоқулиҳони Ҳидоят дар асари «**Анҷуманҳои Носирӣ**» дар бораи масъалаҳои марбут ба дастури забони форсӣ, аз ҷумла дар бобати мавзӯи овошиносӣ дар ороиши шашуми асар, ки фасле бо унвони «Дар баёни хуруфи таҳачӣ ва таҳқиқоти он» ва дар ороиши ҳафтум «Дар баёни табдили ҳар як аз хуруфи бисту чаҳоргона ба ҳарфи дигар, дар баъзе аз луғот ва ойини замоир» чунин истилоҳоту луғоти бахши овошиносиро мавриди зикр қарор додааст: китоби муъҷам, “алиф”, “бе”, “те”, “се”-и мусаллас ва “ҷим”, табдили “бо”-и тозӣ ба “вов”, чун хоб ва хов ва наҳиб имолаи ниҳоб аст... ва арӣ ба “ё” бошад ва неҳвоз тасарруфоти порсиён аст, монанди ариб, ки онро бо он чи урабо аст, тасриф намуда ва ариб гуфтанд ва неҳво ва бузурк ва вузурк ва бас ва вас ва ба “фо”, чун забон ва зуфон ва ба “мим”, чун ғараб ва ғарам. “Бо”-и порсӣ ба “фо”, чун сапед ва сафед “то” ба “дол”, чун дастос ва дасдос, “ҷим”-и тозӣ ба “зо”-и тозӣ, чун раҷа ва раза, ба “зо”-и порсӣ, чун гач ва гаж ва лаҷн ва лаҷн ва ҳаҷир ва ҳажир ва боч ва бож, балки машҳур он аст, ки раза низ ба “зо”-и порсӣ, яъне ража аст ва албатта чунин аст ва “коф”-и аҷамӣ, чун оҳеч ва оҳешк... [109, с. 295-296].

Ҳамзамон, Вочидалиҳони Мучмалӣ (асри XIХ) дар асари «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и худ оид ба илмҳои гуногун маълумоти муқаддимотӣ ва роҷеъ ба фанҳо шарҳу эзоҳ меоварад ва ин асар чун китоби

таълимӣ дар замони худ хидмат намудааст. Дар ин китоб бахшҳои забоншиносӣ ва мавзӯҳои алоҳидаи он шарҳу тавзеҳ ёфта, доир ба вожагони бахши овошиносӣ низ ибрази андеша намудааст: фатҳа, «ё»-и маъруф, «м»-и сокин, «х» -и мухтафӣ, мафтӯх, «дол»-и сокин, «вов»-и сокин, «б»-и зоида, «мим»-и мафтӯх, «алиф», «нун», «коф»-и аҷамӣ, «нун»-и нафӣ интибоҳ, бадали ҳуруф, «хо»-и муъчама ба «зо»-и муъчама (сӯхт ва сӯз ва дӯхт ва дӯз), «дол»-и муҳмала ба «то»-и фавқонӣ бадал шавад (дароч ва тарроҷ ва кадхудо ва катхудо), «зол»-и муъчама ба «дол»-и муҳмала бадал шавад (чун устоз ва устод ва кофаз ва коғаз), «ро»-и муҳмала ба «лом» бадал шавад (нилуфар ва нилуфал ва сур ва сул, ки навъе аз ранги асп аст), «зо»-и муъчама ба «ҷим»-и тозӣ ва «син»-и муҳмала ба «ғайн»-и муъчама бадал шавад (чун газ ва гач ва аёз ва аёс ва гурез ва ғуреғ), «син»-и муҳмала ба «зо»-и муъчама бадал шавад (чун аес ва аёз) ба «шин»-и муъчама бадал шавад (фириста ва фиришта), ба «сод»-и муҳмала бадал шавад (чун сипоҳон ва сифоҳон ва қафс ва қафс (сод)) ва ғ., «шин»-и муъчама, «ҷим»-и тозӣ, «вов»-и атф, «бо»-и ваҳдат, ҳазф (андӯх ва андух, акнун ва кунун, фаромуш ва фаромушт, хомӯш ва хомуш, гӯҳар ва гуҳар, шоҳ ва шах, моҳ ва маҳ, роҳ ва раҳ ва чоҳ ва чаҳ) ва монанди инҳо.

Дар асоси ҳамин маълумот донишманди муосири тоҷик М.Н. Қосимова роҷеъ ба истилоҳоти пешини забоншиносӣ луғате мураттаб сохта, ки ин вожагону истилоҳоти пешини овошиносиро бо шарҳаш дар он луғат овардааст ва мо чун намуна чанде аз онҳоро зикр мекунем: «**Мусавват** дар истилоҳи имрӯзаи мо овози садонок аст: а, о, и, э [e],у; **Мусаммат / сомӣ** овози ҳамсадо аст: б, в, г,ғ, д,ж,з,й, к,қ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ҳ, ч,ҷ, ш,ъ; Дар алифбои арабӣ ҳарфҳое ҳастанд, ки ҳам мусавват ва ҳам мусамматанд: **мусавват**: дур- (دور), рӯз- (روز), сӯхт- (سوخته) ; **мусаммат**: давидан- (دویدن) , вайрон- (ویران) , вафо- (وفا), вабо - (وبا), дарав- (درو); ёи () мусавват: дер- (دیر), шир - (شیر), парер - (پریر); мусаммат- (مسمّت): пой - (پای), ёр, диёр. Барои ҳамин дар асарҳо гуфтаанд, ки дар ҳарфҳои **вов** ва **йо-и мусаммат** зоҳир аст; Ҳарфи **алиф (I)** низ, агар ҳамза, яъне сактадор хонда шавад, мусаммат шуданаш

мумкин аст: **алифи [I]** **мусавват**: доро - (دارا), анор-(انار), асар-(اثر), имдод-(امداد); **алифи [I]** **мусаммат**: таърих-(تاریخ), таъсир-(تأثیر), таъхир-(تأخیر); **Мақсур** садоноки кӯтоҳ аст, ба мисли овозҳои **и, а, у** дар мисолҳои **дил**-(دل), **адаб**-(ادب), **ситора**-(ستاره), **китоб**-(کتاب), **шутур//уштур**-(شتور، اشتور). Дар хатти арабӣ дар мобайни калима садонокҳои кӯтоҳ навишта намешаванд; **Мамдуд** садонокҳои дароз аст, масалан, овозҳои **о, и, у, у** дар мисолҳои **дод**-(داد), **рост**-(راست), **дид**-(دید), **пазир**-(پذیر), **рахим**-(رحیم), **дур**-(دور), **дуд**-(دود), **рӯд**-(رود), **рӯз**-(روز), **шӯр**-(شور). Ин садонокҳоро дар мобайни калима ҳатман бояд навишт. Мамдудро ҳуруфи **мадд** низ мегӯянд, ки онҳо ба воситаи ҳарфҳои алиф [o], вов [y, ū] ва ёо [и, э] ифода меёбанд: **одам**-(أدم), **одоб**-(آداب), **доро**-(دارا), **дуд**-(دود), **дур**-(دور), **шӯх**-(شوخ), **дору**-(دارو), **девор**-(دیوار), **рузӣ**-(روزی), **дере**-(دیری); **Ишмом//шимом** овозҳои лабӣ аст: овозҳои лабӣ: садонокҳои у, ū, о; ҳамсадоҳо: б, м, п; **Ҳуруфи малфуз** – ҳарфҳои талаффузшаванда, масалан, дар калимаҳои **хоро**-(خارا), **устод**-(استاد), **офтоб**-(آفتاب), **озод**-(آزاد), **осор**-(آثار) ҳамаи ҳарфҳо малфузанд; **Ҳуруфи мактуб** ҳамаи ҳарфҳо навишташаванда, лекин баъзе ҳарфҳо талаффузнашавандаанд. Масалан, дар исми хоси Амр (**амр**), ки дар арабӣ Амру (**مرو**) навишта мешавад, дар охир ҳарфи **вов** дорад, ҳамин ҳарф мактуб асту малфуз нест, яъне онро Амру хондан мумкин нест, он Амр аст.

Пас аз ин бармеояд, ки донишмандони гузашта устуворӣ ва ноустувории садонокҳоро эътироф доранд.

Ҳамин тариқ, олимону донишмандони асри миёна дар заминаи пайравӣ ба асли юнонии ин илм маҷҳуми истилоҳи «ҳуруф»-ро дар мавриди ифодаи овозҳо қабул кардаанд ва ҳарфҳоро ба ду гурӯҳ: «сомит» (ҳамсадоҳо) ва «мусаввит» (садонокҳо) ва садонокҳоро ба ду: мақсур (кӯтоҳ «а», «у», «и») ва мамдуд (дароз : «о», «ӯ», «э», «й») чудо кардаанд» [69, с. 8-12].

Ба андешаи забоншиноси тоҷик Д. Хоҷаев «Илми савтиёт (фонетика) дар низоми улуми асримиёнаи форсу тоҷик мавқеи муҳимро касб карда, рисолаи «Махориҷ-ул-ҳуруф»-и Абуалӣ Сино аз арзишмандтарин таълифоти ин олими номвар маҳсуб ёфта, метавон ёро яке аз асосгузори ин бахши

забоншиносӣ эътироф намуд. Зеро, дигар олимони асри миёнаи форсу тоҷик дар шарҳу тавдини масъалаҳои тавлидӣ, акустикӣ, сахми овозҳои нутқ дар чараёни нутқ: созмондиҳии калима, қавл, калом ба вай таъя кардаанд» [147, с. 105].

Табдили ҳарфҳо ва шарҳи онҳо. Ин тағйироти забонӣ, ки соҳиби «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ» бо мисолҳо зикр мекунад, ба ҳодисаи савтии (фонетикӣ) бадалшавии овозҳо, ба тафовути лафзии забони адабӣ ва гуфтугӯӣ ва инчунин, лаҳҷаҳо ва дар назм бо тақозои вазну қофия кор фармуда шудани ин гунаи овозӣ иртиботманд аст. [105, с. 6].

Дар «Фарҳанги Рашидӣ» [188], «г» ба «д»: «авранг-авранд, ованг-ованд қайд шудааст, «л» ба «р»: лаз-раз; «н» ба «м»: бон-бом; «в» ба «б»: навишта-набишта; «в» ба «к»: вом-ком; «в» ба «ф»: ёва-ёфа; «ҳ» ба «х»: ҳез-хез; «ҳ» ба «ҷ»: моҳ-моҷ, ногоҳ-ногоҷ» [188, с. 13].

Аз натиҷаи омӯзиши маводди мазкур маълум гардид, ки гунаҳои овозии калимаҳо ҳамчун ҳодисаи забонӣ барои ҳамаи давраҳои инкишофи забони тоҷикӣ хос буда, аз тарафи забоншиносон (луғатшиносон) низ ба таври махсус дарҷ гардидааст. Ин ҳолат ҳамчун ҳодисаи маъмулӣ ба забон, баҳусус, забони гуфтугӯӣ, хос аст. Аммо барои зухури баъзе гунаҳои овозӣ шояд омилҳои муайяни таърихӣ низ сабаб гардида бошанд. Вобаст ба ин, забоншинос Ф. Мирзоёров чунин ҷайд менамояд, ки «Қисми зиёди гунаҳои савтии калимаҳо дар луғатҳои тафсирии асрҳои XVI-XIX ҳамчун моддаҳои алоҳидаи луғавӣ ҷо додашуда, тафсир меёбанд. Дар ашъори баъзе шоирон мувофиқи қоидаҳои назм заруратан кор фармуда шудани ин гуна калимаҳо дида мешавад, масалан, хоб-хов, себ-сев. Баъзан бе ҳеҷ як зарурат ба кор бурда шудани гунаҳои савтӣ низ дида мешавад (масалан, вайрона-берона). Дар назм ҳодисаҳои сӯйистеъмол намудани ин гуна калимаҳо низ ҷой дорад» [79, с. 60].

Илова ба ин, забоншиноси тоҷик Т. Хаскашев дар замони шуравӣ доир ба савтиёти забони тоҷикӣ китобе бо унвони “Фонетикаи забони адабии

точик”[130] таълиф карда, чанбаҳои савтиёти забони муосири тоҷикро аз нигоҳи нав баррасӣ мекунад.

Ҳамин тавр, оид ба овошиносӣ ё фонетика дар таърихи илми забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбаст мегардид ва ин истилоҳот тавассути осори илмие, ки аз ҷанде онҳоро ҷун намуна овардаем, то замони мо расидаанд. Маълум мешавад, ки донишмандони мо дар низомии илми филологияи форсу тоҷик дар шарҳи аксари мавзӯҳо ба илми филологияи араб таъя мекардаанд ва аз ин ҷост, ки дар гузаштаи дур низомии муайяни омӯзиши овошиносии забони тоҷикӣ ба роҳ монда нашудааст.

2.2. Истилоҳоти баҳши луғатшиносӣ

Илми луғатшиносӣ ё лексикология як қисмати илми забоншиносӣ буда, таркиби луғавии забонро меомӯзад. Ин баҳши забоншиносӣ низ дорои истилоҳоти хоси худ мебошад. Дар осори хаттии қадимаамон истилоҳоти мансуби вожашиносӣ зиёд нестанд. Баъзе истилоҳоте, ки дар забоншиносии кунунӣ қорбурд дорад, дар қадим ҳамҷун истилоҳоти адабиётшиносӣ бештар дар таълифоти донишмандони илми нақди адабӣ истифода гардидааст. Дар робита ба ин, забоншиносии тоҷик Д. Ҳоҷаев таъкид намудааст, ки: «Донишмандони ин давра бештар ба таҳлили осори адабии ба забони тоҷикӣ таълифшуда рӯ оварда, дар заминаи ин мавод таҳлил кардани ҳодисаҳои забонӣ вобаста ба қонуниятҳои фонетикӣ, лексикӣ ва морфологию синтаксисӣ сурат мегирад» [147, с. 106].

Аз ин ҷост, ки луғоту истилоҳоти мансуби вожашиносӣ, асосан, дар осори адабӣ, аз ҷумла, дар таълимоти Абуалӣ ибни Сино, Насируддини Тусӣ, Шамс Қайси Розӣ, Носири Ҳусрав, Ҷалолиддин Ҳусайни Инҷу, Рашиди Ватвот, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар байни ин донишмандон Шамси Қайси Розӣ бештар доир ба мавзӯи рабтдошта андешаҳои ҷолиб ва истилоҳоту луғоти соҳаи вожашиносиро

мавриди истифода қарор додааст: Аз ҷумла, **калимот, тачнисот, такаллуфӣ,** луғати дари саҳеҳ, ғароиби луғати **фурс, мусталаҳот, калимоти арабӣ,** муҳовароти **порсигӯён, мустаъмал, ҳуруфи завоид, ҳашвон қабех,** тағйироти **алфоз, лафз, калима, яктарз, якшева, музтариб, каломии сухан,** ҳамнишинӣ, паҳлӯи ҳам омадани **калима, таркибҳо, калимаҳои бегонав** дури ғайрилуғати **фурс, мустаъмал, саҳеҳ, луғати дарӣ, калимаҳои адабии мустаъмал, дар гуфтугӯ, порсигӯёнӣ фозил, тафсилу тарҷеҳ,** муболиға, муболиғат, мутазаммин, улувиёт, **каломи тозӣ, ҳарфи рабт,** муғаййирот, мутадовил, илми луғат, **нозукиҳои калимоти тоҷикӣ...** [228, с. 56-67].

Китоби «Асос-ул-иктибос» ба забони тоҷикӣ таълиф шуда, он, асосан, ба илми мантиқ бахшида шудааст. Дар баробари илми мантиқ дар бахши мақолоти аввал се фасли он масоили илми забоншиносиро фаро мегирад. Фасли аввал «Дар кайфияти далолати алфоз бар маонӣ», фасли дувум «Дар нисбати алфоз бо маонӣ» ва фасли сеюм «Дар қисмати алфоз» ном доранд. Насируддини Тӯсӣ калимаҳоро маънидод намуда, истилоҳоти бахши луғатшиносиро ба кор бурдааст. Вай, аз ҷумла, чунин менависад: «Гоҳ бошад, ки як **лафз** бар як **маънии** беш далолат накунад ва гоҳ бувад, ки як лафз бар маънои бисёр далолат кунад. Ва ҳамчунин гоҳ бувад, ки алфози бисёр бар як маънӣ ё зиёда аз як **маънии мутақориб** ё **ғайримутақориб** далолат кунад. Ва чун ин вучуҳро ҳаср кунанд, аз ҷаҳор вачҳ ҳолӣ набувад: ё эътибори лафз бисёр кунад ба нисбат бо як маънӣ ё бо маъноии бисёр ва ё эътибори як лафз кунад ба нисбат бо як маънӣ ё маъноии бисёр» [4, 8-9]. Чунон ки дидем, Насириддини Тӯсӣ истилоҳоти **лафз, маънӣ, маънии мутақориб** ва **ғайримутақорибро** ба кор бурдааст. Истилоҳи маънии мутақориб дар забоншиносии суннатӣ ба маънои наздикмаъно ва ғайримутақориб аз ҷиҳати маъно аз ҳам дур буд.

Пас аз ин Насируддини Тӯсӣ ба масъалаи бисёр муҳимми луғатшиносӣ, яъне ҳодисаи сермаъноӣ (полисемия), дахл менамояд. Ин ҳодисаи луғавиро «**алфози муттафиқа**» меномад. Ў меғӯяд: «Аммо қисми савум ки як **лафз**

бар маъони бисёр далолат кунад, онро **алфози муттафика** хонанд ва аз ду навъ ҳолӣ набувад: ё ба вазъи аввалӣ ба изои баъзе аз он маъонӣ ниҳода бошанд ва ба сабаби муносибате ё мушоҳабате бар дигар маонӣ итлоқ кунанд, монанди итлоқи лафзи «мардум» бар «ҳайвони нотиқ» ва бар «мардуми мусаввир» ва ё на чунин бувад, балки ҳама дар вазъи мутасовӣ бошанд бе аввалиятӣ, монанди итлоқи «чашма» бар «чашмаи об» ва «чашмаи тарозу» ва «чашмаи офтоб». Ва қисми аввалро **асмои муташобиха** хонанд ва қисми дувумро **асмои муштарака**» [213, с. 10].

Хоча Насируддини Тӯсӣ калимаҳои забонро вобаста ба истеъмолашон дар забон ба якмаънову сермаъно гурӯҳбандӣ намуда, чунин истилоҳотро ба қор бурдааст: “Агар алфози бисёр бар як маънӣ далолат кунад, онро **асмои мутародифа** ва агар алфози бисёр бар маънои бисёр далолат кунад ва ҳар лафзе бар маънии дигар онро **асмои мутабоина** хонанд” [224, с. 16].

Инчунин, гурӯҳи дигари калимаҳоро Насируддини Тӯсӣ калимаҳои «мушокалот» номидааст, ки бо истилоҳи забоншиносии муосир ин ҳодисаи луавиро омонимия (калимаҳои ҳамшакл ё ҳамгуна) меноманд. Ӯ калимаҳои омонимию ба ду навъ чудо менамояд ва чунин шарҳ медиҳад: «Ва бошад, ки миёни алфоз **мушокалоти маъно** бувад ё набувад ва аввалро **асмои муштақа** хонанд, монанди **носир** (ғолиб) ва **насир** (ғолиб) ва **мансур** (фатҳшуда)... ва дувумро **асмои муттаҷониса** хонанд, монанди башар ва «ба шар» [213, с. 16].

Хоча Насируддини Тӯсӣ калимаҳои забонро вобаста ба истеъмолашон дар забон ба муродифу сермаъно гурӯҳбандӣ намуда, чунин истилоҳотро ба қор бурдааст: “Агар алфози бисёр бар як маънӣ далолат кунад, онро **асмои мутародифа** ва агар алфози бисёр бар маънои бисёр далолат кунад ва ҳар лафзе бар маънии дигар онро **асмои мутабоина** хонанд” [213, с. 18].

Насируддини Тӯсӣ калимаҳои ҳамшакл ва ё омонимҳоро бо истилоҳи таҷнис ном бурдааст: «Ва **таҷнис** том дар асмои муштарака бошад» [38, с. 18].

Шамс Қайси Розӣ нахуст маъноӣ луғавӣ истилоҳи **мачозро** шарҳ додааст: «**Мачоз** хилофи ҳақиқат аст» ва миёни маънии истилоҳиаш чунин мегӯяд: «**Мачоз** он аст, ки аз ҳақиқат даргузаранд ва лафзро бар маънии дигаре итлоқ кунанд, ки дар асли вазъ на барои он ниҳода бошанд. Лекин бо ҳақиқати он лафз вазъи алоқате дорад, ки бад-он муносибат муроди мутакаллим аз он итлоқ фаҳм тавон кард» [227, с. 192].

Донишманди дигар Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ (асри XV) китобе бо унвони «**Бадоеъ-ус-саноеъ**» таълиф намудааст, ки он аз дебоча, муқаддима, се санъат, яъне боб ва хотима таркиб ёфтааст. Дар ҳамаи қисматҳои «Бадоеъ-ус-саноеъ» вобаста ба шарҳи масъалаҳои улуми адабӣ ба бисёр мавзӯҳои илми забоншиносӣ низ дахл карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар, «Бадоеъ-ус-саноеъ» аҳамияти бузурги забоншиносӣ низ дорад. Аз ҷумла, доир ба соҳаи вожашиносӣ чунин истилоҳоту луғоти забоншиносиро меорад: **санъатҳои лафзӣ, лафз, маънӣ, калом, фаҳми маънӣ, латофат, ҳукми таркиб** ва амсоли ин.

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ низ омонимҳоро бо истилоҳи таҷнис зикр намудааст: “**таҷнис** музореъ ин аст, ки дар он овозҳои мухталифа аз ҷиҳати қарибии махраҷ мушобеҳи якдигаранд” [225, с. 15]. Истилоҳи таҷнисро пеш аз Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ Насируддини Тӯсӣ ба кор бурда буд.

Донишманди дигари илми забоншиносии гузашта Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ тамоми навъҳои таҷнисро нишон дода ва истилоҳро низ барои онҳо гузоштааст. Чунончи: аввал, **таҷнис** **том** ва он ин аст, ки дар як фирқа ё дар як шеър ду лафзи мутаҷонис, ки дар навъу адад ва мактубу (навишт) малфуз (талаффуз) муттафиқ бошанд ва дар маънӣ мухталиф буwand [225, с. 57]. Масалан:

Агар як сари мӯй бартар парам,
Фурӯғи таҷаллӣ бисӯзад парам.
Дилором дар бар, дил ором ҷӯй,
Лаб аз ташнагӣ хушк бар тарфи ҷӯй [225, с. 57].

Тачниси томро дар илми забоншиносии муосири тоҷик бо истилоҳи омоним ба кор мебаранд.

Навъи дигари омоним – **омофонро** Хоҷа Ҳасани Нисорӣ **таҷниси мураккаб** гуфтааст: «Чаҳорум – таҷниси мураккаб ва он ин аст, ки як лафзи муфрад (сода) ва як лафзи мураккаб дар китобат ва талаффуз муттафיק бошанд ва ба маънӣ мухталиф. Чунончи, «**бозор**» ва «**боз ор**». Аввалӣ – исми муфрад ва сонӣ – мураккаб. Мураккаб аз он ҷиҳат ки «**боз**» исм, «**ор**» сифати амр аз масдари «**овардан**» аст» [147, с. 57].

«**Иҳом** иборат аст аз овардани лафзе дар калом, ки аз вай он ҷо ду маънӣ мумтаҳам гардад (фаҳмида шавад) – яке қариб ба фаҳм ва дигаре баъид» [225, с. 15].

Дар «Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ул-уюн»-и Маҳмуди Омулӣ чандин луғоту истилоҳоти соҳаи вожашиносӣ оварда шудааст: **илми луғат, мадулоти калимот, таркиби қавлу калом, баҳси илми луғат ва ғайра.**

Дар забоншиносии суннатӣ калимаҳоеро, ки ба ҳам маъноӣ зиддоранд, бо истилоҳи мутазод ёд кардаанд. Чунончи, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ин ҳодисаро мутазод гуфтааст «Дуввум мутазод он аст, ки дар назм ё наср чанд алфоз (калимот) оварда шавад, ки зидди якдигар бошанд, чун «**некиву бадӣ**», «**торикиву равшанӣ**», «**баландиву пастӣ**» [147, с. 57].

Дар забоншиносии даврони шуравӣ истилоҳи байналмилалӣ антонимро ба кор мебарданд, вале дар замони Истиқлол истилоҳи мутазод дубора мавриди корбурд қарор гирифт. Дар забоншиносии имрӯзи тоҷик истилоҳи мутазод доираи васеи корбурд дорад ва дар ҳама пажӯҳишҳои луғатшиносӣ ҳамин истилоҳ ба кор меравад.

Дар фарҳангҳои форсии пешин дар баробари шарҳи луғавию маъноӣ ҳамчунин шарҳи решашиносии (этимологӣ) вожаҳо низ ба назар мерасад. Муаллифони фарҳангҳои форсии пешин гоҳе дар навиштаҳои худ бо зикри «ваҷҳи тасмия» ва «ваҷҳи иштиқоқ» ба шарҳи вожаҳо пардохтаанд, ки мақсудашон решашиносӣ будааст. Ҳамчунин, дар бештари фарҳангҳои

форсии гузашта ба истилоҳоти **муарраб, таъриб, муфаррас** ва **тафрис** во меҳӯрем.

Муарраб/таъриб калимаҳои тоҷикӣ (форсӣ (ғайриарабӣ)), ки дар навишт ва талаффуз вижагиҳои забони арабиро мегиранд ва овозҳо тағйир меёбанд: деҳгон – деҳқон, гетӣ – геҳон - чаҳон... [212, с. 780].

Муфаррас/тафрис калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба қонуну қоидаҳои овозии забони тоҷикӣ (форсӣ) мутобиқ мешаванд.

Ҳамчунин, оид ба баҳши луғатшиносӣ забоншинос Ж. Гулназарзода дар асараш “Низоми маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ” вобаста ба вижагиҳои луғавии феъл дар фасли “Гипонимия” оид ба ин хусусияти луғавӣ-маъноӣ аз “Асос-ул-иқтибос”-и Насируддини Тусӣ ба маврид овардааст, ки: “ - лафзе бошад, ки далолат кунад бар маънӣ ва лафзе дигар бар ҳамон маънӣ ба авсофи мақарон ва гумон афтад, ки ҳарду лафз мутародифанд, набошанд, балки мутабоин бошанд”[38].

Вобаста ба ин, муҳаққиқ шарҳ медиҳад, ки гипонимия ё шумули маъноӣ навъи таносуби маъноӣ-луғавӣ дар муносибати маъноии як маъноӣ умумӣ, ки дар асоси ин маъноӣ умумӣ боз маъноӣ хоси худро доранд, маҳсуб меёбад ва яке аз нишондиҳандаҳои асосии таносуби маъноӣ силсилаи луғатшиносӣ мебошад. Ин таносубро дар намунаҳои себ, анор, зардолу – мева, гов, асп, шутур – ҳайвон, сабз, сурх, сафед – ранг нишон дода, зикр мекунад, ки ҳодисаи **мутабоин** гуфтаи Насируддини Тусӣ далолат мекунад ба ҳодисаи гипонимия ё шумули маъноӣ [38, с. 269-271].

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки пайдаҳои забонии баҳши луғатшиносие, ки имрӯзҳо аз тарафи муҳаққиқону забоншиносон дар забоншиносии муосир мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ҳанӯз дар асрҳои миёна баррасиашон оғоз гардида буд.

Ҳамин тавр, оид ба илми луғат ё луғатшиносӣ дар гузашта ба сифати як қисмати муҳимму алоҳидаи илми забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбаст мегардид ва ин истилоҳот тавассути осори илмие, то замони мо расидаанд. Аз маҷмуи истилоҳоту вожаҳои дар илми забоншиносии

даврахои пешин истифодашаванда, ки мо зимни баррасии осори илмӣ, адабӣ ва таълимии донишмандони замонҳои гузашта ҷамъоварӣ намудаем, ба чунин хулосае омадан мумкин аст, ки илми луғати забони тоҷикӣ таърихи қадима доштааст ва намунаи корбурди нахустини онҳо дар осори донишмандони мо зикр гардида, ки онҳоро мо метавонем дар забоншиносии муосир чун муодили таърихӣ мавриди корбурд қарор бидиҳем.

2.3. Истилоҳоти баҳши сарф

Маъмулан, зери мафҳуми илми сарф он баҳше аз забоншиносӣ фаҳмида мешавад, ки дар бораи сохтори калима ва тағйирёбии он вобаста ба категорияҳо ва дигаргун шудани маъноҳои лексикӣ грамматикӣ калимаҳо дар шакли парадигмаҳои гуногуни ҳамагон як моддаи луғавӣ фаҳмида мешавад. Пас, илми сарф моҳиятан ҳамагон баҳше аз забоншиносӣ мебошад, ки имрӯзҳо ба унвони морфология шинохта шудааст.

Истилоҳи “морфология” аз забони юнонӣ гирифта шуда, аз ду решаи асосӣ иборат аст, «*morfe*» - “шакл” ва «*logos*» - “калима” мебошад. Морфология аз сохтмони калима ё калимасозӣ гуфтугӯ ва баҳс мекунад. Анвои калимасозӣ гуногун буда, қавлу калом маҳз дар натиҷаи баҳамоии калимаҳои гуногун ташкил меёбад.

Роҳу усулҳои калимасозӣ дар забонҳои гуногунсاختор хеле фарқовон буда, корбурди онҳо ба сатҳ, услуб, иқтидори забонӣ, ҳосияти калима ва ниҳоятан ба ҳунари ва салиқаи суҳанварону нависандагон вобаста мебошад. Илми сарф қоидаву қонунҳои раванди истифодаи дурусти фонди луғавиро вобаста ба талаботу қонуниятҳои як забони ҷудогона ё гурӯҳи забонҳои аз ҷиҳати сохторӣ ба якдигар наздикро нишон дода, раванди ҳунари суҳнофаринию суҳанварӣ ва истифода аз қолабҳои онро ба танзим мебарорад.

Мавриди зикр аст, ки олимону донишмандони бузурги тоҷик, аз қабили Абуалӣ ибни Сино, Абунасири Форобӣ, Насируддини Тӯсӣ, Шамси Қайси

Розӣ ва дигарон оид ба масоли мухталифи илми забоншиносӣ, аз ҷумла истилоҳотнигорӣ осори мондагоре таълиф намудаанд.

Муҳаққиқони мавриди назар дар бобати шарҳу тавзеҳи масъалаҳои сарфӣ забони тоҷикӣ тавачҷуҳ намуда, оид ба истилоҳоти забони тоҷикӣ саҳми муносиб гузоштаанд. Ҳамзамон, дар баробари шарҳу тавзеҳи луғавии вожаҳо дар фарҳангҳои тафсирии пешини тоҷикӣ хусусиятҳои калимасозии баъзе морфемаҳоро низ муайян кардаанд. Шарҳи луғавию грамматикӣ иддае аз ин вожаҳо то кунун ба дараҷае возеҳу дақиқ аст ва мураттибони ин фарҳангномаҳо дар даврони худ қоидаву қонунҳои дастуриро забонро ба ҳубӣ сабт кардаанд [203, с. 18].

Дар робита ба ин, муҳаққиқ Ш. Рустамов таъкид намудааст: «Илми соҳаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла калимасозии он, таърихи дурудароз дошта, пояи аввали он дар давраи пеш аз револютсияи Октябр гузошта шудааст ва он барои ташаккули забоншиносии тоҷик ҳамчун як сарчашмаи асосӣ хизмат кардааст» [115, с. 5].

Тавре дар боло зикраш рафт, дар китобҳои донишмандони асрҳои миёнаи форсу тоҷик, шарҳу тавзеҳи бисёр масъалаҳои забоншиносӣ омада, ҳамчунин, таълифоти муфиде ҳам анҷом додаанд. Чунончи, дар аксари рисолаҳои ба илми сегонаи адабӣ (аруз, қофия, нақди адабӣ) ва мусиқӣ бахшидаи муаллифони асримиёна ба масъалаҳои сарф эътибори ҷиддӣ дода шудааст.

Дар осори ба улуми адабӣ бахшидашуда ва фарҳангҳои тафсирии форсии тоҷикӣ илми морфологияро сарф гуфтаанд. Чунончи, дар қулзуми ҳафтуми фарҳанги тафсирии «Ҳафт қулзум» дар хусуси илми сарф чунин маълумот овардааст: «Бидон, ки илми **сарф** иборат аст, аз қавонине, ки аз донишмандони он доништа шавад ва аҳкоми калима аз рӯи тағйиру табдил ва ғояти он аст, ки аз хондани он масъун мондани зеҳн дар фикр аз хатои лафзӣ ва мавзӯи вай калима аст, зеро ки аз аворизи зотияи вай, ки тағйир ва табдилу ҳазфу зиёдат бошад, баҳс мекунад [201, с. 38].

Донишманди дигаре, ки доир ба илми сарф ва истилоҳоту луғоти ҳамин соҳа ибрози андеша кардааст, Абунаср Муҳаммад ибни Маҳмуди Форобӣ (870-950) мебошад, ки яке аз асарҳои муҳиммаш «Иҳсо(ъ)-ул-улум» буда, ба табақабандии улум баҳшида шудааст. Асар аз панҷ фасл иборат буда, фасли аввали он илми забонро ташкил медиҳад. Аз муҳтавои ин фасл маълум мегардад, ки Абунасри Форобӣ аз асосҳои назарии илми забоншиносӣ, алаҳхусус, таълимоти Арасту дар илми забоншиносӣ, огоҳии комил доштааст. Дар ин асари пурмуҳтавои худ донишманди мумтоз чунин истилоҳоту луғоти соҳаи сарфи забони тоҷикиро қорбурд намуда, роҷеъ ба онҳо чунин назар намудааст: илми забон дар назди миллате дорои ҳафт баҳши бузург аст: 1) илми алфози муфрад; 2) илми алфози мураккаб; 3) илми қавонини алфози муфрад; 4) илми қавонини алфози мураккаб; 5) илми қавонини дуруст навиштан; 6) илми қавонини дуруст хондан; 7) илми қавонини ашъор, илми алфози муфради маънодор, дар як лафз таркиб шудан, дар сохтмони калима, ҳуруфи фаръӣ, ҷамъ, музаккар, муаннас, иштиқоқ, муштақ, тафкик (ҷудо), анвои лафзи муштақ, масдар, анвои феъл, анвои вучӯҳи феъл, замонҳои феъл, алфози мураккаб, қавонини атрофи исм, дар ҳоли таркиб, асмоъ, афъол, мулҳақ (пайваст), исмҳои мусанно, исми ҷамъ, эъробҳо, исму калима, адот...

Дар забоншиносии суннатии тоҷик Абунасри Форобӣ ва Абуалӣ ибни Сино аз анъанаи донишмандони Юнони қадим ва низоми грамматикии араб, ба вижа аз таълимоти Халил ибни Аҳмад ва Сибавайҳ таъсир пазируфта, калимаҳоро тасниф намудаанд. Чунончи, Абунасри Форобӣ дар «Эҳсо(ъ)-ул-улум» калимаҳоро чунин гурӯҳбандӣ намудааст: «Ҳар лафзи муфраде, ки ба чинс ва навъ далолат кунад, ё **исм** аст ё **калима** (феъл) ва ё **адот** (ҳарф)» [224, с. 6].

Абунасри Форобӣ категорияи замонро ҳоси феъл доништа ва ба се замон – гузашта, ҳол (ҳозира) ва оянда ҷудо кардааст: «Ҳар **исм** ба **феъли** музаккар ва муаннас ва муфрад ва мусанно ҷамъ мешавад, вале замон танҳо махсуси феъл аст ва он иборат аз **гузашта** ва **ҳол** ва **оянда** аст» [224, с. 7].

Чунонки мебинем Абунастри Форобӣ зимни чудо кардани замонҳои феъл аз истилоҳоте кор гирифтааст, ки то имрӯз тағйир наёфтааст. Дар забоншиносии имрӯз низ **замони гузашта** ва **замони оянда** мегӯянд, вале ба ҷойи **замони ҳол** **замони ҳозира** гуфта мешавад.

Инчунин, Абуалӣ ибни Сино низ калимаҳоро ба монанди Форобӣ тасниф намудааст. Вале ин донишманд кӯшиш намудааст, ки истилоҳоти тоҷикиро ба кор барад. Чунончи, ӯ зимни таснифот аз истилоҳоти зер кор гирифтааст: «Ҳар лафзи муфрад ё **ном** бувад, ё **куниш** ё **ҳарф**». Ва ба тозӣ номро «исм» хонанд ва мар кунишро нахвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд» [7, с. 34]. Чунон ки мебинам, ӯ дар ин таснифоти худ танҳо як истилоҳи арабӣ – **ҳарфро** ба кор мебарад.

Нуктаи ҷолиби таваҷҷуҳ ин аст, ки Абуалӣ ибни Сино ба ҷойи истилоҳи арабии исму феъл истилоҳи тоҷикии «ном» ва «куниш»-ро ба кор бурдааст. Мутаассифона, ин ду истилоҳи тоҷикӣ дар илми забоншиносии муосири тоҷикӣ ҷорӣ нагардид, танҳо дар китоби бисёр арзишманди забоншинос Саид Ҳалимиён истифода шудааст [150, с. 126].

Абуалӣ ибни Сино дар рисолаи «Мантиқ» калимаҳоро аз рӯйи сохт ба гурӯҳҳо чудо намудааст: «Бояд дониста ояд, ки лафз ду гуна бувад: якеро **муфрад** хонанд, чунон ки гӯӣ: «Зайд» ва «Муҳаммад» ва чунон ки гӯӣ: «мардум» ва «доно» ва якеро мураккаб ва муаллаф хонанд, чунон ки гӯӣ: «Мардум доност» ё гӯӣ: «мардуми доно». Ва то ҳоли **лафзҳои муфрад** дониста наояд, ҳоли лафзҳои мураккаб дониста наояд» [7, с. 30]. Ӯ калимаҳои содаро “лафзи муфрад” гуфтааст, аммо лафзи мураккаб гуфта калимаҳои сохта, мураккаб, таркиб, ибора ва ҷумларо дар назар дорад.

Ҳамин тариқ, Абунастри Форобӣ ва Абуалӣ Сино дар осори худ **54** адад луғоту истилоҳоти баҳши сарфро мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба сифату вижагиҳои онҳо маълумоти пурра додаанд, ки ин нигоштаҳои эшон моҳияти худро имрӯз низ гум накардааст. Нигоштаҳои онҳо роҷеъ ба ҷиҳатҳои сарфӣ дар осори муҳаққиқону донишмандони минбаъда, чун:

Насируддини Тӯсӣ, Шамс Қайс Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва чанде дигарон мавриди корбурд қарор гирифта, такмил ёфтааст.

Дар ташаккулу такомули истилоҳоти баҳши сарф қайдҳои сарфии Шамси Қайси Розӣ мавқеи муҳим дорад. Аз ҷумла, хизмати мондагори донишманди маъруф Шамси Қайси Розӣ вобаста ба илми сарф дар он аст, ки ӯ як зумра қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои сарфии забони тоҷикиро дар шакли мухтасар тафсир намуда, бо ин васила дар омӯзиши калимасозию сарфшиносии тоҷик дар асри XIII асос гузоштааст.

Забоншинос Д. Ҳочев Шамси Қайси Розиро яке аз асогузорони илми забоншиносии классикии тоҷик ва аввалин бунёдгузори дастурнависии тоҷик медонад. Ӯ бисёр масъалаҳои марбути забоншиносиро ба тарзе шарҳу эзоҳ додааст, ки гӯё дар асоси дастовардҳои имрӯзаи забоншиносии тоҷик сурат гирифта бошанд.

Дар «Ал-Муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ бисёр қолабҳои калимасозӣ бо пасвандҳо нишон дода шудааст, ки имрӯз ҳам онҳо мустаъмаланд. Маълумотҳои овардаи Шамси Қайси Розӣ ҳарчанд сирф қайдҳои сарфӣ набошанд ҳам, барои таърихи илми забоншиносии классикии тоҷик, алаҳусна, таърихи дастурнигорӣ аҳаммияти муҳимми назариявӣ доранд. Қайдҳои сарфии Шамси Қайси Розӣ, хусусан, баҳши калимасозии он барои таълифи рисолаҳо минбаъд аз дастури забони форсии тоҷикӣ замина гузоштааст. Ҳамчунин, ӯ зимни баёни афкори забоншиносии худ аз истилоҳоти забоншиносӣ қор гирифтааст.

Дар робита ба ин, чиҳати маълум гардидани ин гуфтаҳо чанде аз мулоҳизоти Шамси Қайси Розиро дар хусуси баёни вожа метавон ҳамчун намуна дар ин қисмат намуна овард, аз ҷумла: «Ҳарфи «ҳ». Аз ин ҳарф илло ҳарфи мавзеъ (исми макон) наёфтам, чунон ки «санглох» ба маънии сангистон ва «девлох», яъне ҷои девон ва он хонаҳои харобу ҷойҳои назеҳи (тозаю босафои) бисёробу гиёхро гӯянд, ки дар шаоби (дараҳо, тангноҳои) кӯҳҳо ва мавзеи ғайри моҳул бошад. Ҳарфи «дол» ва он «мим»-у «нун»-у «дол»-е аст, ки дар охири сифот ба маънии наёт бошад, чунонки

«донишманд», «ҳочатманд», «хунарманд», «дардманд» ва наздик бад-ин маънӣ «худованд»-у «хешованд»-у «бованд», яъне «банд», ки бар пой ниҳанд ва «ованд» хунурот (зарфҳо)-ро гуянд ва ҳамоно дар асл «обванд» будааст» [228, с. 178].

Чунонки дидем, Шамси Қайси Розӣ пасвандҳои “-лох” ва “-манд”-ро ҳарф гуфтааст.

Воқеан, қайдҳои Қайси Розӣ оид ба калимасозӣ як таҳқиқоти мукамалест, ки тамоми ҷабҳаҳои онро фаро гирифтааст. Қайдҳои сарфию наҳвии Шамси Қайси Розӣ низ аз нигоҳи илми забоншиносии имрӯз ҷолибанд. Аз тавзеҳи ин муҳаққиқ бармеояд, ки илмҳои сарфу наҳв дар гузашта мақоми ҳосе дошта, ҳуди ӯ аз онҳо баҳраи комил бардоштааст. Масалан, ӯ ба вазифаи муайянкунондаи соҳибӣ ва пуркунондаи бевосита омадани бандакҷонишини “-ат”-ро чунин шарҳ додааст: “Ва он тое аст, ки дар авоҳири асмоъ (номҳо) маънии изофат ба ҳозир диҳад, чунон ки **аспату ғуломат**. Ва дар авоҳири афъол (феълҳо) маънии замири ҳозир диҳад, чунон ки **медиҳадат** ва **мегуядат**” [228, с. 178].

Ҳамчунин, Шамси Қайси Розӣ бандаки хабарии шахси сеюми ҷамъро ҳачун «ҳарфи робита ва ҷамъ» бо мисол тавзеҳ намудааст, аз ҷумла: «Ҳарфи робита ва ҷамъ ва он нун-у дол-е аст дар охири сифот ғоидаи (маънии) рабти (алоқаи) сифат ба ҷамоат диҳад, чунон ки **олиманд, тавонгаранд**. Дар ҷои дигар ду вазифаи бандаки феълӣ ва хабариро мушаххасан ҷудо кардааст: “Ҳарфи замир ва робита ва ё - е аст, ки дар авоҳири афъол (феълҳо) замири муҳотаб бошад, чунон ки **рафтию меравӣ**. Ва дар авоҳири сифат ҳарфи робита бошад, чунон ки “ту **олимӣ**”, “ту **тавонгарӣ**” [228, с. 178].

Ва ё ҷойи дигар Шамси Қайси Розӣ пасванди шаклсозии «-ча»-ро «ҳарфи тасғир» гуфтааст [228, с. 177].

Инчунин, бандаки хабарии «аст»-ро бо истилоҳи «**ҳарфи робита ва исбот**» қайд менамояд [228, с. 177].

Ҳамзамон, Шамси Қайси Розӣ артикли “-е”-ро «ҳарфи нақара» (танҳо) маънидод намудааст, чунончӣ: «Ва он «ё»-е мулайяна (нармагардонидашуда),

ки дар авохири асмоъ (номҳо) аломати нақара (яктоӣ) бошад, чунон ки «аспе харидам» ва «ғуломе фурӯхтам»» [228, с. 201].

Ва он “алиф”-ею “дол”-е аст, ки дар авохири афъол (феълҳо) маънии дуъо диҳад, чунон ки “бирасод”-у “бидиҳод” ва сирати хоссаи дуъо “бод”-у “мабод” аст ва дар асл “бувод”-у “мабвод” будааст ва “у”-и таҳфифро ҳазф кардаанд (партофтаанд) [228, с. 179].

Ба ҳамин тартиб, Шамси Қайси Розӣ вобаста ба қофиясозӣ ба асосҳои дастури калимасозии забони тоҷикӣ низ аҳаммияти зиёд намуда, дар умум 34 номгӯӣ пасвандҳои калимасозу шаклсозии исму сифатро бо тобишҳои маъноашон дар забон тавсифу баён намудааст. Нуктаи ҷолиби тавачҷуҳ ин аст, ки ин донишманд ба ҳар як пасванд истилоҳи мувофиқро гузоштааст: **ҳарфи “алиф”, ҳарфи фоил ва сифат, ҳарфи нидо ва дуъо, ҳарфи таъзим ва таъҷҷуб, ҳарфи нисбат, ҳарфи таҳсис, ҳарфи шакл ва ҳайат, ҳарфи ҷамъ, ҳарфи ишбоъ, ҳарфи “бе”, ҳарфи “те”, ҳарфи изофат ва замир ва монанди инҳо.**

Бештари истилоҳоти забоншиносие, ки Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» истифода кардааст, дар китоби дарсии Сайидризо Ализодаи Самарқандӣ бо номи «Сарфу наҳви тоҷикӣ» соли 1926 таълиф намудааст, ба қор рафтаанд [16, с. 105].

Хоча Ҳасани Нисорӣ (асри XVI) дар рисолаи таълимии худ «Чаҳор гулзор» исму феълро хеле содаю мушаххас ва ба сурати густурда шарҳу тавзеҳ додааст. Ӯ низ ба мисли Абунасири Форобӣ ва Абуалӣ ибни Сино калимаҳоро ба се даста гурӯҳбандӣ карда, дар шинохти исму феъл чунин гуфтааст: «Бояд донист, ки ҷамеи калимоти мураккаби ҳуруфи таҳҷҷӣ, ки ба тақаллуми инсон мустаъмал аст, се қисм аст: аввал – феъл; дуюм – исм; сеюм – ҳарф» [225, с. 13]. Ин донишманд исмро аз рӯйи маъно гурӯҳбандӣ намуда, истилоҳоти зиёдеро ба қор бурдааст. Чунончи:

1. **Исми зот** ва он ин аст, ки исм дорад, қисм надорад (ҳашм, ақл, ҳаво, бӯ, ҷон ва ғайри он);

2. **Исми сифот** ва он ин аст, ки маҷсум маъа-р-руҳ бошад (ҳайвон, давоб, тапор, мӯр, мағас ва ғайри он);

3. **Исми аъдод** (аз як то даҳ, аз даҳ то сад, аз сад то ҳазор, ҳамчунин рӯз, шаб, моҳ ва сол);

4. **Исми чамъ** ва он ин аст, ки воҳид ҳукми чамъ ва чамъ ҳукми воҳид дорад (мардум, фавҷ, олам, ҷаҳон);

5. **Исми чинс** ва он ин аст, ки бар қалил ва касир итлоқ гардад ва ба иродаи худ рафтан натавонад, то ки касе набарад (қалам, давод, китоб, қоғаз ва ғайри он);

6. **Исми зарф** (масҷид, маҷлис, матлаъ, марча-ҷойи сачда; ҷойи ҷулус; ҷойи тулуъ; ҷойи ручуъ);

7. **Исми масдар** ва он ду қисм аст: яке-аслӣ, ки дар охири он «дан» ё «тан» бошад (омадан, рафтан) дигар-исми масдари таркибӣ ва он низ ду қисм аст; аввал, баъд аз сиғаи мозии мутлақ лафзи «ор» дароваранд, чун «рафтор» ва «гуфтор»; дуюм, он аст, ки баъди сиғаи амр «шин»-и маъҷама дароранд ва ҳарфи охири амрро мақсур хонанд, чун «дониш», «кӯшиш» ва «пӯшиш»; 8. **Исми фоил** ва он низ ба ду қисм аст: аввал- аслӣ, ки муштақ аз масдар бувад, чун «гӯйанда» аз «гуфтан», «раванда» аз «рафтан»...; дуюм – исми фоили таркибӣ... (дастгир, хидматгор, оҳангар, хирадманд...).

Чунон ки мебинем, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ исм ва анвои онро чунон шарҳу тавзеҳи олимонае додааст, ки на дар осори илмию таълимии замони ӯ ва на баъд аз вай ба ин андоза дида намешавад. Илова бар ин, ба ҳар хели исм бисёр истилоҳоти мувофиқро интиҳоб кардааст, ки имрӯз ҳам қобили қабуланд.

Зимни ҷустуҷӯ ва мутолиа дар «Ҷаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ маълум гардид, ки дар асари мазкур беш аз **100** адад луғоту истилоҳоти бахши сарф мавриди қарор гирифтааст.

Ҳамзамон, калимасозӣ яке аз василаҳои асосии ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забон буда, муҳаққиқону олимони гузаштаи ниёгон ба ин манбаи муҳимми рушди забон низ тавачҷуҳ намудаанд. Истилоҳоти мансуби

калимасозӣ дар асарҳои қадима бисёр қорбаст шудааст ва чанде аз онҳоро ба таври намуна дар ин қисмат меоварем:

Иштиток аз як реша сохта шудани калимаҳои дигар аст. Масалан, аз калимаи **ҳамд**-и забони арабӣ дар натиҷаи шикастани решаи калима ва дар қолибҳои муайяни калимасозӣ омадани онҳо калимаҳои зиёд сохта мешавад. Дар ҳамаи ин калимаҳои ҳосилшуда будани ҳамсадоҳои х, м, д ҳатмист: Аҳмад, Ҳомид, Ҳамид, Маҳмуд, Муҳаммад, таҳмид.

Шарҳу тафсири алифи мамдуда. Дар луғатномаи машҳури «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», муаллиф моддаи луғавии алифи мамдударо чунин шарҳ намудааст: «алифи мамдуда (о)-ро ду алиф эътибор кунанд ва дар чунин калимае мисли осӣб (ос-об) як алифро ба «ё» табдил дода, алифи дигарро нигоҳ доштаанд ва калимаи мураккаб ба вучуд овардаанд» [105, с. 236].

Ин қонуниятӣ савтиётӣ (фонетикӣ) ҳангоми тасрифи феълҳое, ки дар таркибашон **алифи мамдуда** доранд, низ риоя карда мешавад. Масалан, аз масдари феъли “оростан” ҳангоми тасриф, махсусуан дар мавриде, ки ба он пешванде афзуда мешавад, ки ҳарфи охираш садонок аст, алифро ба ё табдил медиҳанд, чунончи: биорост – биёрост, биоро – биёро, маоро – маёро ва наоро – наёро шудаанд. Дар ин маврид нақши бандаки изофии –и низ мушоҳида мешавад (масалан, дар осӣ-об-осӣб). Сабаби диссимилятсияи овозӣ дар мисолҳои дар боло зикргардида, ба назари мо, аз тарафи дигар масъалаи артикулятсионӣ (талаффузӣ) мебошад, яъне дар мисолҳои фавқуззикр душвории талаффузи алифи мамдуда дар фосилаи наздик ин тағйиротро талаб намудааст.

Дар таркиби калимаҳое, ки вози охири ҷузъи аввал ва овози аввали ҷузъи дуюм ҳаммаҳраҷ мебошанд, яъне дар мавқеи пайвандшавии онҳо падидаи савтиётӣ қурби маҳраҷ ба назар мерасад, падидаҳои ҳазф ва идғому ташдид низ дида мешаванд. Ин ҳодисаро дар мисолҳои зерин баръало мушоҳида кардан мумкин аст: ним+ман=ниман, бодом+мағз=бодомағз, сапед+дев=сапедев, шарм+манда=шарманда, ғам+манда=ғаманда, паҳн+но=паҳно, як+гон=ягон. Барои муқоиса, дар мисолҳои ду+гон=дугон,

се+гон=сегон, чаҳор+гон=чаҳоргон ва амсоли инҳо падидаи ҳазф ва идғом дида намешаванд, зеро маҳраҷи ҳарфҳои пайванди ҷузъҳо аз якдигар фарқ мекунанд ва дар онҳо душвории талаффузӣ низ мушоҳида намешавад. Аз тарафи дигар дар мисолҳои шаб+бӯ=шаббӯ, шаб+боз=шаббоз таъкид дида мешавад. Дар мисолҳои шаб+пара=шаппара, об+ванд (зарфи об) =ованд бошад идғоми овозҳо аз ҷиҳати қурби маҳраҷ ба назар мерасад. Як қатор калимаҳо аз қабилӣ батар (бадтар), зуттар (зудтар)-ро низ муаллифи фарҳангномаи дар боло зикргардида ба ҳамин гурӯҳ дохил намудааст, ки дар онҳо падидаи ҳазфи овозҳои маҳраҷашон муштарак дида мешавад.

Забони тоҷикӣ ба теъдоди зиёди унсурҳои калимасоз соҳиб аст. Унсурҳои калимасозии забони тоҷикӣ дар китобҳои грамматика, фарҳангу луғатномаҳо ва дастурамалҳои гоҳо ба таври мухтасар ва гоҳо ба гунаи муфассал шарҳу баёни худро ёфтаанд. Инчунин ин унсурҳо, тавре ки мушоҳида мешавад ва дар боло ишора гардид, дар муқаддимаҳо бархе аз фарҳангу луғатномаҳо низ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Оини нуҳуми муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» оид ба унсурҳои калимасозии забони форсии тоҷикӣ баҳс мекунад.

Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» пасванди *-гар* дар радифи пасвандҳои исмсоз, махсусан сохтани исми шахс, оварда шудааст [33, с. 111].

Шарҳи вазифаҳои сарфии пасвандҳо. Дар асари «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», ки қори дастҷамъонаи як гурӯҳ аз забоншиносони варзидаи тоҷик дар солҳои 80-уми асри собиқ мебошад, пасванди *-о* ба гурӯҳи пасвандҳое оварда шудааст, ки исми маънӣ (дар мавриди *-о* исми ҳолат) месозанд ва ба он чунин таъриф пешниҳод шудааст: «Пасванди «*-о*» бемаҳсул буда, аз сифат исми ҳолат месозад: гармо, сармо» [33, с. 117].

Боиси тазаккур аст, ки дар фарҳангномаҳои тафсирии қарнҳои XVI-XIX вазифаҳои грамматикӣ зерини пасванди *-о* пешниҳод гардидааст:

а) барои пайвастанӣ ду калимаи ҳамчунс: хандоханд, зудозуд, печопеч;

б) ду калимаро ба ҳам пайваста маъноӣ ҳама, тамом ва сар то сарро ифода мекунад: саросар, саропо;

в) монанди вои атф(у) калима месозад: такопӯй, такодав;

г) ҳамчун алифи мунодӣ дар охири калимаҳо мурочиатро ифода мекунад: сарваро, саро, ҷаҳонпарваро; ба калима маънии афзунӣ мебахшад: басо, хушо; ба калима маънии хоҳишмандӣ ва талаб мебахшад: наншинадо, шавадо. Агар бо феълҳо ояд, сиғаи дуо месозад: ниғаҳдоро, расонадо;

ғ) ба калима маъноӣ фоилият мебахшад: доно, бино, шунаво, зебо, шикебо, фиребо;

д) ба калима маъноӣ нисбат мебахшад: фароҳо, дарозо, паҳно (фарохӣ, дарозӣ, паҳнӣ).

Оид ба пасванди «-о» (алиф) дар «Ғиёс-ул-луғот» маълумоти зерин зикр гардидааст: а) маънии фаъолият медиҳад: бино, доно, гӯё; б) маънии мафъулият медиҳад: пазиро бод, яъне пазируфта шуда бод; в) маънии лаёқат медиҳад: хоно, пазиро, яъне лоиқӣ хондан ва лоиқӣ пазируфтани; г) барои пайвастанӣ ду калимаи ҳамчинс хизмат мекунад: рангоранг, шабошаб; ғ) маънии масдар медиҳад: паҳно (пахн+о), фароҳо (фарох+о), яъне паҳн шудан ва фарох будан; д) маънии афзунӣ мебахшад: хушо, бадо, яъне бисёр хуш ва бисёр бад; е) барои ҳосил намудани дуои неку бад: диҳод, кунод, бимонод, мирод; ё) маънии нола, навҳаро медиҳад: во фарёдо, во дарёго, во дардо, во вайло; ж) ду калимаро ба ҳам пайваста, маънии сар то сар ва тамомро ифода мекунад: шаборӯз, соломоҳ, саропо; з) алифи зоида ва онро гоҳе дар аввал ва гоҳе дар васит оранд: уштур -шутур, агар-гар, абар-бар, искандар-сикандар, нагунсор, ҳаромкор, ёсаминбор, ки дар асл нагунсар, ҳаромхӯр, ёсаминбар аст [203, с. 83].

Дар муқаддимаи «Бурҳони қотеъ» аломати исми фоил пасванди «-анда» нишон дода шудааст: «Ва аломати исми фоил «нун» ва «дол» ва «-ҳо» бошад, ки дар охири калимот ояд, ҳамчу: хонанда ва гӯянда ва шунаванда» [206, с. 22].

Пасвандҳои исмсоз **-гоҳ** ва **-гаҳ** қайд шудаанд: «Ва аломати исми макон -гоҳ ва -гаҳ бошад, ҳамчу боргоҳу хобгоҳ ва боргаҳу хобгаҳ» [206, с. 23].

Муҳаммадхусайни Бурҳон оид ба ҷонишинҳои шахсии **ӯ** ва шакли ҷамъии он тафсилот дода, «**ӯ**»-ро исми ишора номидааст: «Ва аломати асми ишора дар форсӣ ҳам муфрад ва ҳам ҷамъ мебошад, ҳамчу: **ӯ** ва эшон ва ону онон» [206, с. 23].

Дар робита ба ин, унсурҳои калимасозии дар «Ғиёс-ул-луғот» зикршударо ба чунин гурӯҳҳо тақсим кардан мумкин аст:

1) ба калима маънои соҳибиятро медиҳанд: **-манд: барӯманд, тануманд; -гор** лафзест, ки ба маънии кунанда меояд: ситамгор, гунаҳгор, хидматгор [203, с. 187];

2) Ба калима маънои бисёрӣ ва анбӯҳиро медиҳад: **-лох**: магар бидуни таркиб гуфтан намешавад: санглох... девлох; **-сор**: кӯҳсор ва шохсор; **-зор**: ба маънии макон ва касрат ва анбӯҳии чизе чунон ки: лолазор, гулзор ва бозор, ки ба маънии ҷойи касрати «бо»-ст, ки муҳаффафи «або» -ба маънии таом бошад ва ҳамчунон корзор – ба маънии ҷанг, ки маҳалли касрати кор аст; **-бор**: зангбор, дарёбор; **-ситон //истон**: гулистон, бўстон;

3) Ба калима маънои шабеҳ ва монандиро медиҳад: **-вор**; тақсирвор; **-сор**; девсор, хоксор; **-фаш** – ба маънии монанд, шамшерфаш, девфан, оҳанфаш;

4) Унсури калимасозе, ки касбу корро ифода мекунад: а) **-гар** ва калимаест, ки ба маънии созанда ва кунанда ояд: шишагар; б) хислат ва кирдорро мефаҳмонад: ҳилагар, тавонгар, хусуматгар;

5) Унсурҳои калимасозе, ки ба калима маънии тасвир (хурдӣ) медиҳанд: **-ча**: сангча, бозича, боғча, сароча; **-ак**: сахнак, батак (суроҳии кӯчак, ки барои шароб созанд), мурғак; Пасванди **-ок** ба асоси замони ҳозираи феъл ҳамроҳ шуда, аз феъл исм месозад: хӯрок, мағок ва ғ.;

6) Унсурҳои калимасозе, ки ба калима маънии лаёқат медиҳанд: **-вор**: сӯгвор; **-она-калимаи нисбат** аст, чун моҳона, солона, рӯзона;

7) Унсури калимасозе, ки ба калима маънии доранда мебахшад: -бон: ва ба маънии доранда ояд, чун: филбон, мизбон – касе, ки меҳмонро таом хӯронад, чи лафзи «миз» ба маънии асбоби зиёфат ва курсии таом аст ва калимаи «бон» ба маънии доранда;

8) Унсури калимасозе, ки ба калима ифодаи маънии тавсиф мебахшад: -нок лафзест, ки барои ихтисофи мавсуфе ба сифат дар охири калимот оранд ва ба маънии олуда, оғӯшта...;

9) Унсури калимасозе, ки ба калима маънии нисбат мебахшад: -а: замина, якрӯза, якшаба, думоҳа, садсола, пашмина, зарина; «ё»-и нисбат ба номи он ҷо лоҳиқ карда, исми он чиз қарор диҳанд, чунончи: дабиқӣ, ки навъе аз ҷомаи абрешимӣ бошад, дар асл мансуб аст ба Дабиқ, ки номи шаҳре аст. «ё»-и нисбат (ӣ) дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ дода мешавад: «Бидон, ки ҳарфи «ё» бар ду қисм аст: маъруф ва маҷҳул. Маъруф бар чанд қисм аст: нисбатияи хитобӣ, масдарию лаёқатӣ ва мутакаллимию фоилӣ ва мафъулияи ташбеҳӣ ва барои муболиға. Аввал «ё»-и нисбат, чунончи: ҳичозӣ, ҳиндӣ, румӣ, лочвардӣ ва обӣ ва рағғанӣ ва ҳичрӣ ва чулусӣ» [204, с. 406].

Инчунин, Муҳаммад Ғиёсиддин таъкид мекунад: «Дувум «ё»-и хитоб: ва он баъди асмо ва афъол ояд ва дар охири афъол маънии ту диҳад, чунончи: гуфтӣ ва меҳоҳӣ ва хоҳӣ гирифт ва бурдӣ. Севум **«ё»-и масдарӣ**: ва он баъди асмо ояд, чунончи: тарӣ ва тозагӣ ва покӣ ва расвой ва доноӣ ва биноӣ ва содалавҳӣ ва шикастагӣ ва андӯхгинӣ. Чаҳорум «ё»-и лаёқат: ва он дар авохири масодир ояд, чунончи: хӯрданӣ ва куштанӣ ва рафтани ва гузаштани, яъне лоиқи хӯрдан ва лоиқи куштан ва лоиқи рафтан ва лоиқи гузаштан; Панҷум «ё»-и мутакаллим ва ин тақлиди арабиён аст ва дар охири асмо ва анқоб ояд, чунончи: илоҳӣ ва маҳдумӣ ва устодӣ ва эътирозӣ ва қиблагоҳӣ, яъне илоҳи ман, устоди ман ва маҳдуми ман ва эътирози ман ва қиблагоҳи ман; Шашум «ё»-и фоил: ва он баъди асмо ояд ва маънии кунанда диҳад, чунончи: касбӣ ва кифоятӣ ва ғавғой ва фиребӣ ва васвосӣ, яъне касбкунанда ва кифояткунанда ва ғавғокунанда ва фиребкунанда ва васвоскунанда; ҳафтум «ё»-и мафъул, чунончи: мӯҳрӣ ва санадӣ ва интиҳобкунанда, яъне

мухркардашуда ва санад кардашуда ва интихобкардашуда» [204, с. 406]; 10) Унсури калимасозе, ки маънии масдарӣ медиҳад: -ор, гуфтор, рафтор, дидор, кирдор. Дар зери калимаи «кирдор» чунин гуфта шудааст: «...чун бар лафзи «-ор», ки ифодаи маънии масдарӣ кунад, сиғаи мозиро биёранд, мозӣ ба маънии масдар шавад, чунонки: гуфтор ва рафтор ва дидор» [204, с. 164]; 11) Унсури калимасозе, ки маънии камиро ифода мекунад: - гусор: ғамгусор, майгусор ва ғ. Дар таркиби луғавии «гусор» чунин навишта шудааст: «гусор ва баъзе чунон навишта, ки «гусор» ба маънии шиканандаи чиз, ки нарма бошад ва печида шавад, магар ба шарте ки қисме бад-ӯ мураккаб бошад; ва гоҳе маҷозан ба маънии хӯранда ояд, чаро ки аз хӯрдан чиз кам мегардад ва аз миқдори худ шикаста мешавад: чунончи, майгусор ва ғамгусор» [204, с. 194].

«-хо»-и мухтафӣ хо-и ҳаввазе, ки овозҳои а ва э дар охири калима хонда мешаванд.

лафзи «-ор», пасванди **-ор**, ки калимасоз буда, ҳоло ғайрифаъол аст.

Пешоянди «то»: ба маънии «ибтидои замон», ба маънии «интиҳо», «замон», маънои «маконӣ», барои «кофи рабт» (ки) ояд, ба маънии « иллат (сабаб), натиҷа», ба маънии «ҳаргиз» ва «зинҳор», ба маънии «агар», шарт, маънии «ҳамин ки», «балки» калимаи изроб аст ва дар тараққӣ низ мустаъмал шавад. Ва мураккаб аст аз лафзи арабӣ ва форсӣ, пас форсиюласл набошад. Ва мутааххирин ба маънии низ оранд. Ашраф гӯяд: байт:

Гар бароят хатат машав дилгир,
Балки хайриятат дар он бошад.

[204, с. 44].

Пайвандаки «ки» дар «Ғиёс-ул-луғот»: барои «баён» (ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо сарҷумла пайваст мекунад). Пайвандаки «ки», «ё»-и номаълум (артикли ё-и тавсифӣ) дур ва гоҳе ҳазф ҳам шуданаш мумкин аст; барои «изҳори сабаби муддао» ва ба ҷойи пайвандаки «зеро ки» ояд; **«коф»-и муфочот** ва он маънии «ногоҳ» диҳад; **«коф»-и натиҷа** (ҷумлаи пайрави натиҷаро бо сарҷумла пайваст мекунад), **«коф»-и атф**:

Эй басо аспи тезрав, ки бимонад,

Ки хари ланг чон ба манзил барад.

Дир ин байт «ки»-и дуом ба маънои «балки», «аммо», «вале», «лекин» омадааст; **«коф»-и рабт** ва он аксар барои рабти ду ҷумла (калима) воқеъ шавад; **«коф»-и тафсил** ва он маънии «балки» диҳад; барои «тардид» (радд); «коф» ба маънии «аз» ояд; ба маънии «ҳар чи» ояд; **«коф»-и таъйид** ва ин монанди **«коф»-и таълил** (сабаб) буда, маънои «зеро ки»-ро диҳад; **«коф»-и ташбеҳ** ва маънии «чунончи» ва «ҳамчу»-ро диҳад; **«коф»-и зиёдат**, ки барои ҳусни калом ва тақозои вазн оранд; **«коф»-и тамсил**:

Майи лаългун аз батн сарнагун,

Равон ҳамчунон, к-аз батн кушта хун.

«коф»-и нафӣ (инкор) [204, с. 156]. Ҳамчунин, муҳаққиқ М. Н. Қосимова дар бобати «коф»-и нафӣ маълумоти зерин овардааст: «Кофи нафӣ (тафзилия, истифҳомия) кофест, ки онро бе тағйири маъно бо пешоянди аз (ки/аз) иваз кардан мумкин аст: Ҷаве мушк беҳ ки як тӯда гул» [69, с. 87], «коф» ба маънии «агар»; «коф» ба маънии «ҳам» ва «то» ояд [69, с. 156].

Ҳамзамон, дар «Ҷароғи ҳидоят» **«коф»** дар шакли зерин тафсир шудааст: «коф» гоҳе чунон ояд, ки маҳзуф ё муқаддар бувад муносиби мақом, мисли таъйин ва танкир ва ҷуз он. Ваҳид гӯяд: Метавон кардан ба нармӣ ҳукм бар равшандилон. Аз ду сӯ дандон, ки дар пеши забон истодааст» [121, с. 166]. Пайвандаки «лекин» дар «Ҷароғи Ҳидоят» дар шакли зерин инъикос гардидааст: «лекин» истидрок аст, имолаи «локин»-и арабӣ (ки ба алиф хонанд ва ба ё нависанд) ва баъд аз ҷумла воқеъ шавад масдар ба коф, зеро ки коф барои баён аст ё баёни иллат. Ва дар ин мақом ҳар ду муносиб нест, лекин дар баъзе амокин омада, пайвандаки «ва» (у), «вови (у)-и лузум, ки миёни лозим ва малзум ояд (ду ва зиёда калимаҳои баробарҳуқуқро ба ҳам пайваست мекунад), «вов» (у)-и истибдод (дур), Дар «Ғиёс-ул-луғот» қайд карда мешавад, ки дар наср (баъзан дар назм ҳам) агар «вов» дар байни ду ҷумла воқеъ шуда, онро мафтӯҳ (ва) бояд хонд ва гоҳе маҳфуз ҳам ояд, ки ин баъзан сабаби фасоҳат ва балоғати сухан бошад:

Ба қадри ҳар суқун роҳат бувад бингар маротибро,

Давидан, рафтан, истодан, нишастан, хуфтану мурдан (Соиб).

Дар миёни адад зикр намудани пайвандаки «вов» (у) ҳалали фасоҳати суҳан аст: Бӯса гирифта аз лабаш: як, ду, се, чор, панҷ, шаш; «вов» (у)-и зоид ва он ягон маъниро ифода накарда, бештар бар аввали лафзи «лекин» ҳамроҳ шуда меояд:

Ки эй некбахт, ин на шакли ман аст,

Валекин қалам дар кафи душман аст.

«вов» (у) ба маънии «маа» (бо) ояд ва баъзан онро **«вов»-и тасвия (баробарӣ)** гӯянд: Пириву сад айб чунин гуфтаанд, Яъне, пирӣ сад айбу нақс ва ишкел дорад; **«вов»-и таҳфиф**, яъне аз муҳаффаф кардани лафзи «ва» пайдо шудааст: Ба ғайр аз ин, дар аввали лафзи арабӣ омадани пайвандаки «ва» (у), мавқеи навишта шудани он дар хатти арабӣ, ки ҷиҳати овоии ин ҳарфро (овозро) инъикос мекунад, низ ишора шудааст.

Ҳуруфи атифа пайвандак аст.

Тардид (рад) кардан.

Дар алифбои арабиасоси форсии тоҷикӣ ин ҳарф ба ғайр аз пайвандак будан, овозҳои ё, е, й, и-ро ифода мекунад, ки дар боло шарҳу эзоҳ ёфтанд. Илова ба ин, дар мақолаҳои луғавии **«балки»**, **«чун»**, **«чу»** маъноҳои луғавӣ-грамматикӣ ин пайвандакҳо ба таври мухтасар шарҳ шудааст. Боиси зикр аст, ки дар луғатҳои тафсирии мавриди назар вижагиҳои муштараквазифа доштани пайвандаки **«чун»** таъкид шудааст. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «чун барои чанд маънӣ ояд: **чуни вақтия** ба маънии вақте ки, яъне ҳоли замонро ифода мекунад; **чуни ташбеҳ**, ки ба маънии монанд ояд, яъне ҳоли монандиро ифода мекунад; **чуни шарт** ба маънии ҳоли шарт, ки бо пайвандакҳои **агар, гар, ар** низ ифода меёбад; **чун барои истиҳом** ояд ва маънии **чи гуна диҳад** ва ба маънии **чаро** низ ояд» [121, с. 264], яъне ҳоли сабабро ифода кунад. Пайвандаки «чунон» дар «Чароғи ҳидоят» дар шакли зерини шарҳи забоншиносӣ инъикос гардидааст: «чунон» калимаест, ки дар мақоми ишорати баъид мустаъмал шавад ва маънии қадар ва миқдор аз он

ҳосил гардад. Ва то коф баъд аз он наёранд, ба маънии ишорат мустафод нагардад, балки ба маънии ишорат бошад, танҳо агарчи ин маънии аслаш нест. Ва дар аксари каломи кудамо ва баъзе мутааххирин мисли Зулолӣ, чунонки ба... [121, с. 67].

Вови маъруф вови маълум, яъне дар хатти арабӣ талаффуз мешавад, вале навишта намешавад.

Ё ифодакунандаи садоноки у-и кӯтоҳ аст, ки талаффуз мешаваду навишта намешавад.

Мазмум номи дигари замма аст, ки бар ифодаи садоноки кӯтоҳи у меояд.

Максур номи дигари касра аст, ки бар ифодаи садоноки кӯтоҳи у

Тафовут фарқ, дурии байни ду чиз; бубин тафовути раҳ аз кучост то ба кучо (зарб.).

Ҳамон гунае ки ба чашм мерасад, дар «Ғиёс-ул-луғот» ва «Чароғи ҳидоят» доир ба пайвандакҳо ба таври пароканда бошад ҳам, маълумоти нисбатан возеҳ зикр шудааст. Ин маълумотҳо аз ҷониби муаллифи фарҳангҳо бештар ҳамчун хусусияти маъноии пайвандакҳо маънидод гардида, пайвандакҳоро асосан ба воситаи муродиф шарҳ ёфтаанд. Гарчанде, ки вижагии маъноии пайвандакҳо чун ҳиссаи ёридиҳандаи нутқ хусусияти грамматикаиро низ муайян мекунад, таснифоти маъноии пайвандакҳоро дар «Ғиёс-ул-луғот» ва «Чароғи ҳидоят» чун таснифоти вижагии дастурӣ ба инобат гирифтани мумкин аст. Аз ин рӯ, ин таснифот барои лексикографияи имрӯза низ маълумоти пуларзиш дода метавонад.

Пайвандаки «то», ки дар забони адабии муосири тоҷик сервазифа аст, дар фарҳанги «Чароғи ҳидоят» чунин тасфир ёфтааст: «то-ҳарфи шарт аст ва гоҳе барои фоида ва ғоят низ ояд» [121, с. 59].

Дор робита ба истилоҳоти бахши калимасозӣ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ҷойгоҳи мондагоре гузоштааст. Дар мисолҳои дар зер овардашуда маълум мегардад, ки садоноки “а” бо пайвасти гардидан ба аввали пайвандакҳо пешояндҳо, маъноро дигар мекунад. Ба ақидаи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ин

«алиф»-и васл мебошад: Чунончи, або, агар, абар, абе, ки дар асл «гар», «бо», «бар», «бе» мебошанд.

Боиси тазаккур аст, ки дар бархе осори дигари забоншиносони гузашта ва луғату фарҳангҳои тафсирии пешин алифро дар ин гунаи калимаҳо «алиф»-и зоида шуморидаанд. Вобаста ба ин, ақида дар мақолаи М.Н.Қосимова низ ишора гардидааст.

Чи тавре ки аз ин андашаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар бобати чанд унсури шаклсозу як воситаи калимасоз дида мешавад, ҳатто вижагии муродифии воситаҳои калимасозро ҳам таъкид намудааст.

Дигар тарафи бисёр возеҳу эзоҳи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар хусуси калимасозӣ ба он равона шудааст, ки ӯ нозуктарин тобишҳои маъноӣ ва хурдтарин вазифаи воситаҳои калимасозиро дарҷ намуда, бо мисолҳои фаровон тасдиқ мекунад. Аз ҷумла, дар бораи садоноки «о» мулоҳиза намуда, қайд мекунад, ки ин ҳарф («алиф»-и муқобили) дар охири калимаҳои «бас», «хуш», «бад» омада, вазифаи пасванди дараҷасозии «тар»-ро иҷро мекунад, аз ҷумла: «басо», ба маънии «бисёртар», «хушо» ба маънии «хуштар» ва «бадо» ба маънии «бадтар».

Эй басо аспӣ тезрав, ки бимонад,

Ки хари ланг хон ба манзил барад.

(Саъдӣ)

Илова бар ин, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ таъкид мекунад, ки садоноки «о» ба охири калимаҳои «фарох», «жарф» пайваст (васл) шуда, маънии масдарӣ медиҳад, чун «фарохо», «жарфо», яъне «фарох будан», «жарф будан».

Ба андешаи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар калимаҳои «гӯй», «чӯй», «бино», «доно» пасванди «о» (ба истилоҳи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ «алиф»и фаъолият) аз асоси замони ҳозираи феъл (ба истилоҳи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ сифаи амр): гӯй, бин, дон, чӯй, ки аз масдарҳои «чӯстан», «гуфтан», «дидан», «донистан», гирифта шудаанд, сифат сохтааст, ки маънии сифати феълии «чӯянда», «гӯянда», «бинанда», «донанда»-ро дорад.

«Чаҳорум – «алиф»-и фаъолият» ва он дар охири алфоз маънии фоил пайдо кунад, чун «гӯйю», «чӯйю» ва «доно» ба маънии «гӯянда», «чӯянда», «бинанда», «донанда» ва ин «алиф» дар форсӣ баъди сиғаи амр дарояд.

Таъолиллаҳ раҳе қайюму доно,

Тавоноидеҳи ҳар нотаваоно (Ҷомӣ).

Ба хотири равшан гардидаи ин матлаб андешаҳои зиёди Хоҷа Ҳасани Нисорино вобаста ба ванди калимасоз меоварем:

Пасванди -иш, -ор.

Пасванди -иш, бинобар ақидаи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, аз асоси замони ҳозираи феъл (ба таъбири ӯ сиғаи амр) калимаҳои нав (одатан исм) месозад ва калимаҳои зеринро ҳамчун намуна пешниҳод намудааст: **гузориш, дониш, биниш, коҳиш, нигориш, хоҳиш, супориш.**

Қайд кардан ба маврид аст, ки олими нуктасанҷ дар ҷойи дигар қайд кардааст, ки пасванди -иш ба охири сиғаи амр (асоси замони ҳозираи феъл) васл шуда, масдар месозад, чун «дониш», «кӯшиш», «пӯшиш» [147, с. 173].

Ҳамзамон, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ пасванди «-ор»-ро лафзе доништааст, ки баъди сиғаи мутлақ (асоси замони гузаштаи феъл) дароранд ва ин ҳам масдар созад, чун «гуфтор», «рафтор».

Ҳамчунин, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ вижагии дигари калимасозии пасвандҳои: -дон, -када, -истон, -зор, -анда, -гир, - манд, -вар, -ур, -гин, -нок, -бон, -гор, -гоҳ- ро бо мисолҳо шарҳу эзоҳ кардааст.

Пасванди «-када»-ро ба гурӯҳи исми макон мақбул доништа, калимаҳои «**майкада**», «**оташкада**», «**буткада**»-ро гуна овардааст. Пасвандҳои -зор, истон -ҳам, исми зарф месозанд ва ӯ калимаҳои зеринро ҳамчун намуна пешниҳод намудааст: **намакзор, корзор, лолазор, гулистон, бўстон, найистон, шабистон, дабистон.**

Илова бар ин, дар бобати пасвандҳое, ки исми зарф (исми макон) месозанд, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ пасванди «-гоҳ»-ро оварда ва чунин калимаҳоро бо мисол меорад: **хобгоҳ, оромгоҳ, ҳарбгоҳ.**

Дар ҷойи дигар Хоҷа Ҳасани Нисорӣ пасвандҳои- анда, -гор, -гар, -манд, -вар, -ур, -гин, -нок, **-бон**-ро ҳамчун пасвандҳои исми фоилсоз бо мисолҳо тавсир кардааст.

Инчунин, пасванди **-анда** ба калимае васл гардида, исми фоил месозад, ки муштак аз масдар аст, чун геӯанда, аз «гуфтан»=гӯй+анда; раванда аз «рафтан»=рав+анда; хӯранда аз «хӯрдан» хӯр+анда; нӯшанда аз «нӯшидан»=нӯш+анда.

Пасванди **-гор** исми фоил месозад, чун **хидматгор, парҳезгор** ба маънии хидматкунанда ва парҳезкунанда.

Пасванди -гар: ситамгар, оҳангар – бо маънии ситамкунанда ва оҳансозанда.

Пасванди -манд: давлатманд, хирадманд – ба маънии дорандаи давлат ва дорандаи хирад.

Пасванди -вар: тоҷвар, ҳунарвар – ба маънии дорандаи тоҷ ва дорандаи ҳунар.

Пасванди -ур: муздур, ранҷур.

Пасванди -гин: ҳашмгин, андӯҳгин – ба маънии дорандаи ҳашм ва дорандаи андӯҳ.

Пасванди -нок: ҳавлноқ, ғамноқ, дардноқ, ситамноқ – ба маънии ситамкунанда, ғамкунанда, ҳавлкунанда, дардкунанда.

Пасванди -бон: шутурбон, филбон, меҳрбон - ба маънии нигоҳдорандаи фил, нигоҳдорандаи шутур, нигоҳдорандаи меҳр.

Пасванди -а. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ин пасвандро «ҳо»-и мухтафӣ (нуҳуфта, пешида) номида, ҳангоми шарҳи вазифаю маъноҳои он ҳамин хусусиятҳои пасванди «-а»-ро дар назар дошта будааст.

Ин пасванд, тибқи ақидаи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ба охири исмҳо пайваст (васл) гардида, маънии лаёқат (лоиқӣ, сазовори чизе, касе) пайдо мекунад.

Дар ин вазифа пасванди «-а» ба охири исму калимаҳои дигар пайваст (васл) шуда, сифатҳои нисбӣ месозад. Чунончи: шохнома, сипоҳнома,

мардона, занона, ҳамакора, нокора, яъне лоиқи шоҳон, лоиқи сипоҳон, лоиқи мардон, лоиқи занон, лоиқи ҳар кор, лоиқи ҳеҷ кор ва ғ.

Ҳамин тариқ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ таъкид кардааст, ки баъзе исмҳои чондору бечоне, ки бо садонокӣ «а» тамом мешаванд, пасванди ҷамъбандии «-ҷот» қабул мекунанд: парвонаҷот, мевачот, навиштаҷот, корхонаҷот. Инчунин, дар ин бобат яке аз махсусияти сохти дастурии забони адабии тоҷик ифода меёбад. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар ин бобат таъкид намудааст: «Ва агар онро (яъне исмҳои, ки бо «ҳо»-и мухтафӣ тамом мешаванд) ба кӯидаи араб аз «алиф» ва «то» ҷамъ созанд, «ҳо»-и мухтафиро бо «ҷим»-и тозӣ бадал намоянд, чун «парвона» ва «парвонаҷот»; «мева» ва «мевачот»; «навишта» ва «навиштаҷот»; «корхона» ва «корхонаҷот» ва ғайра» [147, с. 169].

Хулоса, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ асосҳои қавонии сарфӣ ва калимасозии забони адабии тоҷикро хуб медонистааст ва дар шарҳи ҳар як ҳодисаи сарфию калимасозӣ онро нақӯ тавзеҳ додааст. Ё маъмултарин унсурҳои калимасозу шаклсозро бо нозуктарин ҷилоҳои маъноиашон шарҳ бастааст, ки аксари муҳокимаю хулосаҳои илмӣ вай дар китобҳои таълимии грамматикаҳои имрӯза дида мешаванд.

Дар ин қисмати рисола шаклгирии истилоҳоти бахши калимасозӣ, ки яке аз муҳимтарин қисматҳои забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад, мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифт ва ҷанбаҳои мухталифи он аз нигоҳи илмӣ забоншиносӣ муайян гардид.

Ҳамин тавр, оид ба сарфиёт ё морфология дар таърихи илмӣ забоншиносӣ истилоҳоти зиёде қорбаст мегардид ва ин истилоҳот тавассути осори илмӣ, ки аз ҷанге онҳо дар боло луғоту истилоҳоти илмӣ савтиётро чун намуна овардаем, то замони мо расидаанд.

Зимни омӯзиши сачашмаву маводди бадастомада маълум гардид, ки истилоҳоти соҳаи сарфиёт ё морфология дар осори олимону донишмандони форсу тоҷик ба таври васеъ қорбурд гардидааст ва истилоҳоти забоншиносии тоҷик реша ва умқи тӯлонӣ дорад. Истилоҳоти сарфӣ, ки дар осори илмӣ

таълимии гузаштаи мо доир ба кор рафтааст, шоистаи пазирой ва бо андак коркарду тасҳеҳ шоистаи ворид кардан ба дастуру китобҳои дарсӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикианд.

2.4. Истилоҳоти баҳши наҳв

Илме, ки қоидаҳои ҷумлабандӣ ва нисбати калимаҳоро дар таркиби ибороту ҷумла меомӯзад, наҳв меноманд. Илми наҳв сухан, яъне каломро, таҳлилу таҳқиқ менамояд. Аз ин рӯ, вай қавонини сухани амалӣ – нутқро меомӯзад, на сухани холиси таълифиро, ки аз ҳам фарқи муайяне доранд. Зимни омӯзиши мавод маълум гардид, ки дар таълимоти олимону донишмандони пешин, дар миёни илми адаб мавқеи наҳв ҳамчун як баҳши асосӣ ва муҳимро ташкил медиҳад. Қисми зиёди олимоне, ки ба таснифу гурӯҳбандии улум машғул шудаанд, илми наҳвро ба илми мантиқ иртибот донистаанд ва ин бесабаб нест.

Мафҳуми «наҳв» арабӣ буда, дар луғатҳо ба шаклу усулҳои гуногун ифода ёфтааст. Масалан, дар луғати муътабари «Ғиёс-ул-луғот» чунин маънидод шудааст: «Наҳв ба маънии сӯй ва роҳ ва монанд; ва номи илме, ки эъроби каломи араб бад-он дониста шавад» [204, с. 338].

Ҳамзамон, дар «Фарҳанги Амид» калимаи «наҳв» чунин шарҳ ёфтааст: «Наҳв» мисл, монанд, ҷониб номи илме, ки дар хусуси эъроби калимот ва қавоиди дуруст хондани калимоти араб баҳс мекунад [153, с. 280].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бошад мафҳуми «наҳв» чунин омадааст: «Наҳв» яке аз қисматҳои грамматика, ки аз ҷумла баҳс мекунад, синтаксис» [215, с. 846].

Илова ба ин, таҳиягарони «Фарҳанги форсӣ-русӣ» мафҳуми «наҳв»-ро ҳамчун муодили истилоҳи лингвистии «синтаксис» шуморида, чунин навиштаанд: наҳв – синтаксис» [188, с. 265].

Истилоҳоти мансуби наҳв ин қадар зиёд нест ва чанде аз онҳоро меоварем:

Изофат. Дар наҳви забони тоҷикӣ изофат, ки дар алоқамандии муайянкунанда бо муайяншаванда корбаст мегардад ва бо ёрии бандаки -и сурат мегирад, аҳамияти бузург дорад. Гузаштагон аз рӯи ифодаи маъноҳои муайяншаванда ва муайянкунанда изофатро ба гурӯҳҳо ҷудо кардаанд. Изофат аз назари муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» даҳ вазифа дорад:

1. Тамликӣ – исму исме, ки соҳибият ва моликиятро мефаҳмонад: Қадди бунафша чун сари зулфи бутон шикаста шуд. Бадри Чочӣ

2. Тахсисӣ – муносибати ҷузъу кулл, яъне ҷузъи якдигар будани ду исм:

Чун барги лола доғи маро тоза сохтӣ,
Эй шохи гул, ба сайри гулистон хуш омадӣ. (Сайидо).

3. Тавзеҳӣ, яъне баёния;
Зи дарёи Уммон баромад касе,
Арабдидаю турку тоҷик басте. (Саъдӣ).

4. Табйинӣ - ду исме, ки аз ҷӣ сохта шуданро мефаҳмонад:
Аз он набид, ки чун барфитад бе ҷоми булӯр,
Гумон барӣ, ки насаб дорад аз ақиқи музоб. (Фаррухӣ).

1. Ташбеҳӣ [мачозӣ] – ду исм, ки маънои мачозӣ дорад (ибораҳои устувор):

Шӯҳӣ макун, ки мурғи дили беқарори ман,
Савдои доми ошиқӣ аз сар бадар накард. (Ҳофиз).

6. Тавсифӣ аз исму сифати аслии иборат аст:

Соқӣ бирав, ки бодаи гулранг бе рухаш,
Гар оби зиндагист, ки заҳри ҳалоки мост. (Ҳилолӣ).

7. Мачозӣ - ду исм ҳамчун истиора меояд:

Беҳтар зи бори ҳикмат бар шохи нафс бор нест,
Хуштар зи лафзи доно зи оқилон шакар нест. Носири Хусрав

8. Зарфӣ – исму исме, ки мансуби ашё аст:

Аз суффаи хона то ба даҳлез,
Мекард зи хуни дида гулрез. (Шоҳин).

Иқтиронӣ – ду исм наздикии маъно доранд;

Бар пойи зулм ҳайбати ӯ пойбанд шуд,

Дар дасти аҳд давлати ӯ давтора шуд. (Абулфарами Рунӣ).

10. Изофати бааднии мулобасат муқоисаи чизе ба чизеро мефаҳмонад:

Беҳ аст аз рӯи неку номи неку. Зарбулмасал

Ба воситаи номи ҳарфҳо низ истилоҳоти соҳаи наҳв сохта шудааст:

Алиф.

Алифи тасмия дар охири исмҳои хос меояд ва вазифаи мухотабро адо менамояд;

Алифи нидо дар охири исмҳои ҷинси мансуби шахс [ё ташхисшуда] меояд ва вазифаи мухотабро адо менамояд;

Алифи нудба. Овози о дар охири калима омада, ба он маънои таассуфро медиҳад ва дар ҷумла ба вазифаи калимаи туфайлӣ меояд;

Бо. Бо-и қасамия пешоянди ба мебошад, ки дар қасам хӯрдан, ба мисли ба Худо [яъне қасам ба номи Худо], ба дӯстӣ [яъне қасам ба дӯстие, ки дорам], меояд ва таркибҳои туфайлӣ аст;

То. То-и шарт пайвандаки шартии то, ки дар ҷумлаи пайрави шартӣ корбаст мешавад;

То-и сабаб ҷумлаи пайрави сабабро ба сарҷумла тобеъ мекунад;

То-и иллат ҷумлаи пайрави мақсадро ба сарҷумла тобеъ мекунад;

То-и рабт // ихтисор пайвандаки то, ки бо ҷумлаи пайрави пурқунанда меояд;

Ро. Бо ҳарфи -ро ҳам истилоҳоти наҳвӣ сохта шудааст.

Ро-и изофат пасоянди -ро, ки вазифаи бандаки изофиро адо менамояд: дилро калид = калиди дил, волиро орзу – орзуи волӣ.

Ро-и мафъул пасоянди -ро, ки дар шаклдиҳии пурқунанда хидмат мекунад;

Ро-и сабабия пасоянди -ро, ки сабабро ифода менамояд ва дар калимаи қазо [қазоро] меояд, ки бо калимаи иттифоқан муродиф аст;

Коф дар осори гузаштагон пайвандаки **ки** ва вазифаҳои наҳвии он бо истилоҳҳои гуногун баён гардидаанд.

Кофи баён пайвандаки тобеъкунанда;

Кофи иллат – пайвандаки ки барои алоқамандии ҷумлаи пайрави сабаб бо сарҷумла;

Кофи шарт – пайвандаки ки барои алоқамандии ҷумлаи пайрави шарт бо сарҷумла;

Вови атф//отифа. Яке аз вазифаҳои вови атф // отифа пайвандаки -у аст, ки барои алоқамандии аъзоҳои ҷидаи ҷумла меояд;

Музоф муайяншаванда аст;

Музофилайх муайянкунанда аст;

Калимаи истифҳом ду навъ аст: **Эзоҳӣ.** Эзоҳӣ як навъи баёниҳо ва аъзоҳои истисноӣ аст: челон-унноб, ангур-инаб, дулб-чанор.

Эзоҳ бо ёрии калимаи яъне;

Алқозӣ-он, ки ҳама ӯро нафрин кунанд;

Алғаммоз – муншии девон...

Алшайх – иблис,

Алшароб – боиси ошӯб.

8. **Акс.** Дар як мисраъ ё як байт ҷой иваз кардани ҷойҳои аъзон ҷумларо мегӯянд;

Ҷумлаи муътариза ҷумлаи эзоҳӣ аст, ки онро дар забоншиносии кунунӣ ҷумлаи туфайлӣ меноманд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар бисёри осору таълифоти донишмандону муҳаққиқони пешини форсу тоҷик оид ба ибора маълумоти пурарзиш дида шудааст, дар ин хусус Хоҷа Ҳасани Нисорӣ анъанаи муҳаққиқони пешинро идома додааст.

Дар низоми наҳви гузашта ибораҳоро доир ба тарзу усулҳои робита ва муносибати маъноии онҳо таснифу гурӯҳбандӣ намудаанд. Аз ҷумла, дар китоби «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ гули чоруми гулзори аввал «Дар тақсимоати изофат ва қоидаи маҳмуд бар қалб» унвон гирифтааст,

истилоҳоти соҳаи наҳвии марбут ба забоншиносӣ мавриди қорбурд қарор гирифтааст, ки асосан доир ба ибораорӣ, хусусан, ибораҳои изофӣ баҳс мекунад.

Донишманди нуктасанҷ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ибораҳои изофиро ба чунин навъҳо тасниф кардааст[266]:

1. Изофати баёнӣ. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар хусуси изофати баёнӣ ибораҳои изофии муносибати хосеро дар назар дорад, ки ҳиссаи тобеашон дар забоншиносии муосири тоҷик муайянкунандаи изофии соҳибӣ ва баёнӣи изофӣ номида мешавад. Муҳаққиқ аз мавқеи бандаки изофӣ ва вазифаву маънови вожаҳои эзоҳдиҳанда, яъне муайянкунанда, ин навъи ибораи изофиро дар навбати худ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардааст.

1. Изофати баёни мутаккалим (муайянкунандаи изофии бо ҷонишини шахси якум ифодаёфта), ки дар забони шахси гӯянда воқеъ шавад. Ба мисли: падари ман, писари ман, сари ман. Дар асл, – мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, падарам, писарам, сарам бошад.

2. Изофати баёни мутаккалим маъал (муайянкунандаи изофии соҳибии бо ҷонишини шахси якуми ҷамъ ифодаёфта). Чунончи: саломӣ мо, паёми мо[142].

3. Изофати баёни мухотаб ғайр (муайянкунандаи изофии соҳибӣ, ки бо ҷонишини шахси дувуми танҳо ифода меёбад). Чунончи, падари ту, писари ту, сари ту. Дар асл, – мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, падарат, писарат, сарат, дарат бошад[142].

4. Изофати баёни мушорунилайх (муайянкунандаи изофии соҳибӣ, ки бо ҷонишини шахси савуми танҳо ифода мешавад). Масалан: падари ӯ, писари ӯ, сари ӯ, дари ӯ. Дар асл, – мегӯяд Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, падараш, писараш, сараш, дараш бошад.

5. Изофати баёни истифҳом (муайянкунандаи изофие, ки бо масдару исм ифода мешавад) чун вақти хӯрдан, ҳангоми нишастан, навбати шом, ривочи ом.

6. Изофати тахсисӣ (муайянкунандаи изофии соҳиби худою хоскунӣ). Дар ин навъи ибораҳои изофӣ исме, ки дар нақши муайянкунанда меояд, исми муайяншавандаро мушаххас мекунад. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар ин бобат қайд кардааст: «Изофати тахсисӣ он, ки лафзи омро ба сӯи лафзи хос музоф кунанд, то фоидаи хусусият диҳад ва умумият мундафъ (мушаххас) шавад. Чунончи: дарахти анор, байти Саъдӣ, ғуломи Зайд, аспӣ Амру[266].

II. Навъи дуҷуми ибораҳои изофиро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ **изофати мавсуфӣ** (муайянкунандаҳои изофии аломат) ба назар гирифта, онро ба ҳафт навъ гурӯҳбандӣ намудааст:

1. Изофати мавсуфии мучаррад (муайянкунандаи изофии аломати тавсифӣ (аслӣ)).

Мисолҳо: сухани **дурушт**, қавли **дуруст**, заҳри **қотил**, мардуми **қобил**.

2. Изофати мавсуфии нафӣ (ибораҳои изофие, ки ба ҷойи муайянкунандашон сифатҳои сохта меоянд.) Ин ҳел сифатҳоро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ исми фоили нафӣ гуфтааст, ки ҳеле мувофиқ аст. Чунончи, мардуми беҳунар, дарахти бебар, мурғи бебар, маҷлиси бешароб, боми бедар, чашмаи беоб.

3. Изофати мавсуфии баёни ҳол (ибораҳои изофии тавсифие, ки муайянкунандашон сифати амалу ҳолати муайяншавандаро мефаҳмонад). Ин шакли муайянкунандаҳои изофӣ ҳамвазну ҳаммаъноӣ чумлаи пайрави муайянкунанда аст: Чунончи, аспӣ тезрафтор, ёри ширингуфтор, писари саодатниҳод, бандаи дурустэътиқод.

4. Изофати мавсуфии таркибӣ (ибораҳои изофие, ки ба ҷойи муайянкунандааш калимаҳои мураккаби аз исму асоси феъл таркибёфта меоянд). Аз чумла, марди суханчин = сухан+чин, чашми айббин = айб+бин, ёри дилнишин = дил+нишин, дарвешӣ ҳақгузин = ҳақ+гузин, соҳиби ғарибпарвар = ғариб+ парвар, ҳокими додгустар = дод+густар, маъшуқи дилҷе = дил-ҷӯ, шоири ширингӯ = ширин+гӯ.

5. Изофати мавсуфийи ташбеҳӣ (ибораҳои изофие, ки ба ҷойи муайянкунандаи аломат сифатҳои мураккаби навъи тобеъ истифода мешавад). Аз ҷумла: мардуми сангдил, ёри оташмиҷоз, дилбари паричеҳра,

6. Изофати мавсуфийи ташбеҳи таркибӣ, ба ақидаи Хоҷа Ҳасани Нисорӣ он аст, ки баъди мавсуф ба ҷои сифат исми фоили тартибӣ маъна калимаи «но», ки барои нафӣ мавзӯ аст, истифода мешавад. Мисол, олими нопарҳезгор, ёри номехрубон, писари носоодатманд.

7. Изофати мавсуфийи сифатайн (ибораҳои изофие, ки муайянкунандааш пай дар пай меояд). Мисол: худованди мардумшинос ва равшанқисс, соҳиби мушфиқ ва мехрубон, рафиқи тундҷӯй ва айбҷӯй, дарवेशи ҳақгузин ва ҳақбин.

III. Навъи сеюми ибораҳои изофиро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ **изофати ташбеҳӣ** шуморида, таъкид мекунад, ки: «Изофати ташбеҳӣ он аст, ки баъди мушаббаҳ-бихӣ зикри мушаббаҳ гардад ва ҳарфи охири мушаббаҳ-бихиро мақсур хонанд ва он касраро изофати ташбеҳӣ номанд, чун «баҳри илм» ва «кеҳи ҳилм», яъне «илм монанди баҳр» ва «ҳилм монанди кӯҳ». «Баҳр» ва «кӯҳ» мушаббаҳ-бихӣ, «илм» ва «ҳилм» мушаббаҳ мебошанд»[142].

IV. Навъи чоруми ибораҳои изофиро Хоҷа Ҳасани Нисорӣ **изофати истиора** номидааст ва ҷунин намуди ибораҳои изофиро мисол овардааст: канори ҷаҳон, ҷашми осмон.

Дар ҷунин ифодаҳо калимаи дар нақши муайянкунандабуда на ба маънои аслӣ, балки бо маънои пӯшида ё маҷозияш меояд.

Чи хеле ки аз тавзеҳу шарҳи муносибатҳои маъноии ибораҳои изофӣ, ки Хоҷа Ҳасани Нисорӣ овардааст, маълум гардид, ки муаллиф ба асоси гурӯҳбандии ин навъи ибораҳо, асосан маъною вазифаи муайянкунандаро гузоштааст. Аз ин ҷост, ки дар гурӯҳбандии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ибораҳои изофии маҷозӣ ва истиоравӣ ҳамчун гурӯҳи алоҳида ҷудо карда шудааст [225, с. 76].

Хулоса, аз ин мисолҳо маълум гардид, ки илми наҳв (синтаксис) дар даврони гузашта ба сифати як қисмати муҳимму алоҳидаи илми забоншиносӣ

махсуб ёфта, донишмандони ин фан асоситарин масоили марбути ин бахшро дар таълифоти хеш мавриди баҳс қарор дода, истилоҳоту луғоти илми забоншиносии соҳаи нахвро мавриди қорбурд қарор дода, инчунин, ин истилоҳотро шарҳу эзоҳ додаанд.

БОБИ III. ИСТИЛОҲОТИ ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК ДАР ДАВРОНИ МУОСИР

Пажӯҳишу омӯзиши ин ё он мавзӯ вобаста ба илмҳои муосир дар гурӯҳбандӣ ба давраҳои ташаккулу тақомул ва рушду нуму, бурду боҳти соҳа натиҷа ва дастоварди мушаххас меорад, агар таҳқиқ ва баррасӣ воқеъбинона ва аз нуқтаи назари илмӣ асоснок гузаронида шавад. Дар ин қорӣ илмӣ дар боби мавриди назар вобаста ба мақому ҷойгоҳи истилоҳоти забоншиносӣ дар даври муосир суҳан меравад. Барои саҳеҳият ва муайян намудани омӯзишу қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даври муосир ин давра ба ду марҳила ҷудо мегардад – даври шуравӣ ва замони Истиқлол.

Дар даври шуравӣ забоншиносӣ яке аз илмҳои буд, ки аҳаммияти қалони иҷтимоӣ ва сиёсӣ пайдо қард. Давраи шӯравиро метонавонем замони рушди илмҳои гуногун, аз ҷумла забоншиносӣ гӯем. Инқилоби Октябр ва ташкили давлати шуравӣ ба таҳаввулоти зиёди илмӣ, фарҳангӣ ва забонӣ боис гардид ва ба рушди истилоҳоти забоншиносӣ таъсир расонд. Дар ин давра забоншиносон кӯшиш мекарданд, ки истилоҳоти нав ва мувофиқ барои рушди забонҳои миллиро ба вуҷуд оранд.

Баъд аз таъсис ёфтани Иттиҳоди Шуравӣ забон қалимаю истилоҳоти тозае ба худ ворид соҳт. Ҷӣ гунае ки маълум аст, ин мавзӯ ба тарзи ҷиддӣ мавриди қорқард қарор гирифтааст. Мо бояд асолати миллии худро гум нақарда, забони худ ва қалимаю истилоҳоти соҳаҳои гуногунамонро ҳам дар шароити фарҳангӣ ва ҳам дар фазои маҷозӣ нигоҳ дорем. Ба таҷрибаҳо ва тарҷумаҳои замони шуравӣ назар афканем, мебинем, ки тарҷума танҳо аз як забон ба забони русӣ тарҷума мешуд, аммо имрӯзҳо тарҷума ба забонҳои гуногун ва риштаҳои гуногун тарҷума мешаванд.

Аввали солҳои сиюми асри бист барои муназзаму мувофиқ ва ба шакли роҳнамо ворид қардани усулҳои истилоҳсозӣ дар заминаи ҳамранг бунёд қардани истилоҳоти забон эҳтиёҷ ба эҷоди марқази ягона ва ниҳоди махсуси ҳамоҳангсоз гардид. Донишмандону муҳаққиқони он замон бо

вучуди мушкилие, ки доштанд, барои сохтани чунин марказ ҳамагӣ якфикр буданд.

Ташаккулу такомули забону истилоҳот аз солҳои сиюм оғоз гардида, бо унвони давраи дувум номбурда мешавад, ки то солҳои панҷоҳум давом кардааст.

Мавриди зикр аст, ки баъди ба даст овардани Истиқлолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи қорбасти забони тоҷикӣ фарох шуда ва муносибати сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии он бо кишварҳои гуногуни ҷаҳон рӯ ба густариш аст ва ин боис ба он аст, ки на танҳо фарҳангҳои дузабона русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ, балки фарҳангҳои забони дигаре, ба монанди англисӣ, ки талаботи замон аст, тартиб дода шаванд.

Дар маҷмӯъ, замони шуравӣ барои рушди забоншиносӣ ва истилоҳоти забонӣ дар Тоҷикистон заминаи муҳим гузошт ва то имрӯз истилоҳоти таҳияшуда ба забони тоҷикӣ таъсири худро нигоҳ доштааст.

3.1. Қорбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даврони шуравӣ

Истилоҳоти забоншиносӣ ба мисли дигар соҳаҳо як соҳаи муҳими истилоҳоти соҳавии забон ба шумор меравад. Зеро, масоили истилоҳ ва истилоҳотшиносӣ яке аз бахшҳои баҳсталаб ва муҳими забон маҳсуб ёфта, ҳамеша дар инкишоф аст. Бояд ёдовар шуд, дар баробари рушди ҷомеа ва инкишофи илму техника мафҳумҳои нав ба забон ворид мешаванд, ки зарурати аз нигоҳи илмӣ асоснок намудани онҳо бағоят муҳим буда, аз ҷаҳмандозии дигар самти истилоҳотшиносиро дар илми забоншиносӣ муҳим мегардонад.

Аз ин лиҳоз, омӯзиш ва пажӯҳиши пайдоиш ва густариши истилоҳот дар ҳама давраи замон диққати кулли забоншиносону донишмандонро ба худ ҷалб карда буд.

Мавриди зикр аст, ки шакли илми истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи хеле қуҳан дошта, бо гузашти айём зина ба зина рушду ташаккул намуда, ба як низомии муайян ва устувор мубаддал гаштааст. Гарчанде тафсири калимаи

“истилоҳ” дар таълифоти илмӣ дар шакли мухталиф шарҳу тавзеҳ шуда бошад ҳам, аммо доир ба он чанде аз забоншиносон ба он назаранд, ки то кунун оид ба коркарди таснифоти ягонаи мафҳуми “истилоҳ” ҳамчун калима мутахассисон андешаву назари ягона надоранд. Ҳалқаи нисбатан заиф дар истилоҳшиносӣ то ба имрӯз ошкор намудани табиати “истилоҳ” боқӣ мондааст, зеро истилоҳ на танҳо объекти гуногунҷабҳа, балки объекти пуриштилофи таҳқиқот ба ҳисоб меравад [106, с. 143].

Ногуфта намонад, ки гарчанде ба ин масъала бештар муҳаққиқони тоҷик даст зада, ба комёбиҳо ноил гашта бошанд ҳам, вале омӯзишу пажӯҳиши истилоҳоти соҳаи забоншиносӣ то андозае аз мадди назари муҳаққиқон дур мондааст.

Профессор С. Назарзода дар монографияи худ “Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих гароиш ва дурнамо” дар хусуси баррасии истилоҳот андешаҳои худро баён намуда, инчунин, монография оид ба вазъи истилоҳ ва истилоҳшиносии тоҷик таълиф намудааст, ки арзши баланди илмӣ ва мамлӣ дорад ва барои доираи васеи хонандагон пешниҳод кардааст. [87, с.371].

Оид ба ин масъалаи шаклгирии истилоҳоти забони тоҷикӣ забоншинос С. Назарзода дар монографияи “Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо” чунин ибрози андеша намудааст: “Раванди таҷдид ва навсозии забони тоҷикӣ, ки зарурати он ҳанӯз дар охириҳои асри XIX ба миён омада буд, шакл мегирад ва акнун бо номи расмии «забони тоҷикӣ» дар Осиёи Миёна вориди марҳилаи нави рушду такомули худ мешавад. Вобаста ба ин дар бахши истилоҳсозии забони тоҷикӣ ҳам, ки яке аз қисматҳои таркибӣ ва бозтоби нерӯмандии забон мебошад, марҳилаи нав оғоз мегардад” [87, с. 5].

Бояд ҳаминро зикр намоем, ки забоншиносии варзидаи тоҷик, муҳаққиқи якҷанд асарҳои забоншиносӣ Т. Шокиров низ дар монографияи “Танзим ва корбурди истилоҳот дар забони тоҷикӣ” роҷеъ ба тарзи дурусти истилоҳоти забони тоҷикӣ андешаҳои судмандеро баён намудааст. Ба андешаи муҳаққиқ “забон ҳамон вақт забони илм шуда метавонад, ки ҳар як вожаву истилоҳи он

мушаххас омӯхта шуда бошад. Ташхису таснифи дақиқи истилоҳот яке аз талаботи ҳатмии забони илм маҳсуб меёбад” [165, с. 30].

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, истилоҳсозӣ таърихи дурудароз дорад, вале истилоҳсозӣ дар забоншиносии муосири тоҷик дар садаи XX зухур намуда, дар ин самт асару мақолаҳои зиёд рӯйи кор омаданд, ки ба масъалаҳои гуногуни ин соҳа бахшида шудаанд. Дар охири асри XX ва аввали асри XXI дар ин самт забоншиносон қорҳои зиёдеро ба итмом расонида тавонистаанд. Ҳар яке аз онҳо дар асару мақолаҳои навиштаи худ таъкид менамуданд, ки истилоҳот дорои хусусиятҳои махсуси луғавӣ буда, бояд ҳангоми қорбурд он ба эътибор гирифта шавад.

Метавон зикр намуд, ки дар баробари осори зиёди таълифгардида дар забоншиносии муосири тоҷик оид ба ҷанбаҳои ҷудогонаи истилоҳоти соҳавӣ пажӯҳиш сурат гирифта бошад ҳам, вале меъёри ягона дар интиҳобу қорбурди истилоҳот, махсусан, дар соҳаи забоншиносӣ ба ҷашм намерасад, зеро дар ин илм рӯз то рӯз мафҳумҳои нав ворид гардида, доираи омӯзиши онро фарохтар мегардонанд. Роҷеъ ба ин масъала муҳаққиқ И. А. Давлатов чунин ибрози андеша намудааст: “Пайдоиши мафҳумҳои нав, пешравии илму техника боиси ба вуҷуд омадани истилоҳоти нав мегарданд” [44, с. 19].

Воқеан, маҳз дар ҳамин давра ғарам-ғарам калимаву истилоҳоти нав аз забони русӣ ба забони мо ворид гардиданд, ки ин бевосита барои забоншиносон масъулияту вазифаҳои навро пеш овард. Нуфузи забони русӣ торафт дар ин давра дучанд гардид. Махсусан, дар истифодабарии истилоҳоти забоншиносӣ ин падида бештар ба назар мерасид. Албатта, омили асосӣ ин истифодаи забони русӣ дар ҳудуди ҳуди ҷумҳурии мо – Тоҷикистон дар он солҳо ба ҳисоб мерафт. Ин падидаро на танҳо дар истифодаи истилоҳоти забоншиносӣ ба мушоҳида гирифтани мумкин буд, инчунин, ин раванд таъсирашро ба истилоҳоти дигар соҳаҳо низ расонида тавонист. Дар ин маврид вазифаи иҷтимоии забонро набояд фаромӯш созем, ки мутафаккирони варзида Иоган Готфрид Гердер, Вилгелм Гумболдт ва Август Шлейхер ҳанӯз дар даврони худ таъкид намуда буданд.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, масъулияти забоншиносон дар ин давра дучанд гардида буд. Андешаву изҳороти гуногуни забоншиносон оид ба роҳҳои инкишофи истифодаи дурусти истилоҳоти забони тоҷикӣ, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтанд.

Фаромӯш набояд сохт, ки саҳми устод Садриддин Айнӣ дар чараёни баҳсу мунозираҳо назаррас аст. Умуман, Садриддин Айнӣ барои рушду ташаккули забони адабии тоҷик ва азнавсозии истилоҳоти забони тоҷикӣ корҳои шоёнро ба субот расонидааст, ин аст, ки Пешвои муаззами миллат муҳатарам Эмомалӣ Раҳмон ўро яке аз чехраҳои мондагори мардуми тоҷик шуморида чунин овардаанд: “Устод дар офаридаҳои хеш бисёр масъалаҳои ҳаёти таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва адабии халқи тоҷикро ба миён мегузорад ва бо мӯшикофӣҳои хирадмандона таъриху тамаддуни қадима доштани тоҷиконро исбот месозад” [179, с. 297].

Мақолаи Садриддин Айнӣ бо номи “Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон” нашр гардид, ки дар он аз кадом забон истифода намудан ва чӣ тавр истифодаи истилоҳот мавриди баррасӣ қарор гирифта, устод андешаи ҷолиберо баён намудааст: “Бояд забони китобҳои мактабии тоҷикон забони форсии сода бошад. Ба иборати дигар забони аксарияти тоҷикони кӯҳистон бошад [13, с. 71]. Пас, аз ин бармеояд, ки тозагии калимаву истилоҳот низ дар забони мардуми кӯҳистон ба назар мерасид, аз ин лиҳоз, устод Садриддин Айнӣ пешниҳод менамоянд, ки ҳангоми таълифи китобҳои дарсӣ аз калимаву истилоҳоти умумиистеъмоли истифода намоянд.

Дар мақолаи “Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ” низ Садриддин Айнӣ дар атрофи истилоҳоти забони тоҷикӣ андешаронӣ намудааст: “Ман шахсан ба кори фармудани баъзе суханҳои арабӣ, ки имрӯз дар забони форсӣ-тоҷикӣ ҳазм шудааст, муқобил нестам. Ва, инчунин, кор фармудани истилоҳҳои илми арабиро, ки аз имрӯза форсӣ ё тоҷикӣ ба ҷойи онҳо сухани қобиле ёфт намешавад, лозим медонам. Лекин на ба он дараҷа, ки аз забони форсӣ танҳо адот боқӣ монад, ё баъзе суханҳои дар форсӣ ҳазмшудаи арабиро ба қоидаи араб чамъ карда, хонандагонро ба кофтукови луғати сарфу наҳви арабӣ маҷбур

кунанд” [13, с. 99]. Аз ин мебарояд, ки масъалаи тоҷикикунонии истилоҳот, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ Садриддин Айниро хеле ба ташвиш оварда буд.

Воқеан, Садриддин Айнӣ дар ин бобат андешаҳои судмандеро баён намуда, инчунин, пешниҳодҳои хубе намудааст. Устод Садриддин Айнӣ пешниҳод намудааст, ки барои азнавсозии истилоҳот ва тоҷикикунонии он бояд бештар ба омӯзиши лаҳҷаву шеваҳо, мутолеа ва азхудкунии забони ниёгонамон шуруъ кунем, зеро ин усул метавонад барои ба мавқеъ қор фармудани ҳар як калимаву истилоҳот ва тоза нигоҳ доштани забони тоҷикӣ, аз худ намудани меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ мусоидат менамояд. Ба андешаи устод забони тоҷикӣ миёни дигар шохаҳои забонҳои эронӣ мақоми волоро ишғол менамояд: ”Баъзе касоне ҳастанд, ки ба сабаби ошно набуданашон забони тоҷикиро, яъне забони ақломи тоҷикро забони форсии вайроншуда мепиндоранд, лекин агар аз баъзе таъсирҳои ҷузуии забони узбекӣ ҷашм пӯшем (масалан, қор фармудани ”мӣ” дар мавриди истифҳом), соддатарин ва софтарини лаҳҷаҳои форсӣ - забони тоҷикӣ аст” [13, с. 102].

Устод Садриддин Айнӣ дар мақолаи ”Забони тоҷикӣ” оид ба тозагии забон ва истилоҳот чунин маълумот овардааст: ”Вазифаи аввалини мо равшан кардани фикри ақломи тоҷик, паҳн кардани илм ва дониши шуроӣ дар байни оммаи тоҷик ва оммаи кардани инқилоби маданӣ дар байни тоҷикон аст. Агар мо байналмилалӣ мекунем гуфта, забони адабиёти тоҷикро аз доираи тоҷикон берун барорем, қисми ақломи тоҷик аз ғизои дониш маҳрум менамояд [13, с. 105]. Аз ин бармеояд, ки устод ҳамеша таъкид мекард, ки ҳангоми истифодабарии калимаву истилоҳот бештар аз калимаҳои тоҷикӣ истифода барем.

Ҳамзамон, дар даврони муосир маводи илмӣ ва мақолаҳои бисёре таълиф шудаанд, ки дар меҳвари онҳо масъалаҳои мухталифи қорбурди истилоҳ ва истилоҳшиносӣ, хусусан, истилоҳоти забоншиносӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтанд, ки ҷиҳати ташаккули истилоҳот замина гузошта метавонанд. Вобаста ба ин, муҳаққиқон Н. Бектош ”Ҷамъабаст ва қарорҳои Анҷумани нахустини илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон” [25, с. 10-12], Р. Ҳ. Навборӣ ”Ҷӣ

бояд кард” [25, с. 3], Б.Азизӣ “Ҷамъбасти Кенгоши илмӣи тоҷикони Ўзбекистон” [10, с. 25-30], О. Исмаиӣ “Алифбои нав дар Тоҷикистон” ва дигарон осори мондагореро таълиф кардаанд.

Аз натиҷаи таҳлили осори мазкур бар меояд, ки масоили тарзи дурусти корбурди истилоҳот дар забон дар ҳама давраи замон мубрам ба шумор рафта, доир ба ҷанбаҳои мухталифи он теъдоди зиёди донишмандон мароқ зоҳир намуда, дар баъзе ҳолат ба мушкилот низ дучор гардидаанд. Ҷунонҷӣ, дар унвони мақола Б. Азизӣ ба ҷойи калимаи шуро истилоҳи “кенгош”-ро истифода намудааст, ки он аз нигоҳи меъёри забони илмӣ хатогии калон буда, зеро ба андешаи инҷониб корбурди калимаи “шуро” дар забон аз нуқтаи назари илмӣ бамаврид аст. Бо ибораи дигар калимаи арабии “шуро” дар дохили луғоти забони тоҷикӣ иқтибос гардида, ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шуда, маънову муҳтавои он ба доираи ҳамаи тоҷикзабонан маълум аст. Зеро, мафҳуми калимаи “кенгош” на ба ҳамаи тоҷикзабонан ошно аст.

Мавриди зикр аст, ки назарияву андешаҳо миёни забоншиносону донишмандон дар хусуси истилоҳсозӣ, корбурди дурусти истилоҳ, хусусан, истилоҳи забоншиносӣ дар давраи шуравӣ оғоз шуда, то кунун идома дорад. Аз солҳои 50-ум то ибтидои солҳои 60-уми асри гузашта дар рӯзномву нашрияҳо оид ба ин масъала якҷанд мақолаҳо нашр гардида буд, Аз ҷумла, дар ин давра забоншиносии варзида Я.И. Калонтаров низ нисбати баррасии масъалаи корбурди истилоҳоти забони тоҷикӣ бетараф набуда, хизматҳои шоёнро дар ин ҷода ба иттиҳом расонидааст. Истилоҳшинос С. Назарзода оид ба масъалаи зерин диду нигоҳи худро ҷунон баён намудааст: “Я.И. Калонтаров шахсест, ки аз солҳои сиюм то поёни умр дар вазифаҳои гуногуни мақомоти истилоҳсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон кор карда, дар бунёди заминаҳои назарӣ ва амалии ин ришта ва, албатта, дар гароишҳои мусбату манфии он дар мароҳили мухталифи давраи шуравӣ нақши муҳимме доштааст. Қобили ёдоварист, ки аз рӯйи ҳисоботе, ки дар байғонии Кумитаи истилоҳоти назди Раёсати АИ ҶТ маҳфӯз

аст, тайи ин солҳо ӯ доир ба истилоҳот, имло ва фарҳангсозӣ дар ҳудуди 31 (дар ҳаҷми 127 ҷ.ч.) мақола ва корҳои дигари илмӣ анҷом додааст” [87, с. 11].

Бояд таъкид дод, ки забоншинос С. Назарзода ва дигар забоншиносон хизматҳои Я.И. Калонтаровро дар рушду такомули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дурус нишон додаанд. Воқеан, Я.И. Калонтаров мақолаҳои “Кори луғатнигорӣ дар Тоҷикистон ва вазифаҳои он” [59, с. 35-41], “Дар зери таъсири забони русӣ ғанӣ гардидани лексикаи тоҷикӣ” [60, с. 16-21] “Дар бораи кори истилоҳтнигорӣ дар Тоҷикистон” [61, с. 17-27] ва дигар мақолаҳои хешро, маҳз, ба омӯзишу пажӯҳиш ва шинохти истилоҳоти забоншиносӣ бахшидааст.

Илова бар ин, бояд зикр намуд, ки Я.К. Калонтаров бо ҳаммуаллифии В.А. Капранов “Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ”-ро соли 1974 дар нашриёти “Дониш” нашр намудааст, ки дар он истилоҳоти забоншиносие, ки дар он давра мавриди истифода қарор дошт, гирд оварда шудаанд [63, с. 95] Ин луғат хусусиятҳои хоси худро доро аст .

Бояд зикр намуд, ки дар ин луғати ниҳоят мухтасар чунин истилоҳоти забоншиносие оварда мешаванд, ки дар китобҳои дарсӣ ва асарҳои илмӣ марбут ба забоншиносии тоҷик истифода шудаанд. Ба ақидаи муаллифон яке аз вазифаҳои асосии ин луғат ба низом ва танзим даровардани истилоҳоти забоншиносии тоҷик ва барҳам додани духӯрагӣ дар истифодаи истилоҳоти забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Аз сабаби он ки дар он давра қорбурди истилоҳот барои мутахассисон мушкилиро пеш меовард, аз ҳамин лиҳоз ҳам истилоҳоти русӣ оварда шудааст ва ҳам тоҷикӣ. Забоншиноси маъруфи тоҷик ин луғатро пазируфта, чунин ибрози андеша намудааст; “Дар қисми аввали луғат истилоҳоти забоншиносони русӣ бо мувозиҳои тоҷикиашон оварда шудааст. Дар қисми дуюм истилоҳоти тоҷикӣ бо мувозиҳои русиашон ҷой дода шудаанд. Дар ин луғат бисере аз истилоҳоти забоншиносии русӣ ҳамчун истилоҳи забоншиносии тоҷик низ қаламдод шудаанд” [76, с. 227].

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, дар он давра масъалаи духӯрагии истилоҳоти забоншиносӣ ва қорбурди онҳо дар асарҳои илмӣ забоншиносӣ ва

китобҳои дарсӣ кулли забоншиносонро ба худ ҷалб намуда буд. Ин буд, ки забоншинос М. Рустамов низ дар баррасии ин масъала бетараф набуда, ӯ соли 1972 бо номи “Таджикская грамматическая терминология” дар нашриёти “Дониш” луғатеро нашр намуд, ки дар он иддае аз калимаву истилоҳоти забоншиносӣ дуруст шарҳу возеҳ гардидаанд [114, с. 124].

Гарчанде ин луғат аз 124 саҳифа ибора бошад ҳам, вале дар он тамоми истилоҳоти забоншиносӣ гирд оварда нашудаанд. Ин луғат ҳамчун замимаи таҳқиқоти муаллиф роҷеъ ба истилоҳоти грамматикӣ тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, истилоҳоти забоншиносӣ дар охири ин асар ҷой дода шудааст. Он 1375 истилоҳи грамматикӣ тоҷикӣ дар китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва олии истифодашударо дар тарҷума бо муодилҳои русиашон дар бар мегирад. Профессор Ҳ. Мачидов зикр намудааст, ки азбаски дар байни истилоҳоти грамматикӣ тоҷикӣ варианту муодилҳои зиёде ба назар мерасанд, моддаи луғавӣ дар он аз рӯйи тартиби алифбоии вариант ва ё муодили асосӣ мураттаб ёфта, вариантҳо, муодилҳо ва мувозиҳои дигараш баъд аз он дар қавсӣ ҷой дода шудаанд [76, с. 227].

Инчунин, дар масъалаи корбурди истилоҳот ва махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ М. Шукуров низ бетараф набуда, ӯ соли 1964 дар Конференсияи умумии забоншиносони ҷумҳурӣ дар мавзӯи «Чанд мулоҳиза оид ба терминологияи тоҷикӣ» баромад мекунад ва пас аз муддати начандон тулонӣ китоберо бо номи “Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад” пешкаши хонандагон менамояд [166, с. 366]. Дар ин китоб роҷеъ ба тарзи дурусти истифода намудани воҳидҳои забон ва истилоҳот андешаҳои муфид баён гардидаанд.

Бояд таъкид дод, ки корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар даври Шуравӣ бо ҳамин ба анҷом нарасида, инчунин, дар ин давра аз ҷониби забоншиносон Х. Ҳусейнов ва К. Шукурова “Луғати терминҳои забоншиносӣ” дар нашриёти Дониш бо теъдоди 255 саҳифа соли 1983 ба ҷоп расид [157, с. 255].

Дар ин луғат на танҳо тарзи дурусти корбурди истилоҳоти забоншиносӣ оварда шудааст, инчунин, аввалин маротиба таърихи пайдоиш ва баромад

(этимология) иддае аз истилоҳоти забоншиносиро муайян намудаанд. Инчунин, мураттибон низоми истилоҳоти мавҷудаи забоншиносии тоҷикро маҳз дар ин луғат нишон дода тавонистаанд. Мураттабкунандагони ин луғат баробари нишон додани тарзи дурусти корбурди истилоҳоти забоншиносӣ, инчунин, тавонистаанд дар мавридҳои зиёди дигар аз шарҳи қобусномавии истилоҳот низ истифода кунанд. Профессор Ҳ. Мачидов ин луғатро ҳамчун луғати соҳавӣ пазируфта, зикр намудааст, ки “дар луғат барои муайян намудани моҳияти ҳаволаҳо, вариантҳо, ихтисорот ва монанди инҳо системаи ишораҳои шартӣ ба кор бурда шудаанд” [76, с. 227].

Аз ин бармеояд, ки масъалаи баррасии истилоҳоти забоншиносӣ дар даври Шуравӣ чунон ҳам мубраму муҳим гардида будааст, ки ҳатто луғатҳо ва фарҳангномаҳои махсусе, ки дар онҳо истилоҳоти забоншиносӣ гирд оварда шуда будаанд, ба ҷоп расидаанд, ки мавриди истифодаи мутахассисони соҳа қарор гирифтанд.

Мусаллам аст, ки дар даври Шуравӣ китоби “Грамматикаи забони адабии тоҷик” [33; 34; 35], ки аз се ҷилд иборат аст, барои донишҷӯёни макотиби олии ба таъъ расид. Дар таҳияи ин китоб саҳми олимони Академияи фанҳои РСФСР Тоҷикистон хеле назаррас аст. Ҷе тавре ки маълум аст, ҷилди якуми ин китоб дар нашриёти “Дониш” соли 1985 нашр гардида, аз 335 саҳифа иборат мебошад. Дар ин китоб истилоҳоти забоншиносӣ ба таври гуногун корбаст гардидаанд. Гарчанде дар навиштани китоб саҳми ходимони илм, забоншиносони варзида назаррас бошанд ҳам, аммо ба назари мо ин китоб аз баъзе ғалатҳо низ ори нест. Масалан, фасли якуми ин китоб, ки “Фонетика” номгузори шуда, бештар корбурди истилоҳоти русӣ-аврупоӣ ба назар мерасад. Албатта, вақте ба корбурди истилоҳоти забоншиносӣ ҳамчун мутахассиси соҳаи забоншиносӣ назар меафканем, дар ин ҳолат то андозае дарк намудан мумкин аст, ки таъсири давр ва замон, вазъи иҷтимоӣ дар навишти китоб бештар ба мушоҳида мерасад. Зимнан, мутафаккири варзида В. Гумболдт ба робитаи қавии забон бо олами гирду атрофи инсон ишора карда, чунин овардааст: “Инсон афзалияти зиёд дорад, асосан, ҳатто ба таври

истисно, ба қадре, ки эҳсосот ва амалҳои ӯ ба тасаввуроти ӯ вобастаанд. Дар ихотаи ашӯҳое зиндагӣ мекунад, ки онҳоро забон ба ӯ пешкаш мекунад. Ба воситаи он амал, ки забонро аз даруни худ бофтааст, худро ба он мебандад ва ҳар як забон доираеро дар атрофи мардуме, ки ба он тааллуқ дорад, тасвир мекунад, ки аз он ба шахсе дода мешавад. Ва аз он ҷо ба инсон имкон дода мешавад барояд, зеро дарҳол воридаи ҳалқаи забони дигар мешавад” [39, с. 397]. Андешаҳои мутафаккири варзида В. Гумболд моро водор месозанд, ки хусусияти иҷтимоӣ доштани забонро пеши назар орем.

Илова бар ин, ҳаминро зикр намуданием, ки дар саҳифаи 31-уми китоби ” Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (Ҷ .1) ба ҷойи калимаи “овоз”, ки дар фарҳанг маънои он бонг, нидо, савт, садо тафсир шудааст. [215, с. 897] корбурди истилоҳи “фонема” ба назар расида, ҳатто номи фасл ”Тавсифи фонемаҳо” гузошта шудааст. Ҳоло он ки муодили дигари он истилоҳи “вок” низ дар забони тоҷикӣ вучуд дорад. Ҳамчунин, дар ин қисмат ҳангоми шарҳу тавзеҳи овозҳои гуногуни забони тоҷикӣ истилоҳи “фонема” ба ҷойи истилоҳи “овоз” “вок” корбурд шудааст, аз ҷумла, фонемаи а, фонемаи и ва фонемаи э [33, с. 32]

Истифодабарии истилоҳоти русӣ, махсусан, дар соҳаи забоншиносӣ тақозои забон буд, аммо ба андешаи мо дар ин маврид корбурди истилоҳоти “овоз” ё “вок” хубтар буд, зеро ҷӣ тавре ки дар боло зикр намудем, дар гузашта маҳз ин истилоҳот дар забоншиносии тоҷик мавриди истифода қарор доштанд.

Илова бар ин, зикр намуданием, ки дар саҳифаи 63-уми ин китоб ибораи “моҳияти фонетикӣ” корбаст шудааст, ки дар ин маврид корбурди истилоҳоти “фонетика” дар дохили ибораи тоҷикӣ ба ҷашм мерасад. Агар ибораи “моҳияти овозӣ”-ро ҳам истифода менамуданд, маънову муҳтавои ин ибора тағйир намеёфт.

Дар саҳифаи 68-уми “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”[33], дар фасли “Интонатсия” хелҳои асосии гуфтори тоҷикӣ ба ҷойи истилоҳи тоҷикии “оҳанг” корбурди истилоҳоти забоншиносии русии “интонатсия” ба

мушоҳида мерасад ва онҳо ба интонатсияҳои саволӣ, интонатсияҳои хабарӣ, интонатсияи амрӣ ва ғайра гурӯҳбандӣ шудаанд. Вобаста ба ҳолат ва тақозои даврон муаллифони китоб дар ин маврид аз истифодаи истилоҳи “оҳанг”, ки ба тамоми қишри ҷомеа маънову муҳтавоаш ошно буд, худдорӣ намуда, калимаи “интонатсия”-ро ба забони мо ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ворид намуданд. Ҳангоми баррасии масъалаҳои овошиносӣ дар ин китоб, инчунин, истифодабарии истилоҳоти зада, саднок, ҳамсадо, унсур ва ғайра ба мушоҳида мерасад. Аз ин мебарояд, ки дар баррасии ин мавзӯ дар ин китоб ҳам корбурди истилоҳоти забоншиносии русӣ ва ҳам тоҷикӣ ба назар мерасанд. Танҳо ҳаминро илова намуданием, ки дар баъзе мавридҳо барои истифода намудани иддае аз онҳо, дар ҳолате, ки муодилҳои тоҷикии онҳо дар забони тоҷикӣ вучуд доштанд, ниёз набуд.

Дар саҳифаи 79-уми “Грамматикаи забони тоҷикӣ” дар фасли “Морфология” боз корбурди вожаи “морфология”-ро метавон ба хубӣ дарк намуд [33, с. 79].

Гарчанде дар мадди аввал чунин намояд, ки ин калимаҳо русианду аз забони русӣ ба забони мо иқтибос шудаанд, аммо дар асл ба забони русӣ низ аксарияти ин калимаҳо аз дигар забонҳо ворид шудаанд. Масалан, калимаи “грамматика” аз забони латинӣ ба маънои “санъати навишти дуруст”, “навишт” ба забони русӣ ворид гаштааст [158, с. 212]. Дар баррасии мавзӯи “исм” бошад, корбурди истилоҳоти забоншиносии “лексикӣ”, “грамматикӣ”, “категория”, “исмҳои обстракт” ва “исмҳои конкрет” ба назар мерасанд. Муодилҳои онҳо, албатта, дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, аз қабилӣ “луғавӣ”, “дастурий”, “дараҷа”, “исмҳои модӣ” ва “исмҳои маънӣ”. Масалан, истилоҳи “абстракт”-ро забоншиносон С.И.Ожигов ва Н. Ю. Шведова дар “Фарҳанги тафсирии забони русӣ” “хаёлан ҷудо намудан аз ин тараф ё он тараф” тафсир намудаанд [96, с. 16], ки ин тафсири онҳо чандон ба ҳақиқат наздик нест.

Қайд кардан ба маврид аст, ки корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ” гуногун аст. Дар як маврид

истифодабарии теъдоди зиёди калимаву истилоҳоти русӣ-аврупоӣ ба мушоҳида мерасад, дар мавриди дигар корбурди истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ. Дар ҷилди дуюми ин китоб фасли наво бо номи “Синтаксис” баррасӣ гардидааст, ки аз саҳифаи сеюм сар карда то саҳифаи яксаду ҳафтоду шашум бештар корбурди истилоҳоти тоҷикӣ ба назар мерасад, аз қабилӣ ибора, ҷумла, алоқӣ пасояндӣ, алоқӣ ҳамроҳӣ, алоқӣ изофию пешояндӣ ибораҳои исмӣ, ибораҳои сифатӣ, ибораҳои шуморагӣ, ибораҳои ҷонишинӣ, ибораҳои зарфӣ, ибораҳои феълӣ ва ғайра [34, с. 3-176].

Инчунин, дар ҷилди дуюми ин китоб корбурди истилоҳоти забоншиносӣ, ки аз забони арабӣ ба забони мо иқтибос шудаанд, бештар ба назар мерасанд, аз қабилӣ аъзоҳои ҷумла, саръазҳои ҷумла, мубтадо хабар ва ғайра. Ҳатто дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” арабӣ будани истилоҳи забоншиносии ”мубтадо“ зикр гардида, тафсири он чунин дода шудааст: ”оғоз ибтидо ҷизе, ки дар аввал воқеъ шудааст [215, с. 713].

Албатта, набояд фаромӯш сохт, ки калимаи мубтадо дар забони тоҷикӣ аз забони арабӣ ворид шуда ҳазм гаштааст, аммо суоле ба вучуд меояд, ки оё муодили ин калима дар забони тоҷикӣ вучуд надорад? Охир решаи илми забоншиносии тоҷикиро мутафаккирон ба асрҳои 1X–X шомил медонанд, пас ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ”мубтадо”-ро кадом истилоҳи тоҷикӣ иваз карда метавонист? Воқеан, агар мо ба шарҳу тафсири истилоҳи “хабар” ҳамчун калима назар афканем, пас мебинем, моли забони арабӣ буда маъноӣ ”огоҳӣ, дарк, маълумот, ҷизе ки барои огоҳии мардум гуфта мешавад”-ро дода метавонад [216, с. 451]. Аммо, дар ихтилоф ба ин назарияҳо фаҳмиши “хабар” ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин оварда шудааст: “Хабар, яке аз саръазҳои ҷумла буда, амал ҳолату вазъият ва аломатеро ифода менамояд, ки ба предмети сухан-мубтадо нигаронида шудааст [34, с. 233]. Инчунин, дар ин китоб корбурди истилоҳоти пурқунанда, муайнқунанда, ҳол низ ба мушоҳида мерасанд, ки маънову муҳтавои онҳо ба ҳамаи тоҷикзабонон фаҳмо мебошанд. Аз саҳифаи 346-ум то 368-ум корбурди истилоҳоти баёнӣ,

баёнияти истисноӣ, муайянкунандаи истисноӣ, пуркунандаи истисноӣ, ҳоли истисноӣ, саръазоҳои истисноии ҷумла, воҳидҳои тавзеҳӣ, воҳидҳои туфайлӣ ва мухотаб ба мушоҳида мерасанд [34, с. 346-368].

Бояд зикр намоем, ки ҷилди сеюми ин китоб, ки муҳаррирони масъули он забоншиносон Шарофиддин Рустамов ва Баҳриддин Камолиддинов мебошанд, соли 1989 дар нашриёти “Дониш” ҷоп шудааст. Дар ин ҷилд корбурди истилоҳоти ҷумлаҳои мураккаб, ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъро бештар ба мушоҳида гирифтем. Ҳангоми таҳлили мавод, инчунин, ба мушоҳида расид, ки дар ин китоб дар баробари корбурди истилоҳоти тоҷикӣ корбурди истилоҳоти арабӣ низ ба назар мерасанд. Гарчанде калимаву истилоҳот аз забонҳои русӣ аврупоӣ низ ба назар расанд ҳам, вале назар ба ҷилди якум теъдоди онҳо камтар аст, аз қабилҳои объективӣ, субъективӣ, реалӣ, антонимия, аорист, предмет ва ғайра [35, с. 4-129].

Соли 1989 «Қонуни забон» қабул ва забони давлатии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон забони тоҷикӣ эълон гардид. Маҳз, ин қонун боис гашт, ки навгонҳои дар соҳаи истилоҳот ва истилоҳсозӣ, махсусан, истилоҳоти забони тоҷикӣ ба амал ояд. Забоншиносон мекушиданд аз нав тамоми истилоҳоти соҳавиро, махсусан, забоншиносиро гурӯҳбандӣ намуда, ба меъёрҳои нав мутобиқ гардонанд. Қонун дар муддати 20 соли амали худ дар рушду шукуфоии забон нақши муҳим гузошт [127, с. 5].

Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳлили мавод собит гардид, ки дар даврони Шуравӣ корбурди истилоҳоти забоншиносӣ ба таврҳои гуногун ба мушоҳида мерасиданд. Аз сабаби он ки мавқеи забони русӣ дар он давра хеле назаррас буд, аксарияти истилоҳот, инчунин, истилоҳоти забоншиносӣ дар он давра аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибосшуда мавриди истифода қарор доштанд. Дар рушду такомули истилоҳотшиносӣ ва танзиму яқрангсозии онҳо саҳми забоншиносон ва донишмандони тоҷик бениҳоят калон буда, онҳо асару мақолаҳои зиёдеро рӯйи varaқ овардаанд, ки дар танзим ва

ягонакунии истилоҳоти забони тоҷикӣ дар он давра сахми босазоеро гузошта тавонистаанд.

Воқеан, дар даврони Истиқлол барои гурӯҳбандӣ намудани истилоҳот, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ заминаҳои мусоид фароҳам шуда бошанд ҳам, вале набояд фаромӯш сохт, ки ҳанӯз дар даврони шуравӣ ба истилоҳ ва истилоҳсозӣ бо забони тоҷикӣ диққати махсус дода шуд. Ҳар як муҳаққиқ мехост аз диду нигоҳи хеш масъалаи истилоҳоти забони тоҷикиро баррасӣ намояд. Ҳамаи ин таҳқиқоту омӯзишҳо, гурӯҳбандии истилоҳот дар таърих ба қорҳои забоншиносони рус дар он давра ба анҷом расонида шуд.

3.2. Омӯзиши истилоҳоти забоншиносӣ дар замони Истиқлол

Мо чун ба мафҳуми Истиқлол фаротар меравем ва аслу моҳияти онро дар матни сарнавишти таърихӣ миллат ба андеша меоварем, дармеебем, ки Эъломи Истиқлолият заминаи асосии рушду густариши иқтисодиёту иҷтимоӣ ва фарҳанги миллий, аз ҷумла, илми ватанӣ буда, дар таърихи давлатдорӣ миллии тоҷик дар баробари дигар масъалаҳо забони тоҷикӣ тамоман шакли хосро қабл кард ва ҳамчун муқаддасоти миллий мақоми давлатиро касб намуд.

Агар ба таърихи кунунии тоҷикон аз ҳар самте, ки нигарем ва аз пойгоҳи ҳар масъалае, ки ба таҳқиқи он рӯиҷ намоем, бо касби Истиқлоли мамлакат пайванд мегирад. Истиқлол сарманшаи ҳаёти имрӯзаи миллати тоҷик аст, ки дар ниҳоди худ ҳадафҳои олии миллий, таърихӣ ва инсонӣ мардумро асосат бахшид.

Маҳз, шароити мусоиди рушди иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ дар даврони истиқлол замина гузошт, ки забони адабии миллий ҳамчун унсуре ягонаи ҳастии миллат ва муаррифкунандаи давлат дар арсаи байналмилалӣ эълон шуд ва тавассути забони тоҷикӣ намояндагони давлату ҳукумат дар минбарҳои баланд арзишҳои миллии Тоҷикистонро бо он ҳифз ва густариш медҳанд.

Ҳамчунин, забони миллӣ ячейкаи иҷтимоӣ-таърихӣ аст, ки воситаи асосии муоширати миллат буда, дар баробари рушди ҷомеа он низ дар навбати худ инкишоф меёбад.

Бо ибораи дигар истиқлоли забони миллӣ инъикоскунандаи тамоми ҷанбаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа махусб ёфта, умри миллатро ба дарозо мебарад.

Дар воқеъ, забони тоҷикӣ, ки реша ва умқи тӯлонӣ дорад дар мароҳили гуногуни таърихӣ бо назардошти қавӣ буданаш то кунун бо шаклу шеваи вижаи хеш омада расид ва маҳз самарайи истиқлол аст, ки он имрӯз эҳё гардида, натавонад ба забони расмӣ-коргузорӣ табдил ёфт, инчунин он ба забони илм низ мубаддал гардид. Бо туфайли истиқлолу субот ва ваҳдати оромӣ таҳти роҳбариву роҳнамоии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон забони тоҷикӣ эҳё гардида, дар ҳоли рушд ва густариш қарор дорад.

Чуноне ки ба ҳамгон маълум аст, дар замони истиқлол сиёсати давлатӣ дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла, дар самти сиёсати забонгустарӣ шакли навро касб намуд ва шоисаи таҳсин аст, ки забони тоҷикӣ таҳти Ҳимояи пайвасти давлату ҳукумати кишвар, бавижа, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Мисоли онро мо метавонем дар осори мондагори Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҷойгоҳу мақоми забони тоҷикӣ, таъсиси ниҳодҳои ҷудогона дар самти рушд ва ҳифзи забони давлатӣ – Кумитаи забон ва истилоҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, ба забони илм табдил додани он - Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар корҳои мондагор метавон баръало мушоҳида намуд.

Дар робит аба забони миллӣ метавон мутаваҷҷеҳ шуд, ки он зинаи олии инкишофи низоми вазифавии забон буда, моҳияти онро забони забон адабӣ ташкил мекунад.

Яке аз вижаҳои рушди забони адабӣ унсурҳои мебошанд, ки забони адабӣ бояд аз ҷониби ҷамъият эътироф гардад, барои ҷамъият умумӣ (ягона) бошад, услуби муайян ва меъёри ягона дошта (дар талаффуз, корбурди

калима, калимасозӣ, ибораорой, ҷумлабандӣ, гуфтор, навиштор) бошад ва он ба тамоми соҳаҳои фаъолияти ҷомеа равона гардида бошад.

Дигар вижагӣ, ки барои рушди забони адабӣ метавонад замина гузошта бошад масоили низомӣ вазиравӣ ва сохтори забон аст, ки он ба равандҳои иҷтимоӣ-таърихӣ ҷомеа хос буда, ин раванд метавонад вобаста ба ҳолати забони адабӣ таъсир гузорад. Забон дар раванди инкишофи миллат метавонад ташаккул ёбад, шакл гирад ва ё аз насл ба насл гузарад.

Яке аз омилҳои асосӣ ва меҳварии ҳифз ва гиридошти забони адабӣ дар ҳама давраи замон метавонад замина гузорад, ба мақоми давлатӣ касб кардани он мебошад, ки ин васила метавонад ҷиҳати шинохти давлатдорӣ миллий ва халқияти соҳибтамаддун гардад.

Дар робита ба ин, вижагии муҳимми забон дар даври истиқлоли давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мақоми давлатӣ қарор гирифтани он мебошад. Шоистаи таҳсин аст, ки имрӯз дар фазои пайдории сулҳу ваҳдати миллий сиёсати забон ҷойгоҳи меҳварӣ дорад ва он ҳамчун василаи асосии ҳувият, ифтихори миллий, худшиносии миллии тоҷикон гардидааст.

Бо ибораи дигар имрӯз забони тоҷикӣ дар мароҳили эҳё ва рушд қарор дошта, тамоми ҷомеаи шаҳрвандӣ зарур аст, ки ҷиҳати озодаю покиза нигоҳ доштани он пайвасти мароқ зоҳир намоянд ва ҳамчун ифтихори миллий онро ҳифз ва густариш диҳанд.

3.2.1. Даври Истиқлол марҳилаи навии инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик

Чӣ тавре маълум аст, аз солҳои 90-уми асри XX сар карда, дар кишвари бихиштосӣ мо Тоҷикистон давраи нав оғоз шуд. Даврае, ки онро мардуми тамаддунофарӣ мо солҳои тулонӣ интизораш буданд. Даврае, ки дар саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик бо хатҳои заррин сабт шуд.

Пайдоиш, ташаккул ва ҳувияти ҳар як халқу миллатро дар марҳилаҳои гуногуни таърих саргузашту сарнавишти он муайян месозад [169, с. 3]. Маънову муҳтавои ҳуди вожаи “Истиқлолият”-ро ҳар як шахс ба таври

гуногун дарк менамояд, албатта, дарки он аз мафкураву чаҳонбинии инсон вобаста аст. Агар бархе аз одамон вожаи “Истиқлолият”-ро бо як калима тафсир намоянд, барои иддае аз одамони дигар шарҳу тафсири ин калима дар якчанд ҷумла оварда мешавад. Истиқлолият неъматӣ бузургест. Он, пеш аз ҳама, соҳиби иззати инсонӣ ва дар қатори халқҳои чаҳон ҳаққи баробар доштани як миллатро нишон медиҳад [169, с. 498].

Барҳақ, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мефармоянд, ки “Истиқлолият оғози зиндагии нави халқамон ва ибтидои марҳилаи тозаӣ ҳаёти сиёсии давлати миллии тоҷикон аст”. [172, с. 440]. Маънои истиқлолият барои мо он аст, ки Тоҷикистон дар миёни кишварҳои озод ҷо гирифт ва аз ҷониби ҷомеаи чаҳонӣ эътироф гардид [179, с. 191].

Даврони Истиқлол мардуми шарафманди тоҷикро вазифадор намуд, ки дар ҳама соҳаҳо тағйиротҳои куллиро ворид намояд. Зеро ин марҳилаест, ки мардуми тоҷик худшиносии ҳеш ва хувияти миллии ҳешро акнун метавонад бо тамоми ҳастаиаш ба чаҳониён нишон диҳад. Инчунин, дар соҳаи забоншиносӣ низ тағйироти ҷиддӣ ба вуҷуд омад. Имрӯзҳо ҳар як мутахассиси ин соҳа кӯшиш менамояд, ки дар ин самт кореро ба сомон расонад. Олимону донишмандон роҷеъ ба ин масъала андешаронӣ намуда, диду нигоҳи худро ба таври гуногун баррасӣ намудаанд. Дар китоби “Забони миллат - ҳастии миллат” чунин оварда шудааст: “Мо аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ барои ғанӣ гардонидани забони адабии тоҷикӣ саъю талош намуда, ҷиҳати рушди он заминаҳои ҳуқуқӣ фароҳам овардем. Дар баробари ин як қатор санадҳо қабул карда, барои пешрафти он барномаҳои давлатиро раҳандозӣ намудем ва ба хоҳири бузургдошти ин рукни муҳимми давлатдорӣ дар қонунгузорӣ тағйирот ворид карда, ҳамасола “Рӯзи забон”-ро бо шукуҳу шаҳомат таҷлил менамоем ва ҷорабиниҳои зиёди илмӣ оммавию дар ин айём баргузор мекунем [230, с. 6].

Воқеан, ҷӣ тавре ки маълум аст, масъалаи истилоҳ ва истилоҳсозӣ, яке аз бахшҳои муҳимми забон ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, таҳлил ва таҳлили

пайдоиш ва густариши истилоҳот дар ҳама даври замон диққати забоншиносро ба худ ҷалб мекард. Истилоҳоти забони тоҷикӣ таърихи кадим дорад ва дар тӯли асрҳои зиёд зина ба зина ташаккул ёфта, як системаи муайян ва устувор пайдо кард [229, с. 46].

Дар даврони соҳибистиклолии мардуми шарафманди Тоҷикистон, махсусан, забоншиносон мекӯшанд, ки ба тозагии забон эътибори ҷиддӣ диҳанд. Махсусан, онҳо талош мекунанд, ки ҳар як калимаву истилоҳоте, ки дар навиштани китобҳои дарсӣ истифода мешаванд, калимаҳои сирф тоҷикӣ бошанд. Албатта, набояд фаромӯш сохт, ки агар ин давраро мардуми тоҷик хеле хуш қабул карда бошанд ҳам, вале тағйиротҳои куллии, ки дар ҳама самтҳо дар кишвари мо ба вуҷуд омада буданд, махсусан, дар соҳаи илми забоншиносӣ тақозо менамояд, ки на танҳо забон, ҳатто калимаву истилоҳот низ хусусияти миллиро ифода намояд. Дар ин бобат профессор С. Назарзода чунин андеша намудааст: “Пас аз эълони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон фазо дар ин замина ба кулӣ дигаргун шуд. Гардиши азими сиёсӣ ва таҳаввули амиқ иқтисодиву иҷтимоие, ки аз ибтидои солҳои 90-ум дар Тоҷикистон падид омад, пештару бештар дар заминаи эҳёи фарҳанги куҳансоли тоҷик раванқ ёфт. Фазои гуворои замони Истиқлол заминаҳои мусоид барои баёни андешаҳои миллии фароҳам сохт ва олимону мутахассисон бебоктар доир ба ҷанбаҳои гуногуни таъриху фарҳанги халқи тоҷик дар гузаштаҳои дур, даврони Шуравӣ ва замони худ ба доварӣ пардохтанд. Дар ин миён перомуни таърихи забон, бурду боҳти он дар асри XX, роҳҳои тақомули минбаъда ва бознигариву ислоҳи иштибоҳот ва албатта, вазъи истилоҳшиносӣ андешаҳои гуногун ибраз гардидааст” [87, с. 17].

Пас аз қабули “Қонуни забон” дар назди забоншиносон вазифаҳои нав пайдо шуданд. Дар ин давра асару мақолаҳое ба майдони илм омаданд, ки дар онҳо масъалаҳои тарзи дурусти корбурди калимаву истилоҳоти тоҷикӣ матраҳ гардиданд. Ва саъю кӯшиши забоншиносони варзидаи тоҷик низ дучанд гардид. Забоншиноси варзидаи тоҷик М. Шукуров китоби “Забони мо-ҳастии мост”-ро соли 1991 пешкаши аҳли илм намуд. Дар ин китоб дар

баробари дигар масъалаҳо роҷеъ ба корбурди нодурусти калимаву истилоҳоти забони тоҷикӣ, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ андешаҳои судманд рӯйи варақ оварда шудаанд. Дар он давраҳо атрофи ҳар як калимаву истилоҳоте, ки дар соҳаи забоншиносӣ мавриди истифода қарор мегирифт, баҳсҳои беканор бармехест. Масалан, дар нутқи мутахассисони соҳаи забоншиносӣ истилоҳи “забони сода” ва “забони оддӣ” пайдо шуд, ки диду нигоҳи ҳар як муҳаққиқ роҷеъ ба ин масъала гуногун буд ва М. Шукуров дар ин бобат чунин овардааст: “...Мафҳуми “забони сода” имрӯз назар ба фаҳмиши мардуми он рӯз андаке маънои дигар бояд дошта бошад: ҳоло миёни “забони сода” ва “забони оддӣ” бояд фарқе гузорем. Забони адабии тоҷикӣ имрӯз ҳам бояд сода бошад, вале оддӣ не [168, с. 35].

Дар ин давра, инчунин, ба шарҳу тафсири истилоҳи “забони тоҷикӣ” донишмандон шуғл варзида то андозае ба комёбиҳо ноил гардиданд. Албатта, дар ташаккули истилоҳи “забони тоҷикӣ” мавқеи сифати “тоҷикӣ” назаррас аст, ки аз исми “тоҷик” тавассути зам намудани пасванди сифатсози-ӣ сохта шудааст. Набояд фаромӯш сохт, ки ба шарҳи устод Садриддин Айни забони тоҷикиро забоне номидааст, ки онро оммаи тоҷик фаҳмад [13, с. 107]. Гарчанде ин суҳан дар мадди аввал хеле сода намояд ҳам, вале хеле бамаврид ва мӯшикофона аст.

Воқеан пайдоиши худӣ вожаи “тоҷик”, ки тавассути он истилоҳи “забони тоҷикӣ” ба зухур омадааст, миёни донишмандон баҳсҳои беканореро барафрохта тавонистааст. Чӣ тавре ки аз сарчашмаҳои таърихӣ огаҳ ҳастем, бо омадани тахориён ба минтақаи Бохтар номи ин сарзамин дигар шуд ва минбаъд Тахористон ба ҷойи Бохтар истифода гардид ва забони ин минтақа ҳам дар баробари истифодаи номи бохтарӣ ё кушонӣ забони тахорӣ номгузорӣ шуд, ки баъдан ба ақидаи баъзе муҳаққиқон ҳам вожаи «тоҷик» ва ҳам вожаи «дарӣ» аз ҳамин калима маншаъ гирифтаанд, ки минбаъд мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт. Вобаста ба ин, профессор С.Назарзода низ бетараф набуда, диду нигоҳи хешро чунин ифода намудааст: “Акнун, дар натиҷаи пажӯҳиши сарчашмаҳои бостон, ки бо

забонҳои бохтарӣ, портӣ ва суғдӣ пайдо шудаанд, мо метавонем сари масъалаи пайдоиши вожаи «точик» бештар равшанӣ андозем. Ин сарчашмаҳо аз тарафи донишманди олмонӣ Хелмут Хумбох ва Ғулом Хелонии Доварӣ аз нав бозхонӣ шудаанд, ки дастоварди охири забоншиносии эронӣ оид ба ин мавзӯ мебошад. Ин сарчашмаҳои муҳим деворнавиштаи Яковланг ба забони бохтарӣ дар вилояти Бомиеи Афғонистон, сиккаҳои як шоҳ бо номи «Қайсари Рум – шоҳи тоҷикон» ба забони бохтарӣ ва матни якчанд ҳуҷҷат аз феҳристи «Ҳуҷҷатҳои бохтарӣ»-и Симс-Вилиямс мебошанд.

Аз рӯйи андешаҳои забоншинос С. Назарзода ба пайдоиши вожаи “точик”, ки сарчашмаи асосии истилоҳи “забони тоҷикӣ” аст, омадани тахориён ба Бохтар ва Тахористон ном гирифтани Бохтар асос гузоштааст.

Бояд гуфт, ки нуктаи меҳвариро вобаста ба ин мавзӯ дар китоби “Забони миллат - ҳастии миллат”-и Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон метавон дарёфт [229, с. 80].

Воқеан, масъалаи корбурди истилоҳот, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ, инчунин, тарзи дурусти корбурди калимаҳо забоншинос М. Шукуровро то андозае ба ташвиш оварда буд. Ин буд, ки М. Шакуров пайваста масъалаи корбурди истилоҳот, махсусан, истилоҳоти соҳаи забоншиносиро баррасӣ намуда дар ҳар як мақола ва асарҳои худ нуктаҳои илмиро таъкид намудааст.

Илова бар ин, ҳаминро бояд зикр намуд, ки дар асари илмии дигари худ «Хуросон аст ин ҷо», ки муаллиф онро соли 1997 нашр менамояд, боз ба баррасии масъалаи корбурди истилоҳот ва истилоҳсозӣ даст зада, фасли алоҳидаеро таҳти унвони «Истилоҳот ва забони миллий» ба хусусияти миллии истилоҳот мебахшад [168, с. 221-267].

Профессор Б. Камолиддинов дар китоби “Сухан аз баҳри дигарон гӯянд” андешаҳои худро дар ин маврид баён намудааст [65, с. 171].

Мусаллам аст, ки асри мусоир замони рушди пайваста ва босуръати илму техника ва технология маҳсуб ёфта, дар ин раванд забон низ бетаъсир

намебошад. Рушду такомули соҳаҳои гуногун тақозо менамояд, ки корбурди истилоҳот бо забони тоҷикӣ ба роҳ монда шуда, аз вожаву истилоҳоти бегона даст кашем. Инчунин, дар навбати худ илми забоншиносони тоҷикро водор месозад, ки ҷиҳати таҳким ва такмили сохтору низоми истилоҳоти забони тоҷикӣ тадбирҳои саривақтӣ андешад.

Бояд зикр намоем, ки пас аз Истиқлоли давлатӣ дар кишвари мо дар ҳақиқат, масъалаи тоҷикӣ намудани истилоҳот ранги дигар гирифт. Ба ин масъала забоншиносону мутахассисон хеле ҷиддӣ назар карда, ба қадри имкон истилоҳоти забоншиносиро гурӯҳбандӣ намуда, муодилҳои тоҷикии онҳоро пайдо намуда истодаанд. Албатта, бояд зикр намоем, ки ин падида бо мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ иртиботи ногустиранд. Бо эълон гардидани истиқлол ва забони давлатӣ эълон шудани забони тоҷикӣ масъалаи забон аҳаммияти хосса пайдо кард ва ба ҳаде мубрам гардид, ки онро метавон яке аз падидаҳои муҳими шуури миллӣ ва афкори ҷамъиятии ин солҳо номид[230, с. 11].

Чи тавре ки ба ҳамагон маълум аст, истилоҳоти забони тоҷикӣ дар шароти кунунӣ яке аз бахшҳои муҳими забоншиносии тоҷик маҳсуб ёфта, мавқеи он дар суҳанрониҳои пайвастаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон инъикос ёфтааст. Аз ҷумла, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни суҳанрони дар ҷашни 10-солагии қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қайд намуда буданд, ки: «Мо бояд ба таҳия танзим ва ҳамгунсозии истилоҳот, ки яке аз масъалаҳои муҳим дар роҳи рушди забони давлатӣ ба шумор меравад, эътибори ҷиддӣ диҳем. Дар замони пешрафти бисолиқии илму техника таҳияи истилоҳ ё истилоҳсозӣ ба сифати омили тавонбахши забон дар ҷомеаи мо аҳаммияти мубрам пайдо кардааст» [126].

Ин андешаҳои Пешвои муаззами миллатро дигар муҳаққиқон ҳам ҷонибдорӣ менамоянд: “Истилоҳ ва истилоҳсозӣ яке аз мушкилотҳои калидӣ дар забоншиносии муосир ба шумор меравад. Дар забоншиносии муосир ҳадафи асосии истилоҳот ин ҳарчи расотар, дақиқтар ва равшантар

барои аҳли соҳа ва агар мафҳум марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ бошад, барои доираи васеътари аҳли ҷомеа, баён кардани маънои мафҳумҳои нав мебошад [128, с. 54].

Воқеан, ҳама гуна таҳаввулот ва навигарӣ, ки дар ҷомеа рӯйи кор меояд, пеш аз ҳама, дар забон ҳамчун воситаи асосии муҳобираи байни аъзоёни ҷамъият ва воқеаҳо падид меояд. Инчунин, вобаста ба дараҷаи аҳаммияташон дар пешрафти ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва илмӣ фарҳангии ҷомеа забон вазифаҳои нав ба навро иҷро менамояд.

Дар робита ба ин, забон ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ҳамеша масъул ва дар ҳолати ташаккул қарор дошта барои устувор нигоҳ доштани мавқеи худ дар ҷомеа бояд ба ин талаботи ҷамъиятии худ бо истифода аз тамоми имконоти дар ихтиёрдошта сари вақт ҷавоб гуфта, он мафҳумҳоро, ки дар натиҷаи рушди босуръати соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсоният ба забон ворид мешаванд, ба меъёрҳои дохилии талаффуз мутобиқ карда, аз рӯйи имкон онҳоро бо калимаҳои аслии баргардонад [17, с. 38] Бояд таъкид намуд, ки нақду баррасии ҳар он чӣ дар мавриди истилоҳу истилоҳсозӣ тайи ин солҳо дар матбуот ба нашр расидааст, кори душворест, зеро дар баъзе маврид эҳсосот бар ҷустуҷӯ ва таҳлилу натиҷагирӣҳои илмӣ афзалият дорад.

Воқеан, истилоҳ ва истилоҳсозӣ танзим ва ягонасозии истилоҳот ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи олимон буд ва менамояд. Истилоҳот яке аз асосҳои бунёдии илми забоншиносӣ ба ҳисоб меравад, ки шахс дар раванди фаъолияти худ метавонад ба он таъсир расонад. Масалан, агар танҳо соҳаи забоншиносиро ба назар гирем, қорбасти истилоҳоти лексикограф, лингвист, морфолог, этимолог ва топонимист дар замонҳои гузашта дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида намерасиданд, аммо дар натиҷаи фаъолияти забоншиносон дар соҳаи луғатнигорӣ, забоншиносӣ, морфология ва топонимия қорбурд шуда, дар шакли аслии ҳеш қорбурди онҳо дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад. Инчунин, қорбурди ин истилоҳотро дар ҳамин шаклҳо дар фарҳангҳои забоншиносӣ низ ба мушоҳида гирифтём [113, с. 200-227].

Бо кӯшишу омӯзиши муҳаққиқону донишмандон гунаи тоҷикии ин истилоҳҳо баробар бо гунаи байналмилалашон мавриди истифода қарор гирифтаанд. Чунончи, агар мо луғатнигорӣ, луғатнигор, забоншиносӣ, забоншинос гӯем, дар баробари муодилҳои байналмилалӣ чун лингвистика, лингвист қобили қабул аст.

Набояд фаромӯш сохт, ки мақсади асосии истилоҳсозӣ шарҳи пурратар ва дақиқи мафҳумҳои гуногуни соҳа мебошад. Табиист, ки маънову муҳтавои як истилоҳот аз нуқтаи назари концептуалӣ ба намояндагони дигар соҳа ошно нест. Масалан, агар амктару жарфтар назар афканем, дар даврони соҳибистиклолӣ дар кишвари мо ҳам ба мисли дигар кишварҳои пешрафта қорбурди истилоҳоти забоншиносии нав аз қабili психолингвистика, этнолингвистика, сотсиолингвистика, парагмалингвистика ва лингвокултурология ба мушоҳида мерасанд ва онҳо то ҳо, ба намояндагони соҳаи тиб бегонаанд.

Инчунин, бо калимаҳои русӣ-аврупоӣ ба зухур омадани иддае аз истилоҳоти соҳаи забоншиносиро ба мушоҳида гирифтем, ки дар даврони Шуравӣ мавриди истифода қарор надоштанд, аз қабili забоншиносии гендерӣ, забоншиносии когнитивӣ, забоншиносии компютерӣ ва забоншиносии корпусӣ ва ғайра. Чӣ тавре зикр намудем, онҳо аз ду ҷузъ иборат буда, дар ташаккулашон мавқеи вожаҳои русӣ аврупоӣ низ калон аст, масалан, дар ташаккули истилоҳи “забоншиносии корпусӣ” мавқеи калимаи “корпус” назаррас аст, ки дар фарҳанг чунин маънидод шудааст: кул, ҳамчун маҷмуи қисмҳои бо ҳам алоқаманд [96, с. 807].

Ва бояд ҳам бо сайъу талоши муҳаққиқон гунаҳои тоҷикии ин истилоҳҳо чун забоншиносии иҷтимоӣ (сотсиолингвистика), забоншиносии равонӣ (психолингвистика), забоншиносии фарҳангӣ (лингвокултурология), забоншиносии маърифатӣ (когнитивӣ), забоншиносии пайкаравӣ (корпусӣ) падида омада истодаанд.

Албатта, дар замони Истиқлолият барои дар шакли аслии истифода намудани калимаву истилоҳот, махсусан, истилоҳоти соҳаи забоншиносӣ мо

ба монета дучор намегардем, аммо ҳар гоҳе, ки сухан роҷеъ ба ҳифзи арзишҳои миллӣ меравад, ин нукта моро водор месозад, ки муодили ҳар як калимаву истилоҳот, махсусан, истилоҳоти забоншиносиро пайдо намуда, сипас, онро мавриди истифода қарор диҳем.

Набояд фаромӯш сохт, ки маънову муҳтавои ин навъи истилоҳотро дар аввал ба ғайр аз мутахассисони соҳа касе дарк карда наметавонад. Яъне ин гуна калимаву истилоҳот метавонанд мафҳумҳои навро ифода намоянд. Барои расидан ба ин мақсад мо бояд аз фонди захиравии забони тоҷикӣ истифода намоем, роҷеъ ба ин масъала муҳаққиқ К. Тураҳсанов чунин ибрази андеша намудааст:” Барои ба амал баровардани ин кор ба забони модарӣ зарур аст, ки аз луғати забони миллӣ, имкониятҳои дохилии он ва дигар воситаҳо, аз ҷумла фарҳангҳо мувофиқи анъанаҳои қадимаи миллӣ истифода намоем” [128, с. 115].

Пас, аз ин мебарояд, ки дар баъзе ҳолатҳо барои дарёфти муодилҳои истилоҳоти забоншиносӣ мо метавонем ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ назар афканда, аз он ҷо калимаҳои аз рӯйи маъно мувофиқро дарёфт намоем. Масалан, забоншинос Ж.Гулназарзода хеле моҳирона истилоҳоти “семисиологияро”-ро бо истилоҳоти тоҷикии “маъношиносӣ” иваз карда тавонистааст [38, с. 8]. Лекин дар мавридҳои дигар, агар гирем, дар мақолаҳои “Модалияти феъл” [36, с. 128-132], ва “Аспективият дар феъл” Ж. Гулназарзода тарҷумаи вожаҳои “модалият” ва ”аспективият”-ро лозим нашуморидааст [2018, 37, с. 18-24], зеро ҳангоми тарҷума калимаҳои “модалият” ва ”аспективият” маънои истилоҳи забоншиносиро дода наметавонистанд. Дар асл -aspektiva маънои “назар”, “назар кардан”- ро дода метавонист. Дар ин маврид фаромӯш набояд созем, ки корбурди ин калима ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ бори аввал дар забоншиносии тоҷик аз ҷониби Ж. Гулназарзода ба назар мерасад.

Муаллифи ин мақолаҳо дар мавриди тасрифи истилоҳоти “аспективият” чунин овардааст: “Маъноҳои аспектuali нишон медиҳанд, ки ҷӣ гуна дар замон куниш чараён мегирад ё ҷӣ хел феъл дар замон муқаррар

мегардад. Сухани мушаххас доир ба чунин маъноҳои давомдорӣ, будан / набудан ҳадди дохилии амал ва монанди инҳо меравад” [37, с. 18-24]

Воқеан, дар даврони Истиқлол корбурди истилоҳоти забоншиносӣ бо забони тоҷикӣ бештар ба назар мерасад, вале дар баъзе мавридҳо корбурди онҳо дар шакли аслиашон низ ба мушоҳида мерасанд, ки дар ин ҳолат ду сабабро пеш овардан мумкин аст. Сабаби якум дар барномаҳои таълимӣ аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун фанни таълимӣ қабул кардани онҳо мебошанд, аз қабили семиотика, психолингвистика, этнолингвистика, лингвокултурология, сотсиолингвистика ва ғайра. Сабаби дуюм, чӣ тавре дар боло зикр намудем, пайдо накардани муодилҳои онҳо дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Ба ҳар ҳол, гарчанде ин истилоҳот дар забони тоҷикӣ дар шакли аслии хеш корбаст шаванд ҳам, аммо муҳаққиқон кӯшидаанд, ки онҳоро дуруст шарҳу тафсир намојанд. Масалан, тафсири истилоҳи “семиотика” аз ҷониби Г.Абдуллоева чунин оварда шудааст: Семиотика як шохаи илми забоншиносӣ буда, мавзӯи баҳси худро дорад. Истилоҳи семиотика аслан аз калимаи юнонии “Semeion” – аломат гирифта шуда, дар луғат ба ду маъно кор фармуда мешавад:

1. Номи фаннеро ифода мекунад, ки умумияти сохтор ва амалкарди низоми аломатҳои дарбаргирандаи иттилоот ва маълумоти махсуси аломатҳои забоншиносӣ мебошад. Инчунин, низоми мушаххасот ва аломатҳоеро, ки дар ҷомеаи одамон, ҳуди инсон ва табиат ҷой доранд, меомӯзад.

2. Низоми ин ва ё он объекте, ки аз нуқтаи назари семиотика баррасӣ мешавад [3, с. 8].

Гунаи тоҷикии он аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик чун аломатшиносӣ ё нишонашиносӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Теъдоди чунин, истилоҳот дар забони тоҷикӣ хеле зиёд ба назар мерасанд, ки дар шакли аслии худ дар истифода қарор доранд. Яке аз онҳо истилоҳи “дискурс” ба шумор меравад. Дар забоншиносии тоҷик низ ба

пайдоиши калимаи “дискурс” олимони фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Донишманди шинохтаи тоҷик З. М. Мухторов мафҳуми дискурсро дар забоншиносии тоҷикӣ мафҳуми нисбатан нав мешуморад, гарчанде он дар забоншиносии ҷаҳонӣ аз нимаи дууми асри гузашта маъмул буд [81, с. 160].

Қайд кардан ба маврид аст, ки корбурди ин истилоҳ миёни забоншиносон баҳсҳои беканорро ба миён овардааст, инчунин, шарҳу тафсири ин истилоҳ, ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ гуногун аст. Масалан, дискурс дар забоншиносии матн истилоҳи сермаънотаринро ташкил медиҳад, чунончи: 1) матни бо ҳам алоқаманд; 2) шакли шифоҳии матн; 3) муколама; 4) нутқи дар шакли хаттӣ ё шифоҳӣ ироашуда ва ғайраро меноманд» [81, с. 160] Истилоҳи дискурс, ки бо мафҳуми матн робитаи зич дорад, бори аввал дар нимаи дууми асри XX ҳамчун як бахши алоҳидаи илми забоншиносӣ мавриди омӯзишу пажӯҳиши муҳаққиқон қарор гирифт.

Воқеан, матн бо дискурс яксон дар матнҳои Авесто ба назар мерасанд. Вобаста ба мафҳуми дискурс ақидаҳо гуногунанд. Одатан, он чизе ки баён мешавад, дискурс мебошад. Дискурс маънои динамикӣ дорад ва ба он ишора мекунад, ки чӣ гуна тарзи ифода ва маънои он дар марҳилаҳои таърих ва шароити гуногуни иҷтимоӣ тағйир меёбад. Матн бошад дорои характери статикӣ буда, вақте ки як матн навишта ё эҷод карда мешавад, он дар шакли муайян сабт мегардад ва ба таври статикӣ боқӣ мемонад.

Инчунин, дар ин давра шучоату идроки забоншиносон, на танҳо дар мавриди дуруст, бо меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ намуда, истилоҳоти забоншиносиро корбаст намуданашон ба назар мерасанд. Инчунин, ба мушоҳида гирифтём, ки ҳатто назарияҳои хешро доир ба чанд истилоҳоти забоншиносӣ дигар намудаанд.

Масалан, нахвшиносии тоҷик С. Шербоев дар китоби “Назария ва методикаи таълими феълҳои ғайритафсирий” масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳолро ба гурӯҳи шакли тасрифии феъл дохил намуда, чунин овардааст: “Сифати феълии замони гузашта бо суффикс (пасванд)-и тасрифшаванда

буда, аз он ки бандакҳои хабариро ба худ қабул мекунад, чун феълҳои тасрифшаванда се шахсу ду шумора шуда метавонад. Сифатҳои феълии замони гузашта бо пасванди-и ва –гӣ (хондагӣ, рафтагӣ, гирифтагӣ) низ ҳамчун шакли тасрифшавандаи феъл шинохта шаванд. Чунончи, ба гуфтаҳои зерин рӯ меорем:” Замони гузаштаи сиғаи эҳтимолӣ ба воситаи илова кардани бандакҳои хабарӣ ба сифати феълии замони гузашта бо пасванди -гӣ сохта мешавад: хондагистам, хондагистӣ, хондагистем, хондагистед, хондагистанд [164, с. 13]

Албатта, ин андешаи профессор С. Шербоев миёни донишмандони ин соҳа баҳсҳои зиёдеро ба миён овард ва бархе аз донишмандон ба гурӯҳи феълҳои тасрифшаванда ворид намудани масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол розӣ нашуда, дар маҷаллаву рӯзномаҳо роҷеъ ба ин масъала андешаҳои худро баён намуданд.

Бештар дар даврони Истиқлол омӯзиши истилоҳот, махсусан, истилоҳоти забоншиносӣ аз рӯйи осори адибону шоирон ба роҳ монда шудааст, ки ба назари мо ин навъи таҳқиқот натиҷаҳои бештар дода метавонанд.

Ҳамин тариқ, бояд зикр намоем, ки корбурди истилоҳоти забони тоҷикӣ дар даврони Истиқлол бештар бо забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад, зеро дар ин давра яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи забоншиносон ин ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ гардонидани калимаву истилоҳот ба шумор меравад.

Албатта, гарчанде донишмандон ва мутахассисони соҳаи забоншиносӣ дар ҳамгунасозии истилоҳоти забоншиносӣ корҳои зиёдеро ба анҷом расонида бошанд ҳам, вале то айни ҳол масъалаҳои мавҷуд аст, ки роҳи ҳалли худро металабанд. Хуб мешуд, агар роҷеъ ба истилоҳоти ҳар як қисматҳои забоншиносӣ савтиёт, луғатшиносӣ, сарф ва наҳв рисолаҳои илмӣ навишта шуда, таърихи пайдоиш ва этимологияи онҳо оварда мешуданд.

3.2.2. Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик

Дар воқеъ, забон падидаи иҷтимоӣ буда, он бо инсон ва ҷомеа рабт дорад ва ҳамеша дар ҳоли инкишоф аст. Вобаста ба ин, метавон маълум кард, ки нишонаҳои асосӣ дар ҳаёти инсон барои ҳар халқу миллате аз нигоҳи арзишмандӣ ва тавонмандӣ аз ҷониби абармардони шучоъ, далеру содиқ, тамаддуншиносу бофазл, покизаманишу фарҳангсолор иброз, муаррифӣ, арҷгузорӣ ва ҳифз мегардад ва барҳақ, бо дарки масъулияти волои фарзандӣ содиқонаву софдилона, возеҳу равшан муайян кардани аслияти шоиставу сазовор будани нишона, омил ва унсур чун муқаддасот дар побарҷойӣ, устуворӣ, покизагиву озодагӣ, мақом ва манзалат мавқеи муҳим дорад.

Ибтиқору ташаббус роҳнамоиву амалкарди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар муайян кардани ҷойгоҳи воқеии забони тоҷикӣ, ки яке аз самтҳои муҳимми сиёсати забонгустариӣ Пешвои миллат дар даврони соҳибистиклолист, пеш аз ҳама, боиси пазиришу пайравист ва ҳеҷ гоҳ набояд фаромӯш кард, ки дар татбиқи он бо таъкиди Пешвои миллат дар «рӯзгори ғайзбори Истиклолият, ки барои тавсеаи доираи қорбурди забони давлатӣ дар ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти ҷомеа имконияти мусоид фароҳам овардааст, моро водор менамояд, ки барои густариши ҳарчи бештари забон дар тамоми ҷанбаҳои ҳаёт, ғановати мунтазами таркиби луғавии он, ҳамчунин, ҳифзу ниғаҳдошти асолату покизагии забони давлатӣ аҳлона талош намоем» [233].

Пеш аз ҳама, чун тоҷикон, ки аз қадимулайём миллати фарҳангдӯсту тамаддунпарваранд ва имрӯз соҳибистиклолу соҳибдавлату соҳибзабонанд, Сарвари кишвар эълон карданд: «Миллату давлат соҳиб ва пуштибони забонанд. Забон омили асосии рушду қамоли миллат ва давлат аст. Ин аст, ки забон ва давлату миллат дар паноҳи якдигаранд» [231].

Ва дигар ин ки қамоли забон бо суҳани тоҷикӣ бори нахуст аз минбарҳои баландтарини ҷаҳон аз забони Пешвои миллат доир ба арзи ҳастӣ

кардани давлату миллати тоҷик оғоз шуд ва фармуданд: “Имрӯз аҳли олам моро бо номи «тоҷикон», давлатамонро бо номи «Тоҷикистон» ва забонамонро бо номи «забони тоҷикӣ» мешиносанду эътироф мекунанд”[234].

Мавриди зикри хосса аст, ки бо туфайли истиқлоли давлатӣ ва ваҳдати миллӣ забони тоҷикӣ бо роҳбариву роҳнамоӣ, иқдому ташаббус, ибтиқору пайкори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон он ҳамчун **“чеҳраи хоси миллӣ”** эътироф шудааст. Аз минбарҳои бонуфузи дунё бо ин забони нобу шево ибраз намудани андешаву пешниҳодот на танҳо барои халқи тоҷик, балки барои мардуми минтақаву ҷаҳон ва пазируфтани ин гуфтаҳо боз ҳам нишон аз муассирию мондагории забони тоҷикӣ ва талошу қўшиши фарзанди миллат барои вориси ин забон будан аст.

Бо василаи муаррифӣ намудани миллату давлат ва забон дар ақсон олам Пешвои миллат ҳар як фарди бонангу номуси миллатро ба касб кардани ҷойгоҳи муътабару арзишманди забон ҳушманду ҳушдор намуда, ҳамзамон, ба ниғаҳдошти беолоиши он таъкид менамоянд: “Қарзи фарзандӣ ва рисолати инсонии мост, ки забони модариамон, яъне ин забони ширину шоиронаро баробари модари худ азиз шуморем, дӯст дорем, онро мисли модар, ки моро ба дунё оварда, меҳри забонро бо шири поку ҷонбахш ва муҳаббати онро бо аллаи гўшнавозаш дар ҷисму ҷони мо ҷой кардааст, эҳтирому эҳтиёт кунем ва мисли гаронбаҳотарин сарвати умрамон ҳамеша гиромӣ дорем [234].

Зеро, тамоми муқаддасот бо ин забон шарҳу тавзеҳ меёбанд ва муҳимтар аз ҳама, бо ин забон суруди миллӣ дар фазои кишвар ва ҷаҳон чун пайки шодию нусрат, далериву матонат, комёбиву музаффарият ҳамеша танинандоз аст.

Пешвои миллат дар масири таърихи куҳану навини тоҷикон бо эҷоду гуфтору рафтор бори дигар хосияти **“баҳамоварӣ”** ва ё **“ваҳдатофаринии”** забони тоҷикиро бо маҳорату истеъдоди забондонӣ бо забон ва шеваи равону

самимонаи тоҷикӣ собит намуда, халқи тоҷикро ба сарчамъиву муттаҳидӣ, дӯстиву рафоқат ва ҳамдилӣ муттаҳид кард.

Ҳамзамон, доир ба аҳамияти забони тоҷикӣ ва қудрату тавоноии он Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд, ки “Маҳз, хамин забони ноби модарӣ халқи моро дар тӯли зиёда аз панҷуним ҳазор сол бар зидди тамоми бадбахтиҳову тохтутози аҷнабиён муттаҳиду сарчамъ нигоҳ доштааст ва ба миллати тоҷик умри ҷовидонӣ бахшидааст”[327].

Бад-ин васила нишон доданд, ки забони тоҷикӣ бо ин хусусият дар ташаккул ба унвони як забони умумӣ барои мардуми ориёитабор нақши муассир бозидааст.

Пешвои миллат муайян карданд, ки халқи тоҷик дар ҳама даври замон бо ғўйишу шеваи хоси забони тоҷикӣ кўшидааст, ки забони гуфторӣ ва навишторӣ бе фосила амалкард дошта бошад ва ёдовар мешаванд, ки “Бўйи чўйи Мўлиён ояд ҳама”-и қофиласолори адаб – Рўдакиро хурду бузург медонанду мефаҳманд.

Аз ин рӯ, Пешвои миллат ин забонро **“ғанчи гаронбаҳои ниёгон”** шинохта, чиҳати дакри мардуми тоҷик аз ин ин ғанчи гаронбаҳои ниёгон силсила иқдомотро дар самти бознашри асару осори мондагори шоирон, адибон ва донишмандонро роҳандозӣ намуданд, ки аз силсилаи “Ахтарони адаб” то “Тоҷикон”-у “Шоҳнома”-и безавол расидааст, ки боз идома хоҳад ёфт.

Дигар ибтикороти беназори Пешвои миллат дар самти гимромидошти забони тоҷикӣ дар он зоҳир мегардад, ки чиҳати рушди ин рукни асосии пойдории миллат силсила озмунҳои ҷумҳуриячиро аз қабili «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст», «Тоҷикистон – ватани азизи ман», «Илм – фурӯғи маърифат», «Тоҷикон» – оинаи таърихи миллат» ба роҳ монда, инчунин, чиҳати рушди забони давлатӣ пайваста барномаву стратегияҳоро қабул кардаанд. Инчунин, эълон шудани Рӯзи забони давлатӣ ва дигар дадбирҳои инъикосгури эҳтирому бузургдошти забони тоҷикӣ ва боз ҳам тавсеа бахшидани вазифаҳои ҷамъиятии он мебошад.

Ҳамчунин, санаи 21 октябри соли 1997 Барномаи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба тавсеа ва рушди забони давлатӣ ва забонҳои дигари каламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид, ки ин санади муҳим дар гиромидошти забони давлатӣ маҳсуб меёфт.

Ҳамзамон, Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон санаи 21 июли соли 2007 дар чамъомади бошукуҳи идона ба муносибати 18-умин солгарди мақоми давлатӣ пайдо кардани забони тоҷикӣ суҳанронӣ намуда, дастовраду мушкilotи амалишавии Қонуни забони давлатиро таҳлил карданд. Ҳамаи ин вохӯриҳо ва ҳамоишҳо дар назди забоншиносони тоҷик вазифаҳои навро гузошта, барои рушди минбаъдаи забоншиносии тоҷик нақши ҳалкунанда доранд.

Яке аз масъалаҳои муҳим барои таърихи миллат ин гирдоварӣ ва омӯзиши таҳқиқи дақиқи номҳои ҷуғрофӣ мебошад. Бар асоси таҳқиқоте, ки аз ҷониби донишмандони хориҷӣ ва ватанӣ гирифтааст, ҳар як номи ҷуғрофӣ дар асоси манбаъҳои хаттӣ бояд мавриди омӯзиши илмӣ қарор дода шавад. Номҳои ҷуғрофӣ минтақа ба таъриху сарнавишти миллат иртибот дошта, таърихи рушду такомули забони моро инъикос менамоянд [29, с. 660].

Ногуфта намонад, ки мо бояд ба рушду тавсеаи забони шевою шоиронаи тоҷикӣ эътибори аввалиндараҷа дода, пайвасти ҷиҳати ҳифзи он таваҷҷуҳ намоем, зеро забони давлатӣ яке аз сарватҳои муқаддас ва гаронбаҳотарини миллати куҳанбунёди тоҷикон мебошад.

Махсусан, дар даврони ҷаҳонишавӣ, яъне таҳҷуми фарҳангиву забонӣ моро зарур аст, ки дар баробари омӯзиши забонҳои хориҷӣ ҷиҳати рушду такомули забони тоҷикӣ ва тавсеаи он дар раванди рушди босуръати илму техника тадбирҳои муассир андешем.

Вобаста ба ин, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон санаи 27.09.2022 дар Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (ҳоло Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода) зимни суҳанронии хеш қайд карданд, ки «яке аз вазифаҳои муҳимтарини ҷомеаи Тоҷикистон – аз хурд то бузург,

равшанфикрону донишмандон, инчунин, дастгоҳи давлативу ҳукуматӣ ҳифз кардани забони бостонии зебову шево, ширину шоиронаи тоҷикӣ, тозаву ноб ва поку беолоиш ба наслҳои оянда расонидани он аст» [237].

Пешвои миллат барои вусъати ин забон дастур пайваста медиҳанд ва ҳидоят мекунанд, ки тадбирҳои саривақтӣ чун риояи покизагӣ, тақвияти захираи рақамии он барои мондагории забони тоҷикӣ дар замони ҷаҳонишавӣ, аз худ кардани масъалаҳои омӯзиши забонҳои қадимаи тоҷикӣ, омода намудани мутахассисон дар самти забонҳои суғдӣ, авестӣ, бохтарӣ, таҳияи луғати мукаммали забони тоҷикӣ бо назардошти калимаву вожаҳои фарогир, инчунин, инъикос намудани осори гаронбаҳову олмашумули назму насри ниёгон дар шабакаҳои интирнети ҷаҳонӣ, ҷиҳати омӯзиши забони ноби тоҷикӣ барои ақалиятҳои миллӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ аҳамият дода шавд. Дар воқеъ, масоили матраҳшуда яке аз авомили тавсиябахшии ин забон дар шароити кунунӣ ба ҳисоб меравд.

Ҳамчунин, Президенти маҳбуби кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста насли ояндасози миллатро ҳушдор ва даъват менамоянд, ки наврасону ҷавонони тоҷик дар раванди забонамӯзӣ бояд дар хотир дошта бошанд, ки дар асоси ҳуб донишони забони модарӣ бояд барои омӯзиши забони хориҷӣ низ аҳамияти хосса диҳанд. Зеро забони модариро дар сатҳи аъло доништан, онро дӯст доштан, бо ин забони ширину шево дурусту равону зебо сухан гуфтан ва асарҳои адабию илмӣ эҷод кардан камоли эътиқоду эҳтиром ба Ватан – Модар ва далели ҳисси баланди миллӣ мебошад.

Забони тоҷикӣ, воқеан ҳам, бузургу тавоност, мағлубнопазир аст, забони қаҳрамон, забони афроди бузург, забони илм ва осори безавол аст. Аз назари аҳли таҳқиқ, забони тоҷикӣ чандин марҳилаи рушдро паси сар кардааст ва ин марҳилаҳо ҳар яке махсусияту умумияти худро доштаанд.

Боиси зикр аст, ки истиқлоли давлатӣ миллати соҳибфарҳангу соҳибтамаддун ва куҳанбунёди тоҷикро бори дигар водор намуд, ки мавқеи забони тоҷикиро ҳамчун забони давлатӣ дар ҷомеаи навин ба таври шоиста баланд бардорад. Барои воқеан ба пояи забони миллӣ ва забони давлатӣ

расидан, дар арсаи ҷаҳонӣ муаррифӣ шудан ва дигар арзишҳову вазифаҳои забони тоҷикӣ, дар татбиқи ин рисолати таърихӣ ва мондагор тарҳрезии мушаххас ва сиёсати ояндабинонаи Пешвои муаззами миллат нақши муассиру меҳварӣ гузоштанд.

Ва боз ҳам вобаста ба волоияти забон суханро аз забони Пешвои миллат ва аз нахустсатри китоби “Забони миллат – ҳастии миллат” меорем: “Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад” [229, с. 3]

Пешвои миллат бо муҳаббату эҳтироми бепоён нисбат ба забони тоҷикӣ асари бунёдиву бузурги “Забони миллат – ҳастии миллат”-ро дар ду ҷилд иншо намуда, ҷеҳраи забони тоҷикиро бештар муҷалло сохтанд: “Ман ба забони шеваи шоиронаи тоҷикӣ сидқан арҷ мегузорам, ба ҳисси баланди ватандӯстӣ аз минбарҳои баланд бо ин забон сухан мегӯям, аз лаҳни шаккарину дилнишинаш лаззати маънавӣ мебарам ва ҳастиямро бо ҳастии забонам пайванд доништа, ин гавҳари хушоб ва дурри ҷаҳонтобро пайваستا ситоиш ва тарғиб менамоям. Ба ин хотир доир ба таърихи ташаккули забони тоҷикӣ мақолаву асарҳо таълиф менамоям, дар ҳар суханрониям бузургию тавоноии онро таъкид месозам ва барои ҳифзу ҳимояаш талош мекунам”[236].

Дар воқеъ, таълифи китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» кофист, ки нақши мондагори муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро дар таърихи забоншиносии тоҷик собит бинамоем. Ҳарду ҷилди китоби мазкурро метавон шиноснома ва таърихномаи забони тоҷикӣ номид. Бо хондани ин рисолаи арзишманд ба ҷаҳони таърихӣ забони куҳанбунёди ҳеш ворид мешавем. Ин асар ба сифати манбаи саҳеҳ ва муътамади илмӣ мавриди қорбурди олимони қарор гирифтааст.

Аз дигар ҷашмандоз забон оинаи шинохти таърих, волотарин сарват ва гуҳартарин дороии миллат буда, омили муҳимми иттиҳоду худшиносист. Аз ин рӯ, забоншиносону олимони водор месозад, ки бо дарки масъулият ва ифтихори худшиносию худогоҳӣ ҷиҳати гиромидошт, ҳифз, муаррифии

забони тоҷикӣ пайваста сайъу талош намуда, ба ин васила таъриху тамаддуни бостонии миллати тоҷикро дар арсаби ҷаҳонӣ ба таври шоиста муаррифӣ карда тавонанд.

Гуфтан ба маврид аст, ки ҳифзи забони тоҷикӣ аз ҷониби Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба таври зарурӣ ба роҳ монда шуда, дар ин баробари ин, илми забоншиносии тоҷик дар марҳалаи нави таърихӣ боз ҳам вусъати тоза ба худ касб мекунад. Роҷеъ ба масъалаи ҳифзи забон аз ҷониби Пешвои муаззами миллат имрӯзҳо асару мақолаи нав ба нав нашр шуда истодаанд. Ҳамин тариқ, маҳз, бо кӯшишу навкориҳои Сарвари кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, забони тоҷикии мо дубора эҳё гардид, ки барои рушди минбаъдаи илми забоншиносии тоҷик заминаҳои мусоиде фароҳам оварда тавонист.

ХУЛОСА

Таҳқику баррасии истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ дар асоси осори илмӣ, таълимии донишмандон ва маводди фарҳангҳои тафсири барои равшан намудани масъалаи ташаккули тақомули истилоҳотшиносии тоҷик аз муҳимтарин мавзӯҳои таърихи илми забоншиносии тоҷик маҳсуб мешавад. Таҳлилу таҳқиқи маводди истифодашуда нишон дод, ки донишмандони гузаштаи мо бештари масъалаҳои марбут ба имло, унсурҳои калимасоз, тарзи ибораоронию ҷумлабандӣ ва дигар масъалаҳои алоқаманд ба суҳанварию нигоришро дар таълифоти худ ва дар фарҳангҳои тафсири шарҳу тавзеҳ намудаанд, ки ин сабаби дар давоми мароҳили гуногуни таърихӣ ва шебу фарози инкишофу таназзули давлатдорӣ забони тоҷикӣ ҳифз гардидааст.

Дар маҷмӯъ, дар асоси омӯзиши қисматҳои алоҳидаи таҳқиқоти диссертатсион метавон ба чунин хулоса омад:

1. Зимни пажӯҳиш ошкор кардид, ки дар давраи мусоир омӯзиши истилоҳу истилоҳшиносӣ яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ, аз ҷумла, забоншиносии тоҷик маҳсуб ёфта, таҳқику баррасии истилоҳоти қадимтарин осори илмӣ барои муайян шудани сохтор, қолаб, усулу равишҳои илмӣ истилоҳсозиву истилоҳгузинӣ ва танзиму бунёди он дар илмӣ муосир мусоидат менамояд [1-М].

2. Пас аз таҳлилу баррасиҳо маълум гардид, ки истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар се давраи таърихӣ забон бостон, миёна ва нав ташаккул ёфтааст. Аз истилоҳоти забоншиносии давраи бостон то имрӯз маълумоти мушаххасе дар даст нест. Зимни мутолиа ва ҷустуҷӯ аз фарҳангҳои давраи миёна – “Фарҳанги паҳлавиг” ва “Фарҳанги оим-евак” бархе аз истилоҳоти забоншиносиро пайдо намудем, ки дар забони форсии миёна ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба кор рафтаанд [1-М].

3. Дар давраи бостон донишҳои забоншиносии мардумони ориёитабор, ки дар давраи Сосониён рушд намуда буд, гусаста гардида, истилоҳоти забоншиносии тоҷику форс дар асрҳои миёна бештар дар пояи низоми грамматикӣ забони арабӣ шакл гирифтааст [4-М].

4. Пас аз шаклгирии забони адабии тоҷикӣ низоми истилоҳоти тоҷикӣ низ рӯ ба рушд ниҳод. Ин чараёни аз замони салтанати давлати Сомониён шуруъ шуда, то замони имрӯз идома дорад. Амирони сомонӣ баҳри истилоҳгузинию вожагузинии забони илм шароити мусоидро фароҳам оварда буданд. Ин раванд баъд аз таназзули давлати Сомониён низ идома пайдо кард. Намунаи чунин истилоҳгузиниву вожаороиро мо дар осори илмӣ Абунасири Форобӣ, Закариёи Розӣ, Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Ҳаким Носири Хусрав, ҳама Ҳасани Нисорӣ ва дигар донишмандони асри миёна мушоҳида намудем, ки ба ҷойи истилоҳоти забоншиносии арабӣ истилоҳоти забони тоҷикиро сохта мавриди истифода қарор додаанд.

5. Аз таҳқиқи мухтасари осори қадимтарини илмӣ маълум шуд, ки ин забон дар асрҳои IX-XI дар баёни матолибу мафҳуми риштаи забоншиносӣ баробари дигар риштаҳо, чун ҷандаса, нучум, ҷугрофия, фалсафа ва тиб ба дастовардҳои назаррас ноил гаштааст [1-М; 2-М].

6. Заминаи асосии шаклгирии истилоҳоти забоншиносӣ дар асри миёнаро фарҳангҳои тафсирий, осори фалсафӣю мантиқ, рисолаҳои ба илмҳои адабӣ бахшидашуда, донишномаҳо, рисола ва бахшҳои алоҳидаи рисолаҳое, ки бевосита доир ба илми забоншиносӣ махсус меёфтанд, ташкил медиҳад [1-М; 2-М].

7. Дар ташаккул ва тақомули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ донишманди ҳамадон Абуалӣ ибни Сино саҳми арзанда дорад. Рисолаи “Махориҷ-ул-хуруф” аз нигоҳи илми забоншиносӣ нодиртарин асар буда, дар он истилоҳоти бахши овошиносӣ ба қор рафтааст. Ибни Сино кӯшиш намудааст, ки ба ҷойи истилоҳоти арабӣ истилоҳоти тоҷикиро ба қор барад [1-М; 2-М].

8. Доир ба баъзе масъалаҳо, ки донишмандони аврупоӣ дар асри XIX ва XX сари он баҳс мекарданд, донишмандони форсу тоҷик ҳанӯз дар асрҳои X-XI он масъалаҳоро ҳаллу ҷавоб намуда, истилоҳоти муносибиро барои масъалаҳои забоншиносӣ гузошта буданд. Намунаи инро мо дар андешаҳои Носири Хусрав андар боби нутқ, қавл ва калом дидем. Дар иртибот ба

дискурс – баҳши нави забоншиносӣ, ки дар нимаи дуюми асри XX дар забоншиносии Ғарб зухур гардидааст, Носири Хусрав хеле пештар атрофи он баҳс намуда, онро калом маънидод карда буд [1-М; 6-М].

9. Фарҳангҳои тафсири дар таърихи ташаккули забони форсии тоҷикӣ, афкори забоншиносии тоҷик ва истилоҳоти забоншиносӣ мавқеи муҳимро соҳибанд. Масалан, дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотеъ», «Баҳори Аҷам», «Ғиёс-ул-луғот», «Тухфат-ул-аҳбоб» бахшҳои алоҳидаи забоншиносӣ мавриди шарҳи овошиносӣ, сарфӣ ва нахвӣ қарор гирифтаанд.

10. Дар низоми истилоҳоти забоншиносии тоҷик истилоҳоти баҳши овошиносӣ рушди назаррас доштааст. Дар рушду такомули истилоҳоти баҳши овошиносӣ донишмандону файласуфон Абунасири Форобӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон нақши боризи худро гузоштаанд. [1-М; 2-М].

11. Луғоту истилоҳоти баҳши вожашиносӣ, асосан, дар осори адабӣ, аз ҷумла дар нигоштаҳои Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Насируддини Тӯсӣ, Низомӣ Арузии Самарқандӣ, Рашиди Ватвот, Шамс Қайси Розӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигарон мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Аз ҳамин ҷост, ки чанде аз ин истилоҳот имрӯз ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ шинохта шудаанд ва дар забоншиносии муосир ҷойи худро ба истилоҳоти русию аврупоӣ додаанд. Чунончи, таҷнис, маънии мутақориб, ғайримутақориб, мушокалот, маҷоз, истиора, таҷниси том, таҷниси мураккаб.

12. Истилоҳоти баҳши сарф низ дар фарҳангномаҳо ва луғатномаҳо бештар мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Шамси Қайси Розӣ дар робита бо қофиясозӣ ба асосҳои дастури калимасозии забони тоҷикӣ мароқ зоҳир намуда, дар умум 34 номӯй пасвандҳои калимасозу шаклсози исму сифатро бо тобишҳои маънонашон шарҳу эзоҳ додааст.

13. Рисолаи “Ҷаҳор гулзор”-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ яке аз манбаъҳои рушду такомули истилоҳҳои баҳши сарф маҳсуб мешавад. Зимни ҷустуҷӯ ва

мутолиаи ин асар маълум гардид, ки дар асари мазкур беш аз 100 адад луғоту истилоҳоти бахши сарф мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

14. Дар даврони шуравӣ инкишофи истилоҳоти забоншиносӣ, пажӯҳишу омӯзиши он бо равиши ба он давра мувофиқу муносиб роҳандозӣ гардидааст. Ба илми забоншиносӣ вобаста ба мақсаду равиши таҳқиқ бештар истилоҳоти аврупоӣ ва русӣ ворид гардидааст.

15. Даврони Истиқлол ҳамчун даврони эҳёи бо илми миллӣ ва байналмилалӣ мутобиқ намудани истилоҳоти забоншиносӣ бо назардошти пешрафти бисобиқаи техникаю иттилоот маҳсуб меёбад.

16. Шоистаи таҳсин аст, ки давраи бобарор ва шаклгирии рушду такомули забони тоҷикӣ ба даврони соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сиёсати забонгустарии амалқарди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон марбут аст. Маҳз, бо кӯшишу навқориҳои Сарвари кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, забони тоҷикии мо дубора эҳё гардид, ки барои рушди минбаъдаи илми забоншиносии тоҷик заминаҳои мусоиде фароҳам оварда тавонист.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар забоншиносии муосири тоҷик масъалаи омӯзишу баррасии истилоҳоти забоншиносии тоҷик то ба имрӯз ба таври ҷудогона мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Вобста ба ин, дар заминаи омӯзиш тавсияҳои зерин пешниҳод мегарданд:

1. Натиҷаҳои омӯзиш барои дарки амиқи забоншиносӣ дар мароҳили мухталифи таърихӣ замина гузошта метавонад;

2. Маводди мазкур зимни таҳияи фарҳангномаҳои соҳавии нав метавонад мавриди истифода қарор гирад;

3. Ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷик дар даври бостон, миёна ва муосир омӯхта шуд, ки он метавонад ҳангоми омӯзиши забоншиносӣ дар ин давра мавриди истифода қарор гирад;

4. Истилоҳоти забоншиносии тоҷик аз нигоҳи овошиносӣ, луғатшиносӣ, сарф ва наҳа ба таври ҷудогона омӯхта шуд, ки маводди бадастомада метавонад дар ин самт мавриди истифода қарор гирад;

5. Мақеи шоистаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба гирифтани забон ва густариши он омӯхта шуд, ки он метавонад барои доираи васеи хонандагон пешниҳод кардад;

6. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонад зимни омӯзиши истилоҳотшиносӣ, аз ҷумла, истилоҳоти забони тоҷикӣ мавриди амал қарор гирад;

7. Низом, мавқеъ ва қарбурди луғат ва фарҳангномаҳо аз нигоҳи истилоҳшиносӣ омӯхта шаванд;

8. Беҳтарин фарҳангномаҳо ва осори донишмандони тоҷики асрҳои миёна аз нигоҳи нави илми забоншиносӣ омӯхта шаванд ва дар ин замина фарҳангномаҳои нав таҳия гардад;

9. Таҳия ва нашр намудани фарҳангномаҳо ва луғатномаҳои соҳавӣ василаи дигар дар шинохти илми истилоҳшиносии тоҷик аст;

10. Марҳила ба марҳила таҳия ва нашри фарҳанги электронии истилоҳоти забоншиносӣ аз даврони қадим то муосир яке аз василаҳои рушди забоншиносӣ маҳсуб меёбад.

I. РҶЙХАТИ АДАБИЁТ:

A). Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ:

1. Абдукодир, ибни Исҳоқ. Арузи ҳумоюн. Тарҷумаи Муҳаммадҳасанд Адиби Ҳиравии Хуросонӣ. – Техрон, 1337.
2. Абдуллоева, Г. З. Ҷанбаҳои этнолингвистии истилоҳоти ифодакунандаи номи бозихо дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор [Матн] / Г.З. Абдуллоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 6. – С. 100-107.
3. Абдуллоева, Г. З. Семиотика [Матн] / Г. З. Абдуллоева. – Душанбе: Эр - граф, 2021. – 136 с.
4. Абдуллоева, Г.З. Таҳлили лингвистии матн [Матн] / Г.Абдуллоева. – Душанбе: Эр -граф, 2023. – 143 с.
5. Абдуллоева, Г. З. Таҳқиқи этнолингвистии вожагони соҳаи ҳунармандӣ ва маишӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор [Матн] / Г.З. Абдуллоева. – Душанбе: ҶДММ Аршам, 2023. – 395 с.
6. Абдулҳай, Ҳ. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон) [Матн] / Ҳабибӣ, Абдулҳай. – Душанбе: «Меҳрона- 2017», 2019. - 152 с.
7. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.2. / Сино Абуалӣ. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 560 с.
8. Абуалӣ ибни Сино. Донишнома // Осори мунтахаб. – Душанбе, 1980. Ҷ. 1. – С. 29-139.
9. Абуалӣ ибни Сино. Махориҷ-ул-хуруф // Осори мунтахаб. – Душанбе, 1983. Ҷ. 2. – С. 228-245.
10. Азизӣ, Б. Ҷамъбасти Кенгоши илмӣ тоҷикони Узбекистон [Матн] / Б Азизӣ // Роҳбари дониш, № 2 (29), февралӣ 1930, с. 25-31.
11. Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодири Бедил / С. Айнӣ.– Сталинобод, 1954. –С. 9-15
12. Айнӣ, С. Шайхурраис Абуалӣ Сино // Куллият. Ҷ. 11, китоби якум. – Душанбе, 1963.

13. Айнӣ, С. Ахгари инқилоб [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 263 с.
14. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик / Куллийёт. Ҷ. 12. / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 769 с.
15. Алидод, Файзии Сарҳиндӣ. Мадор-ул-афозил / Ф. С. Алидод. – 1959.
16. Ализода, С. Сарфу наҳви тоҷикӣ / С. Ализода – Душанбе, 2006. – 79 с.
17. Аловиддинов, Х. Нигоҳе ба омилҳои зухур, инкишоф ва махсусиятҳои чудоғонаи истилоҳот [Матн] / Х. Аловиддинов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – №4/1 (195). – С. 38-41.
18. Анварӣ, С. Дар густараи забон ва баён / С. Анварӣ // Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Адиб, 2017. – 84 с.
19. Анвари, С. Бархе аз истилоҳоти бахши “Сарф” таҷдиди назар меҳодад / С. Анварӣ // (Забон - ҳастии миллат). – Душанбе, 2019. - С. –34-37 с.
20. Атахонова, А. Сравнительное и тематическое изучение лексики фарҳангов (на материале «Фарҳангнома» Хусайна Вафоӣ): автореф... дис... канд-та фил... наук. // А. Атахонова. – Душанбе, 1974. – 18 с.
21. Аҳадов, Ҳ. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ / Ҳ. Аҳадов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 122 с.
22. Баевский, С.И. Ранняя персидская лексикография XI-XV вв. / С.И. Баевский. – М., 1989. – 168 с.
23. Баҳриддинов, Д. «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ. // Д. Баҳриддинов. – Душанбе: Дониш, 1992. – 108 с.
24. Баҳром, Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ / Баҳром Фараҳвашӣ – Техрон, 1381. - 571 с.
25. Бектош, Н. Ҷамъбаст ва қарорҳои Анҷумани нахустини илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон [Матн] / Н.Бектош // Раҳбари дониш, № 10,11,12, 1930.

26. Бобомуродов, Ш., Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / З. Мухторов, Ш. Бобомуродов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
27. Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений. - М.: Высшая школа, 1978. -378с.
28. Воҳидов, А. Аз таърихи луғатнигорӣи форсу тоҷик / А. Воҳидов. – Самарқанд, 1980. – 57 с.
29. Воҳид, Ғ. Эмомалӣ Раҳмон дар оинаи замон / Ғ. Воҳид. – Душанбе, 2015. – 804 с.
30. Габучан, Г.М. К вопросу об арабских грамматических учениях / Г.М. Габучин // Семитские языки. Сборник статей. Изд-во Восточный литературы. - М., 1963. – С. 37-56.
31. Герсенберг, Л.Г. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время / Л.Г. Герсенберг, Д. Саймиддинов // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – М., 1981. – С. 69-115.
32. Гиргас, В.Ф. Очерк грамматической системы арабов. / В.Ф. Гиргас. – Спб, 1873. - 326 с.
33. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. –350 с.
34. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои содда. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 1987. – 368 с.
35. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаб. Ҷ.3. – Душанбе: Дониш, 1989. –220 с.
36. Гулназарова, Ж. Модалияти феъл / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе : Сино, 2018. – №4– С. 128-132.
37. Гулназарова, Ж. Аспектиҳои дар феъл / Ж. Гулназарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2018. – №6– С. 18-24.
38. Гулназарова, Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар маъноии осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарова. – Душанбе: ҶДММ Абдурахмон-Р, 2022. – 332с.

39. Гумболдт, В. Фон. Избранные труды по языкознанию [Матн] / В.Фон. Гумболт. – М.1984. – 397 с.
40. Ганиева, М. А. Становление и развитие фонетической терминологии таджикского и французского языков: дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2020. - 202 с.
41. Гафуров, Б. Тоҷикон / Б. Гафуров. – Душанбе, 1999. – 720 с.
42. Гафуров, Б. Тоҷикон (Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна). Китоби 1. [Матн] / Б. Гафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 701 с.
43. Ғозиуддин, Ҳайдар Подшоҳи Ғозӣ. Ҳафт қулзум. – Лакхнав, 1822. Қулзуми ҳафтум.
44. Давлатов, И.А. Истилоҳоти маъмурӣ – корғузурӣ ва нақши он дар низомии истилоҳоти забони тоҷикӣ [Матн] / И.А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – № 4/2(199). – С. 19-22.
45. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. Ҷ. 2. -Техрон, 1385. – 349 с.
46. Джаматов, С. Становление и развитие лингвистической терминологии таджикского и английского языков: дис... докт. филол. наук: 10.02.20 / С. Джаматов. – Душанбе, 2017. – 412 с.
47. Дандамаев, М. А. Иран при первых Ахеменидах / М.А. Дандамаев. – М., 1963. - С. 32-60.
48. Додаров, О. Масъалаҳои забоншиносӣ дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Вочидалии Мучмалӣ. – Душанбе, 2019. – 152 с.
49. Додихудоев, Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ / Р.Х. Додихудоев, Л.Г.Гертсенберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 188 с.
50. Забони адабии ҳозираи тоҷик: синтаксис. Қ. II. китоби дарсӣ барои мактабҳои олий. – Душанбе, 1984. – 325 с.
51. Зариназаде, Г.Г. О влиянии арабской лексикографии на персидскую лексикографию / Г.Г. Заринадзе // Актуальные проблемы иранской филологии. – Тбилиси, 1973. – 115 с.

52. Зарипов, А. Нақши истилоҳоти осорхонашиносӣ дар забони тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – № 4/3 (203). – С. 46-50.
53. Звягинцев, В. А. Язык и лингвистическая теория / В. А. Звягинцев. – 2008. – 248 с.
54. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
55. Ибни Надим. Ал-фехрист. Тарҷумаи Муҳаммадризо Таҷадуд. – Техрон: Дунёи китоб, 1394. – 856 с.
56. Ильясов, Ф.Б. Лингвистические взгляды Насируддина Туси: автореф. дисс. ... фил. наук. / Ф.Б. Ильясов. – Душанбе, 2019. – 25 с.
57. Искандарова, Д.М. Взаимовлияние лингвистических школ и традиции и роль таджикской лингвистической традиции в истории мирового языкознания // Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2004. – С. 128-134.
58. Исмонов, К. Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар ашъори форсӣ тоҷикӣ [Матн] / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №;6 – С. 55-59
59. Калонтаров, Я. И. Словарная работа в Таджикистане и ее задачи [Текст] / Я.И. Калонтаров // Сб. Вопросы изучения, языков народов Средней Азии и Казахстана. – Ташкент, изд. АН. Уз. ССР, 1952, с. 35-41.
60. Калонтаров, Я. И. Обогащение таджикской лексики под влиянием русского языка [Матн] / Я.И. Калонтаров // Изв. Отд. Обществ. наук АН Тадж. ССР. вып. УП.- Сталинабад, 1955. - С. 16-21.
61. Калонтаров, Я. И. и др. О терминологической работе в Таджикистане / Я.И. Калонтаров [Матн] // Сб. Вопросы терминологии, материалы терминологического совещания Москва, изд. АН СССР, 1961.
62. Калонтаров, Я.И. Инкишофи лексикографияи тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ. // Мактаби советӣ. 1974. №11. – С.21-24.

63. Калонтаров, Я. К., Капранов В. А. Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ [Матн]/ Я.К.Калонтаров, В.А.Капронов [Матн] – Душанбе: Дониш, 1974.- –95 с.
64. Калонтаров, Я. Луғати имлоӣ забони адабии тоҷик.Зери таҳрири Н.А.Маъсумӣ [Матн]. –Душанбе: Ирфон, 1974. –333 с.
65. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. “ Душанбе: Интернӯс Тоҷикистон, 2001. - 171 с.
66. Капранов, В.А. «Луғати Фурс» Асади Туси ва ӯро ҷой дар таърихи тоҷикӣ (фарсӣ) лексикографии. // В. А. Капранов.–Душанбе, 1964. – 213 с.
67. Красина, М.Н. Дискурс-Анализ и методы их применения в Междисциплинарных Проектах // Вестник ТВГУ. – Москва,2018. № 2.–160 с.
68. Қосимова, М.Н. Назаре ба истилоҳоти забоншиносии пешин // Паёми Донишгоҳ, №1, 1990.
69. Қосимова, М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумотномаи мухтасар) / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2007. – 172 с.
70. Қосимова М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
71. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии қисми I. / М.Н. Қосимова.– Душанбе, 2010. – 490 с.
72. Қурбонов, Н. Ф. Андешаҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ / Н. Ф. Қурбонов. - Душанбе, 2014. – 147 с.
73. Мамадназаров, А. Сравнительный анализ основных типов словарей в таджикском лексикографии / А. Мамадназаров. - Душанбе, 2013. - 260 с.
74. Мамадаминава, З. Мавқеи истилоҳоти давлатӣ дар рушди забони ваҳонӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2018. – №6. – С. 165-169.

75. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1983. – 104 с.
76. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1.(Луғатшиносӣ) / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 243с.
77. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ / А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 320 с.
78. Мирбобоев, А. Муқаддимаи филологияи эронӣ / А. Мирбобоев, Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2019. – 188 с.
79. Мирзоёров, Ф.Н. Грамматические комментарии в таджикских толковых словарях XVI - XIX вв: автореф. дисс. кандид. филол. наук. –Душанбе, 2011. -22 с.
80. Муин, М. Фарҳанги форсӣ. –Техрон, 1375 ш.
81. Мухторов, З. Матн банди синтаксисӣ ва дискурс / З. Мухторов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2010. – №7(63). – 11с.
82. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷ.1. (а – б). /Ҳасандӯсти Муҳаммад. –Техрон, 1393 ҳ. – С.1 – 585.
83. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ. Ҷ.4. (к– йо). /Ҳасандӯсти Муҳаммад. –Техрон, 1393 ҳ. – С. 2081 – 2955.
84. Муҳаммадризо, Ботинӣ. Перомуни забон ва забоншиносӣ. – Техрон, 1393. – 136 с.
85. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. – 148 с.
86. Назарзода, С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ дар садаи XX. / С. Назарзода. –Душанбе: Дониш, 2004. – 303 с.
87. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: Таърих, гароиш ва дурнамо [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 375 с.
88. Назарзода, С. Вожаи “тоҷик” ва забони бохтарӣ [Матн] / С. Назарзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2021. – №3. – С. 3-5.

89. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматова. – Душанбе: Маориф, 1995. – 176 с.
90. Норматов, М., Зикриёев Ф.Қ. Забоншиносии умумӣ / М. Норматов, Ф.Қ. Зикриёев. – Душанбе, 2006. – 276 с.
91. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ.1. / А. Нуров. – Душанбе: ЭСЕ, 1983. – 536 с.
92. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ.2. / А. Нуров. – Душанбе: ЭСЕ, 1984. – 608 с.
93. Нуров, П. Фарҳанги мухтасари вожаҳои истилоҳӣ ва истилоҳбоби тоҷикӣ дар забони илмӣ ва техникаӣ тоҷикӣ [Матн] / П. Нуров. – Душанбе, 2014. – 215 с.
94. Омулӣ, Маҳмуд. Нафос- ул – фунун фи ароиш- ул- уюн / Маҳмуд Омулӣ. – Техрон, 1337 х. - 595 с.
95. Ожегов, С.И. Лексикология, лексикография, культура речи / С.И. Ожегов. – М., Выс. школа. 1974. – 352 с.
96. Ожигов, С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка[Матн] / С. И. Ожигов, Н.Ю. Шведова. – М.,1999. – 939 с.
97. Оранский, И. М Введение в иранскую филологию / И.М. Оранский. – М 1960. – 150 с.
98. Оранский, И.М. Введение в иранскую филологию. Издание 2-е, дополненное / И.М. Оранский. – М.: Наука, 1988.
99. Отахонова, А. «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой // А.Отахонова.– Душанбе: Дониш, 1986. – 124 с.
100. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, 20 апрели соли 2011. – Душанбе: Шарқи озод, 2011
101. Пейсигов, Л.С. Лексикология современного персидского языка. // Л. С. Пейсигов. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 206 с.

102. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР
Редколлегия: академик Г.В.Степанов, доктора филологических наук,
В.П.Даниленко и К.М. Мусаев. – М.: Наука, 1986. – 377 с.
103. Расторгуева, В.С. Очерки по грамматике таджикского языка / В. С.
Расторгуева. – Сталинабад, 1954. – 47 с.
104. Расулӣ, М. Боз дар бораи масъалаи истилоҳ ба муносибати барпо
намудани Кумитаи истилоҳ дар назди Комиссариёти маориф [Матн] / М.
Расулӣ // Тоҷикистони Сурх, 28 март 1933.
105. Рауфзода, Ҳ. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ-ҳамчун сарчашмаи
лексикографияи тоҷику форс / Ҳ. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1973. - 191
с.
106. Раҳмоналиев, Ҷ.Х. Хусусияти истилоҳ дар забоншиносии муосир / Ҷ.Х.
Раҳмоналиев, М.Н. Исмаилова // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи
ҷумҳуриявӣ “ Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва
дурнамо” ДМТ, 22- уми декабри 2023. – Душанбе, 2023, – С. 143 - 150.
107. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А Реформатский.
Изд. IV-е. – М., 1967. - 542 с.
108. Реформатский, А.А. Термин как член лексической системы языка //
Проблемы структурной лингвистики / А.А Реформатский. - М., 1968. –
С. 103-126.
109. Ризоқулихон, Ҳидоят. Фарҳанги Анҷуманорони Носирӣ. Техрон, 1288.
– 141с.
110. Рубинчик, Ю.А. Грамматический очерк персидско-русского словаря. //
Персидско-русский словарь: В 2-х тт. / Ю. А. Рубинчик. – М.:Рус яз.,
1983.Т.II. – 864 с.
111. Рубинчик, Ю.А.Лексикография персидского языка. / Ю. А. Рубинчик.
– М.: Наука, 1991. – 219 с.
112. Русский семантический словарь. Том 1. – Москва: Азбука, 1998. –
807с.

113. Русский семантический словарь. Том 2. – Москва: Азбука, 2000. – 602 с
114. Рустамов, М. Таджикская грамматическая терминология [Матн] / М. Рустамов – Душанбе: Дониш, 1972. – 124 с.
115. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. // Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 78 с.
116. Рустамов Ш.Р. Шарафномаи Мунярӣ – фарҳанги тафсирии садаи XV (ҷанбаҳои адабӣ – матншиносӣ). – Хучанд, 2004. – 197 с.
117. Саидҷаъфари Сачҷодӣ. Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ. Ҷ.1. / С. Саидҷаъфар – 1380 х, - 710с.
118. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна / Д. Саймиддинов. - Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
119. Саймиддинов, Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. – 190с.
120. Саймиддинов, Д. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 207 с.
121. Сирочиддин, Алихони Орзу. Чароғи Ҳидоят. // Орзу Алихон Сирочиддин. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
122. Содиқӣ, А. Илми забон дар Эрони бостон // Маҷаллаи Сухан. № 1. Хурдодӣ 1349. - С. 29-37.
123. Сулаймонов, С. Нигоҳе ба рисолаи овошиносии Ибни Сино” Махориҷ ул ҳуруф [Матн] / С. Сулаймонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – №4/6(209) – С. 7-13.
124. Султонов, М. Ибни Сино ва илми забон / Мактаби советӣ. - № 12, 1973.
125. Султонов, М.Б. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ / М.Б. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
126. Суханронии Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ҷумҳурият, №189(23792) . 7.10. 2019.

127. Тафсири қонуни ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. – Душанбе: Мехроҷ-Граф. – 2024
128. Турахасанов, К. Различные научные теории терминологии /Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2016. – №4/4(206) – С. 115-120
129. Ўбаҳӣ, Ҳ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб / Ҳ. Ўбаҳӣ. -Душанбе: Ирфон, 1992.–288 с.
130. Хаскашев, Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Т.Н. Хаскашев. – Душанбе: Маориф, 1989. – 200 с.
131. Ходжаев, Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVI в: Автореф... дис... докт-ра фил... наук. / Д. Ходжаев. – Душанбе, 2004. – 45 с.
132. Хоҷаев, Д. Вочидалии Мӯҷмалӣ ва асари ӯ «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» / Д. Хоҷаев // Маърифат, 1992. №1. – С. 8-11.
133. Хоҷаев, Д. Илми наҳв аз назари донишмандони асри миёна / Д. Хоҷаев // Аҳбороти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1992. №1. – С.65-70.
134. Хоҷаев, Д. Баҳрабардорӣ аз анъаноти гузашта дар таҳқиқ ва таълими забоншиносӣ. // Фарҳанг, 1993. №1-3. – С.57- 60.
135. Хоҷаев Д. Андешаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ / Д. Хоҷаев // Адаб, 1993. № 3- 4. – С. 36 - 39
136. Хоҷаев, Д. Баҳсҳои забоншиносии Носири Хусрав дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» / Д. Хоҷаев // Паёми донишгоҳ, бахши филология, рӯзноманигорӣ, 1993. - №4. – С. 126 - 132.
137. Хоҷаев, Д. Аз таърихи илми забоншиносӣ / Д. Хоҷаев. // Садои шарқ, 1994. №3-4. – С.81- 82.
138. Хоҷаев, Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – С.13.
139. Хоҷаев, Д. Мушоҳидаҳои Насириддини Тусӣ дар боби вожашиносӣ / Д. Хоҷаев // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1999. - С. 43 – 47.

140. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV. / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2003. – 280 с.
141. Хоҷаев, Д. Андешаҳои Носири Хусрав оид ба анвои ҷумлаҳои сода / Д. Хоҷаев // Маърифат, 2004. №11- 12. – С.11- 12
142. Хоҷаев, Д. Қайдҳои наҳви Хоҷа Ҳасани Нисорӣ / Д. Хоҷаев // Рӯдакӣ. 2004.№5. – С. 42 - 48.
143. Хоҷаев, Д. Қайдҳои сарфии Хоҷа Ҳасани Нисорӣ / Д. Хоҷаев //Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2004. – С. 27-80.
144. Хоҷаев, Д. Назари устод Айни ба афкори забоншиносии гузаштаи тоҷик / Д. Хоҷаев // Устод Айни ва асолати забон (маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: Сино, 2004. –С. 27-31.
145. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2004. – 109 с.
146. Хоҷаев, Д. Шамс Қайси Розӣ ва асосҳои дастури забони тоҷикӣ / Д. Хоҷаев // Маҷмӯаи мақолоти ҷамоии байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Рӯдакӣ ва забони тоҷикӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ». – Хучанд, 2008. – С. 332-339.
147. Хоҷаев, Д. Гуфтори нақӯ кӯҳан нағардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2013. – 230 с.
148. Хоҷаев, Д. Ҷумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2021. – 141 с.
149. Хусрав, Назарӣ. Вижагӣҳои шаклгирӣ дастури забони форсии дарӣ дар Афғонистон / Х. Назарӣ. - Душанбе, 2018. – 25 с.
150. Ҳалимиён, С. Феъл (куниш) / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.
151. Ҳасани Анварӣ. Фарҳанги фишурдаи сухан. Ҷ.1, 2. / Ф. А. Анварӣ – Техрон, – 1393 х, - 8592с.
152. Ҳасанзода, Исмои Ӯҳсон. Шарҳ ва тафсири баъзе истилоҳоти ҳарбӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Ӯҳсон Исмои Ҳасанзода [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – №4 (3 – С. 54-57

153. Ҳасани, Амид. Фарҳанги форсии Амид, дар ду ҷилд, ҷопи шашум, - Техрон, 1351//1973.
154. Ҳошимов, С. Луғатнигорӣ / С. Ҳошимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. –79 с.
155. Ҳусайнкули, Котибӣ. Таърихи мухтасари насри форсӣ // Котибӣ Ҳусайнкул. – Табрез, 1948. – С.7.
156. Ҳусайни, Хидевчамъ, 1381х., С. 41-49.
157. Ҳусейнов, Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Текст] – Душанбе: Маориф, 1983. – 255 с.
158. Черных, П.Я. Историко этимологический словарь современного русского языка. Том1[Текст] / П.Я. Черных – Москва: Русский язык, 1999. – 624 с.
159. Черных, П.Я. Историко этимологический словарь современного русского языка. Том2/ П.Я. Черных. – Москва: Русский язык, 2000. – 560с.
160. Чалолова, Ф.А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] / Ф. А. Чалолова. –Хуҷанд, 2012. - 160 с.
161. Чанг, Л. Таҳлили сохторӣ ва маъноии истилоҳоти забоншиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ: дисс. ... барои дарёфти номзади илми филология / Л, Чанг. – Душанбе, 2023. - 190 с.
162. Шакурӣ, М. Хуросон аст ин ҷо. / М. Шакурӣ. – Душанбе, 2003. – 180 с.
163. Шанский, Н. М. Лексикография современного русского языка / Н. М. Шанский. – М., 1972. – 327 с.
164. Шербоев, С. Назария ва методикаи таълими феълҳои ғайритасрифӣ [Текст] / С. Шербоев. - Душанбе, 2019.-224 с.
165. Шокиров, Т. Танзим ва корбурди истилоҳот дар забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Шокиров. - Душанбе, 2014. - 126 с.

166. Шукуров, М. Ҳар сухан чоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / Шукуров М. – Душанбе: Дониш, 1985. – 366 с.
167. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 231 с.
168. Шукуров, М. Хуросон аст ин ҷо [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1997. – 290 с.
169. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 1 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512 с.
170. Эмомалӣ, Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 124 с.
171. Эмомалӣ, Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 128 с.
172. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 2 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 560 с.
173. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 3 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512 с.
174. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 4 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 560 с.
175. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 5 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 512 с.
176. Эмомалӣ, Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. Ҷ. 6 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 560 с.
177. Эмомалӣ, Раҳмон “Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2006. – 372 с.
178. Эмомалӣ, Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён [Матн] / Раҳмон Э. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 228
179. Эмомалӣ, Раҳмон. Чехраҳои мондагор / Раҳмон Э. – Душанбе, 2016. – 536 с.
180. Энциклопедияи миллии Тоҷик. Ҷ. 1 [Матн]. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энциклопедияи миллии тоҷик, 2011. – 608 с.

181. Энциклопедияи миллии Тоҷик. Ҷ. 2 [Матн]. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2013. – 661 с.
182. Яқубов Т. Намояндагони шинохтаи мактабҳои забоншиносии араб // Т. Яқубов. – Душанбе, 2004.-100 с.

Б). Бо хатти арабӣ

183. بهار م. سبک شناسی. ج. 3، تهران، س. 1321 شمسی ص. 290
(Баҳор, М. Сабкшиносӣ. Ҷ.3. [Матн]. – Техрон, 1321 ш. – 290 с.)
184. بهار تک چند. بهار اجم. جلد های 1.2. مطبعة ی نول کشور. ص. 1894 [138]، ص. 13-14
(Баҳор, Текчанд. Баҳори Аҷам. Ҷ.1-2. [Матн]. – Техрон: Матбааи “Нувели кишвар”, 1894, - 138 с. – 13-14)
185. شمسی غیاث الدین محمد. غیاث الغات. با حواشی و اضافت، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران،
(Шамсӣ, Гиёсиддин, Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот. Бо ҳавошӣ ва изофот, ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сайёқ. [Матн]. – Техрон)
186. تالیف دکتر شهریار نقوی، چاپ خانه دانشگاه تهران،-341 ص. نقوی ش. فرهنگ نویسی فارسی ر هند و پاکستان.
(Нақавӣ, Ш. Фарҳангнависӣ дар Ҳинд ва Покистон. Таълифи доктор Шаҳриёр Нақавӣ, [Матн]. – чопхонаи Донишгоҳи Техрон, - 341 с.)
187. صفا ذ. مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر پارسی، تهران 1331 شمسی. – ص. 105-106
(Сафо, З. Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ. [Матн]. – Техрон, 1331. – с. 105-106)
188. فرهنگ رشیدی، با ضمیمه ی معرّبات رشیدی، با تحقیق محمد عباسی، تهران، 1338 ش. جلد 1، -811 ص.، ج. 2-1608 ص.
(Фарҳанги Рашидӣ. Бо замимаи муарработи Рашидӣ, бо таҳқиқи Муҳаммад Аббосӣ. [Матн]. – Техрон, 1338. ҷ. 1. – 811 с., ҷ. 2. - 1608 с.)
189. خانلری ز. فرهنگ ادبیات فارسی. تهران. 1348 شمسی.
(Хонларӣ, П. Фарҳанги адабиёти форсӣ. [Матн]. – Техрон, 1384 ш.)
190. هفت قلزم قبول محمد. قلزم هفتم. در لغات و مصطلحات اهل عجم. – لکهنو: نول کشور. 1238. – ص. 154.

(Ҳафт қулзум қабули Муҳаммад. Қулзуми ҳафтум. Дар луғот ва мусталиҳоти аҳли Аҷам. [Матн]. – Лакҳнав: “Нувели кишвар”, 1238, - 154 с.)

191. لغت فرس اسدی طوسی، نشر عباس اقبال، تهران،

(Луғати Фурси Асадии Тӯсӣ. [Матн]. – Нашри Аббос Иқбол. Техрон)

В). Бо забони аврупой:

192. A.Spungez. Catalogue of the Aраііс, Persion and Hindustany manuscripts of the liіraries of the king of Qurin. Calcutto, 1854. P. 132 - 133.
193. C. H. Rien. Cataleague of the Persian Mamiscziptsin the Ёritish Museum / London. 1881. Voe 11, PP. 501 - 502.
194. E.Sachay, H. Ethy. Catalogue of the Turkish, Hindustani manus c ripts of the Ёоаjean liіrary. Oxford, 1889. Voe. 1. P. 550
195. Hoffmann K. Zur altpersischen Schrift // Aufstze zur Indoiranistik. Ёd. 2. - Wiesіaden, 1976, с. 620-645.
196. MacKenzie D. N. A Concise Pahlavi Dictionary / MacKenzie D. N. London: Great Ёritain, 1971. – 259.
197. Pertch. Das Handset Haipten-verzeiehnisse konigeeicher йійeliotek zu Ёerlin. Ёerlin, 1888. P. 190.

Г). МАНБАЪ:

198. Абуалӣ ибни Сино. Донишнома // Осори мунтахаб. – Душанбе, 1980. Ҷ. 1. – С. 29-139.
199. Абуалӣ ибни Сино. Махориҷ-ул-ҳуруф // Осори мунтахаб. – Душанбе, 1983. Ҷ. 2. – С. 228-245.
200. Вочидалии Мучмалӣ. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун. Нувалкушур, 1389 ҳ. – 556 с.
201. Ғозиуддин Ҳайдар Подшоҳи Ғозӣ. Ҳафт қулзум. – Лакҳнав, 1822. Қулзуми ҳафтум.

202. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 2017. – 320 с.
203. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор. – Душанбе, 1989. – 157 с.
204. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
205. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.
206. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. // Б. Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 2005. Ҷ. II. - 571 с.
207. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. // Б. Муҳаммадхусейн. – Душанбе: Адиб, 1992. Ҷ. I. – 416 с.
208. Наҳҷувонӣ Муҳаммад. Сиҳоҳ-ул-фурс // Бо эҳтимоми дуктур Тоатӣ. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1341 ш. – 343 с.
209. Носири Хусрав. Зод-ул-мусофирин // Куллийёт. Ҷ. 2. – Душанбе, 2003.
210. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн // Куллийёт. Ҷ. 1. – Душанбе, 1991. Ҷ. 1. – С. 5-220.
211. Омулӣ, Муҳаммад. Нафоис-ул-фунун фӣ ароис-ил-уюн. – Техрон, 1337 х.
212. Сирочиддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе, 1992. – 429 с.
213. Тӯсӣ, Н. Меъёр-ул-ашъор / Н. Тӯсӣ. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 с.
214. Тӯсӣ, Н. Асос-ул-иктибос. – Техрон, 1323. – С. 8-48.
215. Фароҳӣ Абунаср. Нисоб-ус-сибён. – Душанбе, 1993. – 22 с.
216. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
217. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 947 с.
218. Фарҳанги Иброҳимӣ - фонди дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 418.
219. Фарҳанги Иброҳимӣ - фонди дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 525.

220. Фарҳанги оим-евак: матн, овонависӣ, тарҷумаи форсӣ, ёддошт ва вожанома. Падидоварон: Фарзона Гуштосб, Нодиё Ҳочипур. – Теҳрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиот, 1397. – 366 с.
221. Фарҳанги тасвирии забони тоҷикӣ. Ҷ. I. – Душанбе: ЭСТ, 2008. – 908 с.; Ҷ. 2. - 909 с.
222. Фарҳанги форсӣ-русӣ. –М., 1985. – С.265.
223. Фарҳанги Ҳусайни Вафой-фонди дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, № 208
224. Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ - фонди дастхатҳои Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, №70
225. Форобӣ, Абунасл. Эҳсо(ъ)-ул-улум. – Теҳрон, 1346 ҳ. – 32 с.
226. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ. Ҷаҳор гулзор. – Душанбе, 1998. – 116 с.
227. Ҳусайнӣ Атоуллоҳ. Бадоеъ-ус-саноеъ. – Душанбе, 1974. – 222 с.
228. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам.// Розӣ Шамси Қайс. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
229. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат–ҳастии миллат. Китоби 1 [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе, 2016. – 516 с.
230. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат–ҳастии миллат. Китоби 2 [Матн] / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2020. – 431 с.

Д). Сарчашмаи электронӣ:

231. Забон – руқни асосии миллат ва давлат аст. 15.09.2014, [Манбаи электронӣ]: URL: <http://khovar.tj>_(саннаи мурочиат: 15,11,2024).
232. Эмомалӣ Раҳмон. / Паём ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ. 04.11.2016, [Манбаи электронӣ]: URL: <http://president.tj/event/news/49106> (саннаи мурочиат: 13.11.2024).
233. Эмомалӣ Раҳмон. / Суханронӣ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 04.10.2019, [Манбаи электронӣ]: URL: <http://president.tj/event/news/49106> (саннаи мурочиат: 11.11.2024).

234. Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26.12.2019, шаҳри Душанбе [Манбаи электронӣ]. URL: <http://president.tj/node/21975> (саннаи мурочиат: 10.06.2024).
235. Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30/09/2022, шаҳри Душанбе [Манбаи электронӣ]. URL: <http://sadoimardum> (саннаи мурочиат: 02.12.2024).
236. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. 27.09.2022, [Манбаи электронӣ] // Низоми дастрасӣ: URL: <http://president.tj/event/news/49106> (саннаи мурочиат: 17.11.2024).

II. ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

A). Таълифот дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи фарҳангшиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017, № 4/6 (140). – С. 93-97. ISSN 2413-516X
- [2-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Ташаккули истилоҳоти забоншиносӣ дар асрҳои миёна / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2017, № 4/7 (163) – С. 140-143. ISSN 2413-516X
- [3-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Назаре ба таърихи ташаккули истилоҳот / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2018, № 4 (163) – С. 87-90. ISSN 2413-516X
- [4-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Нақши низоми грамматикӣ араб дар ташаккули истилоҳоти забоншиносии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе: Сино, 2020, № 2 (163) – С. 79-86. ISSN 2413-516X
- [5-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Корбурди истилоҳоти забоншиносӣ дар марҳилаи ташаккули забони адабии тоҷикӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Паёми

Донишкадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2021. - № 3 (43). - С. 67-73. ISSN 2226-9355

- [6-М]. Гулназарзода, Ж.Б. Нақши Пешвои миллат дар рушди забон ва илми забоншиносии тоҷик / Ж.Б. Гулназарзода, **Р.Х. Нажмудинзода** // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. - Душанбе, 2024. - № 4 (56). – С. 5-9. ISSN 2226-9355

Б). Мақолаҳо дар дигар мачмуа ва нашрияҳои илмӣ:

- [7-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Даврони истиқлол – марҳилаи нави инкишофи истилоҳоти забоншиносии тоҷик / Р.Х. Нажмудинзода // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба рӯзи забони давлатӣ таҳти унвони “Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав”. – Душанбе, 2024. - С.260-265
- [8-М]. Нажмудинзода, Р.Х. Баёни донишмандони асримиёнагии тоҷик доир ба истилоҳоти бахши луғатшиносӣ / Р.Х. Нажмудинзода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ “Ховаршиносии муосир ва дурнамои рушди он: масоили забоншиносӣ, матншиносӣ ва робитаҳои адабӣ”. - Хучанд, 2024. – С.178-182.